

J. ADAMSON

**TARTU PÖEGLASTE REAALGÜMNAASIUMI AJALOO, KODANIKU-
JA MAJANDUSTEADUSE ÕPETAJA**

MAJANDUSTEADUS

KESKKOOLIDELE JA ENESEHARIMISEKS

**OSAÜHING „NOOR-EESTI KIRJASTUS“
TARTUS 1926**

V-25 211

J. ADAMSON

Tartu poeglaste reaalgümnaasiumi ajaloo, kodaniku-
ja majandusteaduse õpetaja.

Adamson
1. III 1938 a.

Majandusteadus

keskkoolidele ja eneseharimiseks

Teine parandatud ja täiendatud trükk.

Osaühing „Noor-Eesti Kirjastus“, Tartus 1926.

i 30801709

H. Laakmanni trükk, Tartus 1926.

Sissejuhatus.

Algmõisted. Majanduslugu.

Majandusteaduse uurimiste lähtekohaks ja lõppsihiks on inimene. Inimene ei ela aga mitte üksinda, vaid omataoliste seltsis. Juba vana kreeka filosoof Aristoteles tähendas, et „inimene on sotsiaalne loom“. Ta olla mõeldav mitte isoleerituna, vaid kindla ühiskondliku üksuse liikmena, riigi kodanikuna. Väljaspool riiki elada ainult jumalad ja loomad: esimesed ei vajada enam riiki, nad olla sellest üle kasvanud, kuna teised ei olla veel riigini jõudnud. Järjekult ei huvita majandusteadust üksik inimene, vaid kogu ühiskond. See pärast kuulubki majandusteadus sotsiaalsete ehk ühiskondlike teaduste hulka. Ühiskonna elu uurivad mitmesugused teadused, nagu ajalugu, õigusteadus, sotsioloogia, majandusteadus j. t. Majandusteadusel on oma uurimistes teiste ühiskondlike teaduste keskel oma kindel eriala, nimelt inimeste vastastikune majanduslik tegevus. Nii kuulub majandusteaduse huvipiirkonda õieti pea osa kogu ühiskondlikust elust. Mis kihutab siis inimest majanduslikule tegevusele? Mis mõistame majanduse ehk majandusliku tegevuse all? Mis on tarve? vara? jne. Need on küsimused, millele peame andma kõige pealt kindla vastuse.

Tarbed. Igal inimesel on tung elu alal hoida. Elu alalhoidmine sünnib tarvete rahuldamise teel. Tarbe all me mõistame puuduse tunnet ja sellega ühenduses olevat tungi seda tunnet kõrvaldada. Inimese tarbed on aga mitmesugused. Tunneb inimene nälga, siis vajab ta süüa, tunneb ta janu siis — juua, tunneb ta külma, siis on tarvis kehakatet, elamut — ühe sõnaga, — sooja.

Mainitud tarbeid nimetatakse materjalseiks; nad on hädalisemad, tungivamad tarbed, mida inimene paratamata peab rahuldama, kui ta ei taha, et tema organism oma elujõu kaotab, et ta hävib. Nimetatud tarbed on lähedalt seotud tarbega toreduse ja mõnusususe ehk komfordi järele. Esimeste all me mõistame tarvet, näit., peenemaitseliste söökide, kallihinnaliste rõivaste, vaipade

jne. järele; teiste all aga tarvet, näit., korteri järele; mis varustatud veevärgiga, vannitoaga, elektrivalgustusega, liftiga jne.

Peale materjalsete, madalamate ehk füsioloogiliste tarvete on olemas veel kõrgemad, vaimlised tarbed. Nende all mõistame tarvet hariduse, teaduse, usu, kunsti jne. järele. Need tarbed on omased praegustele kultuurinimestele ja -rahvastele. Ilma nendeta on raske kujutella praeguse aja haritud inimest. Kui tähtsad kõrgemad ehk vaimlised tarbed ka ei oleks, hädalisemate, tungivamate tarvete hulka majandusteadus neid ei arva, sest nende mitterahuldamine pole inimese elule otsekohevalt hädaohtlik. Sedasama võime ütelda ka tarbe kohta toreduse ja mõnusususe järele.

Inimese tarbed rohkenevad ja mitmekesisituvad aja jooksul. Tarvete rohkenemine on peaaegu piirita. Inimese tarbed kultuuri mitmesugustel edenemisastmetel pole ühesugused: metsrahvastel olid nad ühed, haritud rahvastel koguni teised. Metsinimese pea-elumure seisis toidu muretsemises. Toit iseenesest oli üsna lihtne — toores liha, taimed jne. Kultuuri järkjärgulise edenemisega tekivad uued tarbed, tarbed eluhoone ja kehakatte järele; hiljemini aga juba tarbed, mis kannavad vaimlist iseloomu — tarve usu, teaduse ja kunsti järele. Kui praegusel ajal Lääne-Euroopa rahvaste juures rahvakooli lõpetamine on sunduslik, milline asjaolu igale kodanikule võimaluse avab kirjandust lugeda, avalikke loenguid kuulata jne., siis olid keskajal samad rahvad peaaegu kirjaoskamatud; ainult vaimulik seisus oli kirjaoskaja, enam-vähem haritud.

Muutuvad aja jooksul tarbed ka omaduslikult, s. o. peenemaks, mitmekesisemaks, mida igaüks meist iseene juures ja oma ligemas ümbruses võib tähele panna. Kui Eesti talupoeg paar põlve tagasi leppis lihtsa ja umbse suitsutarega, siis näeme sama talupoega nüüd elavat korralikus majas, mil telliskivi-korstnad, klaasaknad, laudpõrandad jne. Samuti on viiskude ja pastalde, puutelgedega vankrite ja karuäkete asemele astunud saapad, raudtelgedega vankrid ja raudäkked.

Inimeste tarvete rohkenemist ja mitmekesinemist peame tervitama, sest selles avaldub rahva kasvava kultuuri põhitegur: tarvete edenemine sunnib inimest energilisemale tegevusele, füüsilist ja vaimlist jõudu rohkem pingutama, otsima uusi teid ja allikaid nende rahuldamiseks. Võime isegi ütelda, et kogu inimkonna ajalugu on teataval määral inimeste mitmesuguste tarvete ja nende rahuldamise viiside ajalugu.

Varad. Nagu tähendatud, on inimesel terve rida mitmesuguseid tarbeid, mis nõuavad rahuldamist. Kõik vahendid, millega tarbeid rahuldatakse, nimetame varadeks. Varana esineb meile janu kustutamiseks, taimede kastmiseks ja põldude niisutamiseks tarvilik vesi, mitmesuguste protsesside tekkimiseks välises looduses ja inime-

ses eneses tarvili- kude päikese kiired, eneseharimiseks tarvili- k kirjandus, suitsetamishimu rahuldamiseks tubakas jne. Nimetades üht või teist asja varaks, me ei hakka seda kõlbliselt hindama. Niisugune hindamine pole majandusteaduse ülesanne. Asi võib olla koguni kahjulik inimesele, nagu alkoholilised joogid, tubakas, kuid majandusteadus nimetab neid ikkagi varadeks, sest nende järele on seltskonnas kindel nõudmine, tarve. Majandusteaduslikus kirjanduses mõistetakse vara all sagedasti mitte ainult materjalseid asju, nagu eespool nimetatud, vaid ka inimese mitmesuguseid omadusi ja koguni suhteid, mis olemas inimeste vahel. Näiteks loetakse varadeks arsti teadmised ja kogemused, professori oskus loengute pidamiseks, muusikamehe and, nõudmis-, patendi-, autori-õigus, ainuõigus (monopol), kaubafirma jne.

Iga vara omadust — rahuldada inimeste tarbeid — nimetatakse kasulikkuseks.

Kasulikkuse tingimused. Ühtedel asjadel on kasulikud omadused, teistel aga mitte. Botaanikas, näiteks, tuntakse ligi 190000 mitmesugust taime, aga umbes 300 neist kõlbavad inimese mitmesuguste tarvete rahuldamiseks. Peale asja enese omaduste on olemas veel teised tingimused, mis asja varaks teevad.

Missugused tingimused on siis üldse tarvili- kude selleks, et asi vara iseloomu (Güterqualität) kannaks, et teda varaks võiks nimetada?

Need tingimused on järgmised:

1) **Tarbed.** Eestis, näit., kus põldu väetatakse, omab sõnnik vara iseloomu, kuna mustmulla-maades (Lõuna-Venemaal) sõnnikule väetamine tähtsust ei anta — ta jääb looduse hoolde ehk põletatakse kütteaine asemel.

Tubakas muutus varaks peale seda, kui inimesed harjusid suitsetama. Juhtub ka ümberpöördu- lt — asjad, mis ennemini esinesid varadena, kaotavad vara omadused, ehk teise sõnaga — kasulikkuse, sest tarve nende järele on kadunud. Kuni viimase ajani valgustati linna tänavad gaasiga, nüüd on selle asemele astunud elekter. Tarve gaasi kui valgustusaine järele on kadunud, õigemini kadumas.

2) **Asja füüsilised omadused.** Igal asjal on oma füüsilised omadused. Üks asi oma loomulikkude omaduste tõttu rahuldab inimese tarbeid, teine mitte; üks asi rahuldab tarbeid suuremal määral kui teine (männi- ja kasepuu). Asja kasulikkus on seda suurem, mida olulisem rahuldav tarve (kivisüsi ja kalliskivi) ja mida täielikumalt ja rutemini ta tarvet rahuldab. Kasulikkuse hindajaks on looduse- ja tehnilised teadused, nagu agronoomia, füüsika, füsioloogia jne. Füsioloogia, näit., uurib, kuivõrt toitev on üks või teine toiduaine.

3) **Asja loomulikkude omaduste tunnustamine ja hindamine inimeste poolt.**

Näit., kivisüsi on hea kütteaine, kuid olid ajad, kui inimesed tema omadusi ei tunnud ega osanud kivisütt kasutada. Seda võime ütelda ka kartuli ja sokolaadi kohta. Kartul sai teatavaks varssi peale Ameerika avastamist, kuna teda tarvitama hakati alles XVIII a. s. teisel poolel. Sokolaad sai tuttavaks XVI a. s. esimesel poolel. Ferdinand Korte- z, Mehhiko äravõitja, leidis selle joogi tarvitusel olevat kohalikkudel elanikkudel. Oma aruandes Karl V-le teatas ta muu seas, et allaheidetud maakohtade elanikud valmistavad kakaoteradest maitsvat jooki — „koko-

laadi". Mõõdus palju aega, enne kui eurooplased seda jooki tarvitama hakkasid. Ühed lugesid sokolaadi kahjulikuks, teised kasulikuks joogiks. Viimased nimetasid teda „jumalate joogiks“. Ägedaid vaidlusi sünnitas sokolaad katoliku vaimulikkude hulgas, sest nad ei teadnud, kas kuulub ta paastu- või harilikkude söökide hulka. Alles XVII a. s. lõpul hakati Euroopas sokolaadivabrikuid ehitama ja „jumalate jook“ muutus aeg-ajalt üldiseks joogiks.

4) Asja faktiline kättesaadavus inimestele.

Üks või teine asi muutub varaks siis, kui kõik nimetatud neli tingimust olemas on faktiliselt. Kui ükski neist puudub, kaotab asi vara iseloomu.

Varade liigid. Nagu tarbed, nii on ka varad oma loomu poolest mitmesugused. Varad jaotatakse materjalseteks ja mittematerjalseteks. Esimeste all mõistetakse välisilma materjalseid asju — vili, raud, kivisüsi, masin jne.; kuna teiste all inimeste omadusi — arsti teadmised ja kogemused, professori loeng, jne.

Kas kuuluvad mõlemad nimetatud varade liigid majandusteaduse piirkonda, selles küsimuses lähevad majandusteadlaste arvamised lahku. Kõige tähtsamaks tuleb lugeda majandusteaduse seisukohalt varade jaotamist vabadeks ja majanduslikeks.

Vabade varade all mõistame niisuguseid, mis on olemas piiramatul arvul ja mis kättesaadavad inimestele ilma vaevata, nagu õhk, vesi jões ja meres, päikese valgus, tuul jne. Vanematel aegadel kandis ka maa vaba vara iseloomu; siis oli rahva arv võrdlemisi piiratud, maad palju, ja igaüks võis maad niipalju omandada, kui harida suutis. Vaba varade arv on üsna väike.

Majanduslike varade all me mõistame niisuguseid, mis on piiratud arvul olemas ja mille muretsemiseks inimene peab oma tööjõudu kulutama; siia kuulub suurem osa varadest, nagu riie, vili, elumaja, masinad, tööriistad jne. Majandusteaduse huvipiirkonda kuuluvad ainult majanduslikud varad. Vabad varad, nii tähtsad kui nad ka ei ole, huvitavad majandusteadust ainult niipalju, kui nad mõju avaldavad majanduslike varade muretsemisele, loomisele, s. o. kui palju nad vähendavad või suurendavad inimese tööjõu kulutust. Aja jooksul muutub ikka suurem ja suurem osa vabadest varadest majanduslikeks.

Näiteks, maa ja mets, mis piiramata arvul olemas olid rahva väikese arvu juures, muutusid majanduslikeks varadeks rahva arvu ja nõudmise kasvamisega. Vesi jões on vaba vara, vesi suurlinna veevärgis aga majanduslik vara, sest et veevärk pole mitte vaba looduse and, vaid inimeste kätetöö — ta ehitamiseks on palju aega ja tööjõudu kulutatud. Varasid, mille muretsemine nõuab inimese tööjõu kulutamist, nimetatakse väärtusteks. Töö muudab varad väärtusteks kahel viisil: asja omandamise,

(näit. loomad metsas, kalad jões), ja ümberpaigutamise ning 2) asja kuju muutmise, tema ümbertöötamise teel (näit. villase riide valmistamine).

Nii on varade väärtus kõige ligemas ühenduses kulutatud tööga.

Õpetusega varade väärtusest tutvume lähemalt ühenduses varade vahetusega.

Majandus ehk majanduslik tegevus. Nagu mitmesugused on inimese tarbed, niisama mitmesugused on ka looduse annid, millega inimene oma mitmekesiseid tarbeid rahuldab. Algaegadel, inimese esimestel edenemisastmetel, suutsid loodusesaadused oma loomulikus olekus tarbeid rahuldada.

Hiljemini aga, ühes rahvaarvu kasvamisega, tarvete rohkenemise ja peenenemise ning kultuurilise edenemisega, on inimesed sunnitud oma sihtidele vastavalt looduses peituvaid varasid ümber töötama. Niisugustel ümbertöötatud loodusesaadustel on praegusel ajal domineeruv tähtsus. Kogu materjali elamu ehitamiseks saab inimene loodusest: savi, rauda, puud, lubjakivi, liiva jne. Kuid inimene peab nad ümber töötama vähemal või suuremal määral, näit. telliskivideks, naelteks, palkideks, laudadeks, lubjaks, jne., peab neid niiviisi ühendama, et lõpuks saaks maja, kirik, loss, jne. Ümbertöötamist nõuab ka suurem osa looduse rüpes peituvast toiduaineist, enne kui nad vastuvõetavaks saavad inimesele tarvete rahuldamiseks. Üks või teine tarve ei leiaks täielist rahuldust, kui inimese tegevus avalduks ainult siis, kui tarve end tunda annab. Juba alg-aja inimene hoolitses mitte ainult tänase, vaid ka homse eest, rääkimata praeguse aja inimesest. Praeguse aja kultuurrahvail kutsuvad tuleviku mured terve rea kava-kindlaid tegevusi esile, mitte ainult oleviku, vaid ka tuleviku tarvete rahuldamiseks. Tuleviku eest muretsedes kasvatab inimene taimi ja loomi, töötab mitmesuguseid loodusesaadusi ümber, ühineb teistega ühiseks tööks; ostab, müüb; asutab kaubakontoreid, panku, ehitab teid, tunneleid, laevu, jne. — ühe sõnaga, teotseb plaanikindlalt ja loob terve rea asutisi ühe üldise sihi saavutamiseks: tarvete rahuldamiseks olevikus ja tulevikus.

Niisugust tegevust nimetatakse majanduslikuks tegevuseks ehk majanduseks

Majanduslik tegevus ongi majandusteaduse uurimiste objekt.

Nii siis: majanduseks ehk majanduslikuks tegevuseks nimetatakse inimeste tegevuse kogusummat tarvete rahuldamiseks tarvisminevate majanduslikkude varade loomisel.

Majandusliku tegevuse kaudu rahuldatakse väga mitmesugused tarbed.

Oleks ekslik arvata, nagu kuuluks majandusliku tegevuse piirkonda ainult materjalsete tarvete rahuldamine, nagu seda arvab saksa

majandusteadlane Schmoller. Nii materjalsed kui ka vaimlised tarbed nõuavad inimeselt majanduslikku tegevust. Usulisteks tarveteks ehitatakse kirikud, koguni esialgne arhitektuur tekkis krikute ehitamisest. Tarve muusika järele leiab rahuldust väga mitmesuguste materjalsete vahendite kaudu. Olgu neist nimetatud rohkearvulised ja väga erilaadilised muusikariistad, kontsertsaalid, kõlakojad jne. Raidkunstile on tarvilikud marmor ja pronks, maalikunstile — lõuend ja värvid. Kasvavate haridustarvete tagajärjel kulutatakse ikka suurem ja suurem osa ühiskondlikust tööst paberi, raamatute, ajakirjade, ajalehtede, raamatukogude, teaduslikkude instrumentide jne valmistamiseks. Militarism, tung võimule, sunnib miljoneid inimesi valmistama püsse, suurtükke, kuule, rõivaid ja toiduaineid sõduritele. Õieti ei ole ühtegi ühiskondlikku tarvet, mis ei nõuaks oma rahuldamiseks majanduslikku tegevust.

Majandus ja tehnika. Majanduslik tegevus kuulub mitte ainult majandusteaduse, vaid ka tehniliste teaduste piirkonda, nagu agronoomia, tehnoloogia, ehituskunst jne. Nimetatud teaduste seisukohad majandusliku tegevuse suhtes lähevad aga lahku. Tehnika uurib, kuidas on kõige otstarbekohasem loodusesaadusi ümber töötada, s. o. missugused võtted, teed ja vahendid on selleks kõige kohasemad. Agronoomia, näiteks, uurib, kuidas ja missuguste riistadega peab kündma, külvama, lõikama jne.; tehnoloogia, kuidas kiutaimi niidiks ümber töötada, värvida ja kududa. Majandusteaduse ülesanne on aga uurida, missugused inimeste ühiskondlikud suhted tekiavad majandusliku tegevuse piirides, kui palju valmistada varasid turu tingimustele vastavalt. Tehnika ütleb, kuidas valmistada soovitavas headuses varasid, majandusteadus aga, kui palju, et ettevõtetel poleks kahju karta. Et ettevõtte kahjuga ei töötaks, on tarvilik mõlemate teaduste andmeid silmas pidada. Raudtee, näit., mis tehniliselt hästi ehitatud, võib kahjuga töötada, kui on vale majanduslik kalkulatsioon (kaupade, pagasi ja reisijate arv). Nii on majandusteadusel ja tehnikal majandusliku elu suhtes omad kindlad eri-ülesanded.

Rahvamajandus. Kui meie ühe või teise maa rahvusmajanduslikku tegevust vaatleme, siis näeme, et ta avaldub terves reas üksikuis majandustes, üksik- ehk eramajandustes. Üksikmajanduse alla kuuluvad, näit., talu, külapood, töökoda, vabrik, siis kaubatarvitajate aktsiaühing, sündikaat, trust jne.

Esimesi majandusi juhib üks isik, teisi aga mitmeliikmeline valitud asutis, juhatus; mõlemaid majandusi üksikult juhib üks tahtejõud, mis on üksikmajandustele iseloomulik. Üksikmajandused seisavad küll kaunis ligidal majandusteadusele, kuid ei kuulu otseteed tema uurimiste piirkonda. Majandusteaduse uurimiste piirkonda kuulub rahvamajandus.

Rahvamajanduse all üldiselt me mõistame teatud maa-alal olevat üksikmajanduste kogusummat. Näiteks, Eesti rahvamajanduse moodustavad need sajad ja tuhanded talud, riigi- ja eramõisad, vabrikud, kaubakontorid, pangad, mis riigi maa-alal asuvad. Rahvamajandus ei kujuta enesest praegusel ajal aga mitte ainult üksikute majanduste lihtsat kogusummat, vaid orgaanilist üksust, sest rahvamajandust moodustavad üksikmajandused on seotud üksteisega mitmesuguste sidemete ja suhetega, mille loojaks pole üksik isik ega ka mingisugune ühiskondlik võim. Rahvamajanduse kujunemine sündis aastasadade jooksul ja mõjurikkail põhjusil, millest on kõige tähtsam ühiskondliku tööjaotuse tekkimine. Tegelik elu õpetas inimese tööjaotust hindama.

Milles seisab siis tööjaotus?

Kui algaegadel iga inimene oli ühel ja samal ajal sõjamees, kütt, põlluharija, insener jne., siis näeme, et praegusel ajal ühed on kaitseväelased, teised põllupidajad, kolmandad karjakasvatajad, neljandad rauatöösturid või riidevabrikute omanikud, viiendad töötavad mäekaevandustes, kuuendad õpetajaina, jne. Niisugust töötajate jagunemist üksikute tööstusharude järele nimetatakse ühiskondlikuks tööjaotuseks. Igaüks nimetatud töötajaist loob oma alal rohkem varasid kui ise tarvitab. Paratamata tekib varade vahetus, mis võimaldab kõikidele nende mitmesuguste tarvete rahuldamise. Edeneva tööjaotuse ehk spetsialiseerumise tagajärjel jaguneb terve maa tööstusraioonideks, kus ühed raioonid valmistavad teistele teatud varasid.

Suuremais Lääne-Euroopa riikides on kindlad tööstusraioonid välja kujunenud: tekstiil-, raua-, mäetööstuse jne. raioonid. Eestis on alles raske rääkida väljakujunenud tööstusraioonidest; kuid ikkagi on võimalik üksikuid maa-alasid ära tähendada, mis oma majandusliku iseloomu poolest lahu minnes tööstusraioone meelde tuletavad. Nii on Lõuna-Eesti hea põllupinna suhtes Põhja-Eestist palju rikkam, mispärast ta kannabki enam põllumajanduslikku iseloomu. Sellevastu on Põhja-Eestis põllumajanduse kõrval hästi edenenuv vabrikutööstus: Tallinnas on tähtsamad vabrikud metallitööstuse, Narvas tekstiilitööstuse alalt. Põhja-Eestis on veel hulk vabrikuid teistelt tööstusaladelt ja õlikivi-kaevandused. Kuivõrt tööstusraioonid üksteisest sõltuvad, seda illustreerigu järgmine näide.

Ütleme, et põllutööstus-raioonis on viljaikaldus. Viljaikalduse tagajärjel on põllupidaja sissetulekud ja ostujõud märksa vähemad. Nüüd väheneb saaduste valmistamine ka vabrikutööstuse raioonides, sest nõudmine on vähenenud. Väheneb ka kauba vedu raudteedel ja töö kivisõe-kaevandustes, sest vabrikud ja raudteed ei tarvita enam endisel määral kivisütt. Üldine produktsiooni vähenemine toimib halvavalt ka pankade operatsioonidesse, kes vabrikuomanikkudele laenu

andsid. Tööjaotuse tagajärjel satuvad üksikmajandused niiviisi üks-teisest kõige ligemalt sõltuvusse.

Ühendavalt toimib üksikmajandustesse veel riigi majanduspoli-tika: tööstus- ja kaubanduspoliitika, tollivalitsus, maksu-, raha- ja laenusüsteem, iseäranis aga riigi teed. Kuigi üksikmajandused on üksteisega ligidalt seotud, on igaüks neist ikkagi iseseisev oma ma-janduslikus tegevuses. Nii võiksime rahvamajanduseks nimetada väliselt vabade, kuid varade vahetusega seotud üksikmajanduste kogusummat.

Majandusteaduse mõiste. Üksikmajandust juhib üks tahtejõud, üks isik või mitmeliikmeline juhatus. Rahvamajandusel puudub niisugune juhtiv jõud, ta on aastasadade vältusel loodusjõuliselt üksikmajanduste vastastikuse tegevuse tagajärjel tekkinud. Siiski võime rahvamajandust lähemalt vaadeldes tähele panna, et rahvamajanduslik tegevus sünnib mingi kava järele: iga aasta valmistatakse varasid umbes niipalju kui turg nõuab. Sealjuures on pakkumine nõudmisest tihti suurem, mispärast tekivad rahvamajanduses perioodiliselt korduvad tööstuslikud kriisid. Kui teravat iseloomu kriisid ka ei kannaks, rahvamajandus ei varise siiski kokku, ta funktsioonib edasi. Tähendab, rahvamajanduses peitub sisemine seadusepärasmus, töötavad mingisugused nägematud jõud, mis loovad ja alal hoiavad üksikmajanduste vahel sideme ja vastastikuse tegevuse. Selle sisemise seadusepärasuse, nägematute jõudude uurimine ongi majandusteaduse ülesanne.

Mis me mõistame nimetatud jõudude all?

Vahetusmajandusest osavõtjate inimeste ühiskondlikke suhteid.

Missugused on siis nimetatud suhted?

Igaüks vahetusmajandusest osavõtjaist, soovides oma huvid rahuldada, oma sihte saavutada, astub teistega vastastikku tegevusse, mille tagajärjel vahetusmajandusest osavõtjad saavad üksteisest sõltuvaks. Vastastikune sõltuvus kujutabki enesest vahetusmajanduse ühiskondlikke suhteid. Tähendab, majandusteadus uurib inimeste suhteid, kes ühinevad näit. suure raskuse ülestõstmiseks, kaupade ostmiseks otseteed ettevõtjalt, valmistajalt (ühistegevus); uurib töös-turite sündikaate ja truste, kui inimeste ühinemist ettevõtte paremaks korraldamiseks ja juhatamiseks, osanikkude huvide kaitseks; uurib kaubavahetuse protsessi, nimelt, kuidas kaupade vahetus faktiliselt sünnib; ta uurib tööliste ametiühinguid, mille siht tööliste huvide kaitsmine, tööliste ja ettevõtjate vahekorda jne. Nii siis: majandusteaduse all me mõistame teadust inimeste ühis-kondlikest suhteist nende majandusliku tege-vuse piirides.

Majandusteadus hakkas edenema võrdlemisi hilja — XVIII aastasajal. Tema edenemine on kõige ligemas ühenduses rahvama-

janduse, s. o. vaba vahetusmajanduse edenemisega. Niikaua kui vaba vahetus oli vähe edenenu, nagu vanal ja keskajal, ei olnud ka majandusteadusel pinda. Keskajal, näit., sündis üksikmajanduste tegevus ühiskondliku valve, kontrolli all. Võrdleme turu hindu keskajal, kui maksis ühiskondlik reglamentatsioon ehk hindade kindlaks määramine mingi avaliku võimu poolt, hindadega vaba vahetuse ajal. Keskajal olid linna turul müüdavate saaduste hinnad kindlaks määratud linna võimude poolt, silmas pidades kodanikkude ja linna huviseid. Hind ei tekkinud siin vabalt, iseenesest — ta oli ühiskondliku võimu sünnitus. Vaba vahetuse aeg aga annab meile hoopis vastupidise pildi. Vaba vahetuse ajajärgul ei võta turu hindade kujunemisest ükski võim osa, turu hinnad on siin ettevõtjate vastastikuse tegevuse, vaba vahetuse tagajärg — nad tekivad vabalt, loomulikult ja paratamatult, nagu „vihmasadu teatava õhurõhumise ja niiskuse puhul“. Vabade hindade kujunemise alal pidi tekkima teadus, mille ülesanne on uurida väljaspool inimese tahtejõudu seisvaid hindade kujunemise seadusi. Majandusteadus teatavasti õpetab, et hindade kujunemine oleneb saaduste pakkumisest ja nõudmisest. Tähebändab, majandusteaduse tähtsamaks ülesandeks on uurida seadusepärast, mis esile tuleb vabas vahetusmajanduses.

Majandusteaduse tähtsus. Tarvete rohkenemises ja mitmekesistumises peegeldub inimkonna kasvav kultuur. Tarvete rahuldamine pole ilma majandusliku tegevuseta võimalik. Suurem osa inimese elumuredest seisabki selles, et majanduslikult tegev olles oma tarbeid võimalikult täies ulatuses rahuldada, oma olemasolu kindlustada. Majanduslik võitlus olemasolu eest on rahvaarvu kasvamise tagajärjel palju pinevamaks ja raskemaks muutunud. Tõenduseks olgu tööta haritlaste arv, mis alatasa kasvab.

Et tööd leida ja oma olemasolu kindlustada, peab majanduslikku elu tundma ja mõistma selles ka orienteeruda. Majanduslikku elu aga uurib majandusteadus; siit selgub, kui tähtis on viimase (majandusteaduse) tundmine. Majandusteaduse tundmine on tarvilik igapähele, ükskõik, missugusel alal ta ka ei töötaks.

Majanduslikud huvid on alati olnud kõige tähtsamad kõigist inimkonna huvidest ja on avaldanud kõige suuremat mõju üksikute inimeste, niisamuti ka rahvaste vahekorra kujunemisele. Kui pilku ajalukku heidame, siis näeme, et ajaloo vältusel peetud sõdadest olid kindlad majanduslikud põhjused. Kui alg-aja rahvaste suguharud sõdisid selleks, et naabritelt võtta nende maid ja karju, siis sõdisid Euroopa rahvad XVIII ja XIX aastajal asumaade, oma kaubanduse ja tööstuse edenemise pärast. Seisuste, klasside, parteide poliitilises võitluses tuleb sama majanduslik põhitoon nähtavale. Koguni niisugustel usulistel liikumistel, nagu ristisõjad ja usupuhastus, ei

puudu majanduslik põhitoon. Samuti on paljude teaduste tekkimine kõige lähemas ühenduses majandusega. Egiptuses, näit., olid astronoomia edusammud tingitud Niiluse veetõusudest, mille aega püüti kindlaks määrata. Väga lähedalt on seotud majandusega ka õigus.

Terve inimkonna kultuur on kõige ligemas ühenduses majandusega. Mida jõukam rahvas, seda kõrgem tema kultuur, haridus. Iseäranis kujukalt tuleb see nähtavale praegusel ajal. Ainult niisugused rikkad rahvused, nagu praegused Euroopa rahvad — inglased, prantslased, sakslased — suudavad tuhandete teadlaste, kunstnikkude, luuletajate, muusikameeste olemasolu kindlustada. Teaduse, kunsti ja kirjanduse produktiivsus on meie ajal hiiglasuuri edusamme teinud. Kui meil Eestis sada aastat tagasi ilmusid ainult üksikud ilmaliku sisuga raamatud, siis ulatub nende arv praegusel ajal kümnetuhandeteni. Saksamaal ilmus XIX aastasaja alul aastast 3—4 tuhat uut raamatut, nüüd aga 25 tuhat. Ajaleht, praeguse aja majandusliku korra ja tehnika sünnitis, suudab oma ülesandeid täita ainult minevikus tehtud leiduste tagajärjel, nagu rotatsioonmasin, raudtee, telegraaf jne. Kui Eestis XIX aastasaja alul ilmus mõni üksik ajaleht vähestes eksemplarides, siis ilmub neid nüüd kümneid ja mitmeskümmes tuhandes eksemplaris. Saksamaal saatis XIX aastasaja lõpul post iga aasta üle maa laiali üle pooleteise miljoni numbri.

Kapitalistliku majandusliku korra juures kasvab meie materjalne rikkus alatasa. Meie oleme muutunud koguni oma tarbe orjaks, sest tarve materjalsete varade järele kasvab kiiremini kui varad ise. Kel on, see tahab veel rohkem. Materjalse vara ülikõrge hindamine tuleb nähtavale jõukamais ja ka kehvemais rahvakihtides. Materjalse vara kogumine ja mõnutsemine tahab kõigile väga iseloomulik olla. Nii on rikkus meie huvidele isesuguse iseloomu annud, mida praegusel ajal nimetatakse materjalseks. Materialism on praeguse aja iseloomu-joon.

Meie materjalse kultuuri keskkohad, linnad, on tekitanud koguni isesuguse rahvapõlve, kellele võõraks jäänud loomulik tunne, loodusest arusaamine. Linnade mõjul kaovad endise aja kultuuri iseärasused — rahva rõivad ja laulud, kombed ja harjumused, andes maad uue aja moodidele ja kommetele. Nii on meie aja kultuur kõige ligemas ühenduses majandusliku eluga. Majanduslikku elu uurib aga majandusteadus. Et aru saada tähtsamaist oleviku ja ka mineviku elu nähtusist, peame tutvuma majandusteadusega.

Majandusteaduse jagunemine. Majandusteadus jaguneb mitmeks osaks: majanduslooks, majanduspolitikaks, teoreetiliseks majandusteaduseks ja majandusteaduse ajalooks.

Majandusloo ülesanne on uurida, missugused edenemis-

astmed on inimkond ja üksikud rahvad läbi elanud oma majanduslikus arenemises.

Praegune kapitalistlik kord on võrdlemisi noor, alles umbes 100—150 aastat tagasi omandas ta kindla kuju. Et kapitalistlikust korrast ja ta olulistest iseärasustest aru saada, peame teadma, kuidas inimesed varemini elasid ja majanduslikult tegevad olid.

Majanduspolitiika on tegelik osa majandusteadusest. Tema ülesanne on leida ja uurida abinõusid rahva majandusliku kultuuri tõstmiseks, näit., vabrikute, põllutööstuse ja kaubanduse edendamiseks.

Teoreetilise majandusteaduse ülesanne on uurida majandusliku elu nähtuste seadusepärasust, sellepärast vaatleb ta majandusliku elu üksikuid nähtusi ja katsub neid üldistada, üldised mõisted ja nähtuste tüübid kindlaks määrata. Näiteks, vaadeldes üksikuid sündikaate leiab majandusteadus neis ühiseid iseloomu-jooni, mille ühendamine annab meile kindla ja üldise mõiste sündikaatidest. Edasi, majandusteadus katsub leida põhjuslikku sidet üksikute nähtuste vahel ja tabada üksikute nähtuste põhjust. Järjekult uurib teoreetiline majandusteadus seda, mis on, kuna majanduspolitiika seda, mis peab olema.

Majandusteaduse ajaloo ülesanne on uurida teoreetilise majandusteaduse edenemist, sest igale majandus-ajaloo astmele on omased vastavad majandusteaduslikud õpetused.

Majandusteaduse peaosana esineb meile teoreetiline majandusteadus, mille mõiste selgitamine ongi meie ülesanne.

Harilikult jagatakse teoreetiline majandusteadus kolme ossa, aluseks võttes majanduslikkude varade liikumist.

Majanduslik tegevus algab materjalsete varade valmistamisega. Valmistamisprotsessist võtavad osa kolm tegurit: loodus, töö ja kapital. Esimene osa, õpetus varade valmistamisest, vaatleb, kuidas kujunevad inimeste majanduslikud suhted majandusvarade loomisel. On varad loodud, tekib varade vahetus. Teine osa, varade vahetus, uurib, kuidas toimub varade vahetus inimeste vahel ja missugused asutused vahetuseks kaasa aitavad. Kolmas osa, ühiskondliku sissetuleku jagunemine, uurib, kuidas kõik valmistatud varad jagatakse valmistamisest osavõtjate vahel.

Toome näitena villase riide valmistamise, millest osa võtab terve rida inimesi: karjakasvataja, kui toore villa omanik, maaomanik, kelle maapinnal lambaid kasvatatakse; vabriku omanik, kelle vabrikus toores vill ümber töötatakse, lõngaks ja riideks; töölised kui otsekohesed ümbertöötajad; kapitalist, kes vabrikuomanikule laenu andis toore villa, masinate ostmiseks ja tööjõu palkamiseks. Maaomanik saab maarendi, lambakasvataja ja vabrikuomanik — ettevõtja kasu, kapitalist — kapitali protsendi, tööline — tööpalga.

Mõned majandusteadlased jagavad teoreetilise majandusteaduse

nelja ossa. Neljas osa oleks õpetus varade tarvitamisest. Et aga tarvitamine oluliselt ei kuulu majandusliku tegevuse mõiste alla, siis ei kuulu ta ka majandusteaduse uurimiste piirkonda.

Majanduslugu. Majanduslik elu pole alati niisugune olnud, nagu käesoleval ajal. Praegune kapitalistlik majandus on pika ajaloolise edenemise produkt.

Milles seisab siis majandusliku elu ajalooline edenemine, s. o. majanduslugu? Missugused edenemisastmed on majandus üle elanud?

Mitmed majandusteadlased, nagu Fr. List, Bruno Hildebrand, K. Bücher ja teised, on katsunud oma õpetustega nimetatud küsimusele vastust anda.

Aluseks võttes ained, mis teataval ajajärgul majandusliku tegevuse peaobjekti moodustasid, jagab Fr. List majandusloo viide järku: 1) jaht ja kalapüük, 2) karjakasvatamine, 3) põllutöö, 4) põllutöö ja tööstus, 5) põllutöö, tööstus ja kaubandus.

Listi õpetus on oma jagu poolehoidjaid leidnud, kuigi tema teaduslik väärtus on võrdlemisi piiratud, sest et tema skeem ei vasta täielikult majanduselu tõelisele arenemisele. Näit. jääb arusaamatuks, miks karjakasvatamine jahipidamise ja põlluhariduse vahel peab asuma. Uuemad uurimised tõendavad, et paljudel rahvastel põlluharimine käis karjakasvatamise eel. See on ka täiesti arusaadav, sest taimi kultiveerida on kergem kui loomj. Sellepärast kuulus põlluharimine naisterahva tegevusse, kuna jahipidamine raskema tööalana kuulus meesterahva tegevuspiirkonda. Pealegi on karjakasvatamine domineeriva majandusvormina haruldane nähtus ajaloos, sest selleks on tarvilikud igasugused looduse tingimused, nagu suured rohtlaaned, mida leidub aga üsna vähe.

Bruno Hildebrandi õpetuse lähtekohaks on varade vahetus. Tema jagab majandus-ajaloo kolme järku: naturaali-, raha- ja laenmajanduseks. Naturaalmajanduses sünnib vahetus ilma rahata, nimelt otsesel teel või ei vahetata varasid üldse mitte. Rahamajanduses esineb vahetusvahendina raha, tekib ostmine ja müümine; laenmajanduses sünnib vahetus laenu teel, ilma rahata. Hildebrandi õpetus on juba sisukam. Ta väärtus seisab majandus-ajaloo naturaali- ja vahetusmajanduse järkudesse jagamises. Tõepoolest valitses majandus-ajaloos pikemat aega naturaali-ajajärk — vanal ja varasel keskajal, millele järgnes paarsada aastat hiljemini vahetusmajandus, alates XVI aastasajaga. Vahetusmajanduse jagab ta kahte järku: raha- ja laenmajanduseks. Laenmajanduses seisab selle õpetuse algupärasus ja ka nõrkus, sest laen ei kaota tarvet raha järele, vaid suurendab koguni, nagu seda näitab suurriikide majanduslik edenemine. Laenmajandus on sama rahamajandus, ainult keerulisem.

Kõige rohkem poolehoidu on praegusel ajal leidnud Büchერი

õpetus. Selle õpetuse lähtekohaks on tee pikkus, mis saadus teeb valmistajalt tarvitajani. Esialgu on selle pikkus null — valmistaja ise tarvitab valmistatud varad — see on kinnine kodumajanduse ajajärk. Siis suureneb tee. Varad lähevad valmistajalt tarvitajale (kes ise ka valmistaja), kuid otseteed käest kätte, nagu hilisel keskajal — see on linnmajanduse ajajärk. Hiljemini suureneb tee pikkus veel enam. Vara läheb valmistajalt tarvitajale mitte otseteed, vaid kaupmehe kaudu, kes esineb vahemehena. Vara võib koguni kümnest käest läbi käia, enne kui tarvitajani jõuab — see on rahvamajanduse ajajärk.

Kinnine kodumajandus valitses kogu vanaaja vältusel. Iga perekond valmistas iseenele kõik tarvilikud tarbeained. Vahetus oli tundmata, koguni hukkamõistetav, sest paljud alg-aja rahvad arvasid, et iga töösaadus on osa inimesest enesest, mida vahetada ei tohi. Kui perekond vanemal aegadel oleks niisama suur olnud, kui praegu — kolme-, neljaliikmeline, siis oleks tarvete rahuldamine täies ulatuses olnud võimatu. Ühe perekonna liikmeiks olid aga tol ajal mitme põlve inimesed. Nad elasid koos ja moodustasid ühe suure majandusüksuse. Seesugune suurpere ongi iseloomulik alg-aja rahvaile. Säherdused suurpered olid endisel ajal kõigil soome-ugri rahvail üldiseks nähtuseks. Eestlastel kestnud suurpere võrdlemisi kaua, nagu tõendavad Hupeli kirjutised. Mordvalaste juures on suurpere koguni viimase ajani püsinud; seal leidub peresid, kus nelja põlve inimesed (100 hinge) ühes elavad ja korraga kaksikümmend kündjat põllule saadavad.

Vanad kreeklast ja roomlast püüdsid suurendada töö produktiivsust perekonnas sel teel, et nad suurendasid perekonna liikmete arvu, tuues sellesse orjad, nagu mittevabad ja mitte-täisõiguslikud perekonna liikmed. Niisuguse suure pere piirkonnas oli juba võimalik täielikum tööjaotus. Kujukaks näiteks olgu kreeklaste oikos ja rooma patriitsi majapidamine, kus sajad orjad olid käsutada. Niisugused tööd, nagu põlluharimine, karjakasvatamine, tööriistade vahetamine, jahvatamine, küpsetamine, ketramine ja kudumine, olid üksikute orjade rühmade vahel ära jaotatud, vastavalt iga rühma erialale. Mitte ainult hädalisemad, vaid ka kõige peenemad Rooma patriitsi tarbed rahuldati orjade töö abil.

Samasugust kinnist iseloomu kannab majanduslik elu Euroopa rahvaste juures ka keskaja esimesel poolel (V kuni XI—XII a. s.). Germaani ja romaani rahvaste maad jagunesid tol ajal suurteks kuningate, mõisnikkude ja kloostrite mõismajandusteks. Töö lasus siin täieliselt talupoeg-pärisorjade õlgadel. Kõik tarbed rahuldati niisuguse majanduse piirides sealsamas valmistatud varadega. Tarbed ei olnud küll veel kuigi suured. Nende rahuldamiseks jätkus kõige lihtsamast toidust, kehakattest, elamust ja tööriistadest, mille valmis-

tamisega said pärisorjad hakkama. Rahvaelu üldine iseloom oli tol ajal peaaegu sama lihtne, nagu praeguse aja Välis-Euroopa metsrahvail. Vähe paremini elasid suurnikud — vürstid, hertsogid ja kuningad. Üheksa kümnendikku nende tarbeist rahuldati pärisorjade töösaadustega. Varade vahetus puudus. Aeg-ajalt ilmusid rändajad kaupmehed, kes peajaslikult müüsid hommikumaa toredusasju, nagu vaipu, siidi, kalliskive. Ostjaiks olid kirik, kuningad ja feodaalid (mõisnikud). Talupojad nende järele tarvet ei tunnud, nad ei jõudnudki neid osta. Et nimetatud varasid vähe osteti ja kaupmees harva end näitas, siis oli kaupmehe ilmumine suureks sündmuseks, andes ainet elavaks mõttevahetuseks ja tekitades sel teel rahvastikus elevust. Nii kannab varajane keskaeg kinnise kodumajanduse iseloomu, nagu vanagi aeg.

Kinnine kodumajandus kaob aegamööda ühes linnade tekkimise ja edenemisega. Tema asemele astub linnmajandus. Germaani ja rooma rahvaste maad jagunevad nüüd üksikuiks suuremaiks majandusraiooneks, mis enesest kujutavad linna ühes teda ümbritsevate mõisade ja küladega. Majanduslik elu on siin koondunud suuremale maa-alale ja omab mitmekesisemat iseloomu. Linn on tööstuse ja vahetuse keskkoh, siin elavad käsitöölised ja kaupmehed. Linnmajandust iseloomustab otsene kaupade vahetus linna turul. Vahetus ei sünni ainult linna rahvastiku erikihtide vahel, vaid ka linna ja küla vahel ja üsna kergesti, sest linnu oli sedavõrt palju, et talupoeg võis päeva jooksul linna turul ära käia. Käsitöölise valmistab kas müügiks turul või tellimise peale. Müümine sünnib tihti ka kodus ja läbi akna, nagu tol ajal seda sageli võis näha. Kaupmees esineb niisuguste kaupadega, mille valmistamiseks loomulikud tingimused kohal mingisuguseid võimalusi ei paku, nagu sool, nahad, raud ja teised metallid, lõunamaa puuvili, vürtskaubad, värvid, mõningad riidesordid jne. Keskaja linna majanduspolitiika oli ka niisugune, mis kaubanduse edenemisele takistusi tegi. Teiste linnade kaupmeestele tehti kauplemise tingimused liiga raskeks või koguni võimatuks: kauplemine sündis enamasti kindlaksmääratud ajal ja pealegi hulgi (*en gros*), müüdav kaup kuulus kontrolli alla, millele tihti järgnes konfiskatsioon ja karistus, maksud linna heaks müüdavalt kaubalt jne. Peale niisuguste tüübiliste, kaubandusele vaenuliste keskaja linnade olid olemas veel puht-kaubanduslinnad, nagu Itaalia ja Hansa linnad. Kuid oma vähesuse tõttu ei suutnud nad linnamajanduse kinnist iseloomu muuta.

Samuti kui kinnine kodumajandus, kadus linnmajandus järjekindla edenemise tagajärjel. Linnmajanduse asemele astub XV ja XVI aastasajal rahvamajandus, millele on iseloomulik saaduste ringimine. Saadused lähevad käest kätte enne kui jõuavad tarvitanijani: valmistaja ja tarvitava vahel asub siin kaupmees, kes tervet vahe-

tusprotsessi juhatab. Vahetus sünnib esialgu peaausjalikult riigi piires. Selleks ajaks olid kujunenud kindla keskvalitsusega suured Euroopa riigid, kes ajasid majanduslikku kaitsepolitikat. Riigid katsuvad teetada oma tööstust ja kaubandust, kitsendades kaupade sissevedu teistest riikidest (merkantilism). Vähehaaval võtab maad spetsialiseerumine — üksikud majanduslikud raioonid ja riigid pühenduvad peaausjalikult ühe või teise kauba valmistamisele. Tekib riike ühendav kaubandus. Kaubanduslikult seotuna moodustavad riigid hiiglasuure majandusühiku, ilmamajanduse. Terve rida kaupu, nagu puuvill, vili, kivisüsi, raud jne., omandab rahvusvahelise iseloomu. Ameerikas kasvatatud puuvilla ostab näit. Inglise kaupmees ja müüb Eesti kaupmehele ehk otseteed vabrikutele, kus ta lõngaks ja riideks ümber töötatakse; riide ostab Vene, Läti või Eesti kaupmees, viimaseilt jõuab kaup juba tarvitajani. Nii rändab kaup käest kätte, enne kui ta tarvitajani jõuab. Kuigi Euroopa rahvad XVI a. s. astusid uude majanduslikku ajajärku, püsis kinnine kodumajandus osalt maal veel üsna kaua, näit. Saksamaal kuni XIX a. s. aluni, Venemaal sama sajangu 60-te aastaini. Sama nähtus oli maksev ka Eesti kohta sajangu esimesel poolel.

Niisugune on kuulus Bücheri teooria rahvamajanduse edeneemisest, mis oma väärtuslike omaduste tõttu lühikese aja jooksul väga paljude majandusteadlaste poolt tunnustamist leidnud. Siin esineb reaalsete ajalooliste faktide üldistamine, mille tõttu Bücheri õpetus vastab suuremal määral konkreetsele elule kui teiste majandusteadlaste teooriad.

Nagu igal teorial, nii on ka Bücheri omal mõnedki eitavad omadused. Näit. tõestab — ja väga tabavalt — ajaloo-teadlane E. Meyer, et vana aeg täies ulatuses ei kanna kinnise kodumajanduse iseloomu, vaid on oma linnmajanduse- ja rahamajanduse-ajajärgu üle elanud. Kreeka ajaloo vastab VII ja VI a. s. e. Kr. hilisele keskajale (XIV, XV a. s.), kuna V a. s. uue aja alule (XVI a. s.). Kolmas aastasada kannab juba täiesti uue aja (XVII, XVIII a. s.) ilmet nii majanduslikult kui ka üldkultuuriliselt.

K. Bücher räägib spetsialiseerumisest rahvamajanduses, kuid ilmamajandus, majandusliku arenemise neljas ajajärk, ei leia tema poolt tunnustamist. Kõik, mis iseloomulik ilmamajandusele, olla leida juba rahvamajanduse ajajärgul, kuigi mitte nii täielikul kujul. Vastupidisel seisukohal asuvad paljud nüüdisaja majandusteadlastest: Nad tõendavad, et niisugused nähtused nagu rahvusvaheline töö jaotus ja krediidi korraldus, sagedad rahvusvahelised lepingud, tihe majanduslik sõltuvus ja imperialistlik politika annavad kõige uuemale ajale (XIX, XX a. s.) erilise iseloomu, mis pärast seda aega peab nimetama ilmamajanduse ajajärguks. Tegelikult ongi majandusliku arenemise neljas ajajärk, ilmamajandus, nii ajaloolises kui ka majandusteaduslikus kirjanduses maksvusele pääsnu.

Varade valmistamine.

Valmistamise olemus ja tegurid.

Valmistamise mõiste. Loodus on rikas mitmesuguseist aineist. Loomulikus olekus pole nad aga kõlvulised nüüdisaja inimeste tarvete rahuldamiseks. Ainete ümbertöötamine majanduslikeks varadeks on selle tõttu paratamata tarvilik. Ühtede varade valmistamine nõuab vähemat, teiste aga suuremat töö kulutust. Näiteks, puu ümbertöötamine redeliks sünnib lihtsalt, kuna raua ümbertöötamine lahingu-laevadeks ja villa — riideks, on seotud hiiglasuure töö- ja ajakulutusega; siin on paratamata tarvilikud määratud ehitised ja keerulised masinad. Majanduslikeks varade loomist inimeste plaanikindla töö-kulutuse teel nimetatakse varade valmistamiseks ehk produktiooniks (toodanguks).

Valmistamise liigid. Varade valmistamine jaguneb mitmesse põhiliiki:

1) Soetamistööstus, nagu kütmine, kalapüüdmine, mäe-asjandus jne. Siin omandab inimene niisugused loodusevarad, mille loomiseks ta oma tööjõudu pole kulutanud. Nad on looduses valmis kujul olemas. Soetamistööstuse alalt väärivad meil tõsist tähelepanu maapõue varad: põlevkivi, kips, marmor, lubi j. t. Väga tähtsal kohal asub teiste hulgas põlevkivi oma suurte tagavarade ja aine väärtuslikkuse poolest. Põlevkivi etendab meil silmapaistvat osä kütteinena kivisöe asemel. Ka kalapüügil on Eesti rahvamajanduses küllalt suur tähtsus; Eesti kalandusest, kui sissetuleku-allikast, on huvitatud ligi 5⁰/₀ kogu rahvast. Majanduslikult on Eestis ülekaaluv tähtsus mere-kalapüügil. See annab 91⁰/₀ üldisest kalasaagist (räim, kilu).

2) Põllutööstus, mis seisab looduse sigitavate jõudude kasutamises, et kasulikke taimi ja loomi kasvatada. Põllumajandus ja selle edu on meie rahvamajanduse seisukohalt eriti tähtis. Käesoleval ajal elab ligi ³/₄ rahvast maal ja elatab end põllutööst ning valmistab ⁴/₅ kogu rahva iga-aastasest majanduslikust toodangust. Tera- ja muu vilja kasvatamise kõrval omandab ikka suurema ja

suurema tähtsuse karjakasvatus. Kariloomade arv ja nende saagiand kasvab alatasa.

3) Valmistamistöööstus, mis seisab tooresaine ümbertöötamise tarvilikkudeks varadeks. Siia kuulub, näit., klaasi, tsemendi, riide, paberi, masinateõli (põlevkivist) jne. valmistamine. Eesti valmistamistööstuses on esindatud järgmised tööstuseharud: tsemendi-, klaasi-, lubja-, paberi-, kiu-, piirituse-, keemia-, õli-, metalli-, toidu- jne. tööstused. Kõige noorem neist on õlitöööstus.

4) Kaubandustöööstus, mille ülesanne valmistatud varade juhtimine valmistajalt tarvitajale. Siia kuulub kaubandus ja transport (raudteed, laevad, post, telegraaf, telefon).

Valmistamisprotsessi ligemalt vaadeldes näeme, et inimene üht aatomitki ainele juurde ei lisa. See ei seisa tema võimuses. Ainuke, mis inimene suudab teha, on, et ta ainele teise kuju annab, seda ümber töötab. Selles kujumuutmises ja ümbertöötamises seisabki produktsiooni olemus. Inimese loov tegevus avaldub looduses peituvate ainete ja loodusejõudude kasutamises (maa sigitavad jõud, tuule, vee ja raskuse jõud, aur, elekter jne., jne.). Uurides ja tundma õppides aine omadusi ja mitmesuguseid energia liike, võib inimene, käies kindla plaani järele, neid nii kombineerida, et nende vastastikuse tegevuse tagajärjel aine omandab uue ja soovitava kuju tarvete rahuldamiseks. Inimese tegevus seisab õieti selles, et ta aine liikuma paneb või seda liikumist takistab.

Valmistamise tegurid. Varade valmistamisest võtavad mitmed tegurid osa, kõige pealt loodus oma tooresmaterjalide ja jõududega, siis inimene, kes need materjalid ümber töötab, kasutades looduse jõudusid ja kulutades oma tööjõudu. Nii esinevad loodus ja töö meile produktsiooni põhiteguritena.

Väga hästi karakteriseerib mõlemate suhteid majandusteadlane Petty: töö — rikkuse isa, maa — tema ema.

Meie teame aga, et inimene juba oma majandusliku edenemise algastmel töötas mitte ainult paljaste kätega; mõnede tööde juures tuli inimese lihaste jõust puudus. Et raskustest üle saada, võtab inimene esialgu lihtsad, siis ikka keerukamad ja keerukamad tööriistad ja masinad tarvitusele, mis võitlust loodusega kergendavad. Nende vahendite valmistamine nõuab oma jagu tööd, kuid see töö tasub end mitmekordselt ja teeb inimese lõpuks looduse kuningaks. Kõiki neid vahendeid nimetatakse kapitaliks. Nii esinevad meile varade valmistamise põhiteguritena — loodus, töö ja kapital.

Tööstuse vormid. Me teame, et varade valmistamine ehk produktsioon jaguneb mitmesse põhiliiki. Need liigid ei teki mitte ühel ja samal ajal ja edenevad teatavas vahekorras üksteisega. Fr. List jagas produktsiooni edenemise viide ajajärku. Igas edenemis-

järgus on domineeruv üks või teine valmistamis-põhitegureist, kas loodus, töö või kapital. Selgus aga, et tema vaade produktiooni varasemate edenemisjärkude vaheldusel täieliselt tööoludele ei vasta, s. o. kütmine, kalapüüdmine, karjakasvatamine ja põlluharimine ei teki alati niisuguses järjekorras, nagu see tema õpetuses esitatud.

Peatume pikemalt ainult valmistamistööstuse juures. Vaatame, millised edenemistasmed ta on üle elanud.

Varemail ajajärkudel valmistati ainult koduseiks tarbeiks. Näit., talupoeg ehitas enesele maja, valmistas tarvilikud töö- ja majapidamisriistad; ta oli enese kingsepp, rätsepp, kuduja jne. Põhitegureist esines siin tähtsamana loodus. Aja jooksul arenevad üksikud niisuguseist töist erialadeks. Tekib iseseisev käsitöö. Käsitöö iseärasus seisab selles, et käsitöeline valmistab varu mitte enesele, vaid tarvitajale ja astub viimasega otsesesse vahetusse.

Käsitöö on väiketööstus, käsitöeline töötab sellidega ja õpilastega omas töökojas. Tema peaaegu ei tunne tarvet kaupmehe kui vahemehe järele, sest ta valmistab võrdlemisi piiratud turu jaoks — linnale ühes ümbritsevate küladega. Valmistamisvormina on käsitöö iseloomulik hilisele keskajale (XII—XV aastasajale), mida käsitöö „kuldseks ajaks“ nimetatakse (linnmajandus). Käsitöö oli siis organiseeritud linna tsunftideks (ametühingud). Kes tahtis iseseisvalt töötada ja töökoda asutada, pidi tingimata tsunfti liige olema. Ainult niisuguseil organiseeritud meistreil-käsitöölisel oli õigus oma saadusi linna kodanikele ja külaelanikele müüa. Tähtsamana põhitegureist esineb kirjeldatud ajajärgus töö.

Aegamööda turg aga laieneb; tööstus valmistab oma saadusi mitte ainult linnale ühes ümbruskonnaga, vaid tervele riigile ja kogu välismaale (rahvamajandus). Käsitöeline, kes oma töökojaga seotud, ei suuda enam kõiki laienenud turu tingimusi tundma õppida. Siin on vahemees paratamata tarvilik. Niisugusena esineb kaupmees-ülesostja. Tema ostab meistrikt-käsitööliselt saadused ja müüb tarvitajale.

Tekib kodutööstus. Viimase all mõistame niisugust tööstusvormi, kus meister-käsitöeline valmistab kaupa küll oma kodus (töökojas), kuid laiapiirilise turu jaoks, ja kaupade müümine tarvitajale sünnib kaupmehe kaudu. Tehniliselt on kodutööstus samasugune kui käsitöögi — töötatakse endiselt lihtsate käsitöö-riistadega.

Käsitöeline ise on aga oma iseseisvuse kaotanud, ta satub sõltuvusse kaupmehest-ülesostjast, kes teda tarvitajast lahutab. Kaupmees saadab kaubad turule, ostab tihti käsitöölisele tooresaine ja tööriistad ehk annab selleks laenu.

Kodutööstus, kapitalistliku tööstuse algkuju, on silmapaistvat osa etendanud kapitalismi arenemises — tema abil võis kapital vallata varade valmistamise.

Kaupmees-ülesostja astub nüüd järgmise sammu. Ta ei lepi enam puht-kaubanduslike funktsioonidega, vaid võtab enese kätte ka valmistamiskorralduse. Kaupmees esineb juba töösturina, ta paneb aluse uuele tööstusvormile — manufaktuuri-tööstusele. Manufaktuuri all mõistame niisugust suur-ettevõtet, kus töötatakse kindla tasu eest ühe katuse all, ettevõtja hoones ja ettevõtja riistadega. Siin on võimalik valmistamise kontroll.

Manufaktuuri on suurtööstuse täielikum vorm, kuid veel mitte viimase kõrgem kuju.

Kapitalistlik manufaktuurtööstus tekib Itaalias XIV ja XV aastasajal. Siit levib ta aegamööda teisisse Euroopa maisse. Lääne-Euroopas edenes XVI, XVII ja XVIII aastasajal kapitalistlik tööstus kiiresti, mitte manufaktuurtööstuse, vaid kodutööstuse kujul. Manufaktuurtööstuse-ettevõtteid leidis tol ajal Euroopa riikides üsna vähe.

XVIII a. s. teiseks pooleks on turg laienenud ja nõudmine kaupade, eriti riide, järele niivõrt suurenenud, et uute produktiivsemate valmistamisviiside järele tuntakse kõige teravamalt tarvidust. XVIII aastasaja lõpul leiutatakse Inglismaal masinad (tähtsamad: ketramis-, kudumis- ja aurumasin), mis aluse panevad uuele kõrgemale tööstusvormile — vabrikutööstusele. Vabrikutööstus on kapitalistliku tööstuse kõrgem vorm. Ta edeneb kiiresti väiketööstuse kulul, kuid seni pole ta veel suutnud teisi tööstusvorme välja tõrjuda. See on muidugi tuleviku küsimus. Tegelik elu näitab, et ikka uued ja uued tööstuseharud tõmmatakse masina mõjukonda, millega seletav ilmamajanduse evolutsioonile iseloomulik suurtööstuse kiire ja võidurikas edenemine, alates XIX aastasaja teisest poolest. Kapitalistlikus suurtööstuse-ajajärgus omandab kapital domineeruva tähtsuse.

Ei maksa muidugi arvata, nagu oleks kodutööstus, vabrikutööstusega võrreldes, oma aja üle elanud. Tegelik elu pakub meile vastupidise pildi. Kodutööstus on kaunisti levinud Londonis, Berliinis ja teistes suurlinnades, kus palju tööta töölisi. Võimalik on see sellepärast, et kodutööstuse juures võib kapitalist töötasu miinimumini alla suruda ja tööaega maksimumini suurendada, — on ju töölistel, kes igaüks oma kodus töötavad ja üksteist ei tunne, raske organiseeruda; teiseks, kapitalistil pole tarvis kodutööstuses mingisuguseid ehitisi, tööriistu ega masinaid muretseda, mispärast tema väljaminekud ka vähemad. Inglismaal nimetatakse kodutööstuse-süsteemi, välja minnes tööliste eksploateerimise seisukohalt, „higi väljapressimise süsteemiks“ (sweating system).

Samuti on püsima jäänud ka manufaktuurtööstus.

Eestis näeme sedasama. Siin on kodutööstus püsima jäänud kujukalt puutööstuse alal, nimelt metsarikkas Avinurmes, kus valmistatakse puunõusid, — nagu tünnid, toobrid, panged, kapad, vankrid, sarjad, sõelad jne. Nad lähevad kas otseselt või ülesostjate ja kaup-

meeste kaudu kaugemale müügile. Mitmesuguste puunõude valmistamine on Avinurmes paljudele sissetuleku peallikaks. Manufaktuurtööstus on nüüdisajal Eestis kujukalt esindatud, näit., kudumistööstustena (äridena), kus palgalised kudujad töötavad. Siit jõuavad saadused väike- ja suurkaupluste kaudu tarvitajani.

Vaatleme ligemalt nüüdisaja valmistamisprotsessi, millest loodus, töö ja kapital põhiteguritena osa võtavad.

Loodus valmistamistegurina.

Looduse mõju inimese majanduslikusse tegevusse. Looduse tingimused, milles inimene töötab, avaldavad põhjanevat mõju valmistamissihisse ja edukusse. Loodus annab inimesele aine ja mitmesugused jõud. Vili põllul kasvab maapinna sigitavate jõudude toimel; tuule, vee, auru ja elektri jõud panevad liikuma hiiglasuured masinad.

Looduse jõudude kasutamine sai võimalikuks peale seda, kui inimene neid tundma õppis ja painutas oma tahtejõu alla. Elekter oli olemas juba ilma algusel, kuid kasutatavaks sai ta alles XIX aastasajal.

Esimesil kultuurastmeil, kui inimene oli oma teadmistes ja kogemustes vaene, seisis ta täiesti looduse mõju all; ainult aegamööda vabaneb ta sellest.

Tähendame siin ainult üksikud momendid looduse mõjust inimese majanduslikusse tegevusse.

1. Maa geograafilisest asendist oleneb inimese majandusliku tegevuse iseloom. Kui on maa mereäärne, avaneb rahvale võimalus elu ülalpidamist leida kalapüügist, pärlite, merikäsna, konnakarpide, merivaigu ja soola saagist ja kaubandusest, sest meri on kõige otstarbekohasem tee teiste rahvastega ühenduse loomiseks. Kui tähtis ots-rahvaste elus, näitab meile ajalugu. Vana-aja kultuurrahvad istusid, Plato ütelse järele, kõik Vahemere ümber, nagu konnad tiigi kaldal. Siia Vahemere äärde oli koondunud tolle aja kultuur.

Keskajal olid majanduselu keskkohaks Vahe- ja Lääne- (ühes Põhjamerega) mere äärsed maad, õigemini linnad, nagu Veneetsia, Genua, Florents Põhja-Itaalias ja Hansa linnad — Lüübek, Stettin, Breemen — Põhja-Saksamaal. XVI a. s. alates asetub majanduselu Atlandi ookeani äärtesse maisse, nagu Madalmaad ja Inglismaa, mis asuvad keske kaubateed India ookeanist Põhja- ja Läänemerre. Tolle aja tähtsamad kaubalinnad, nagu Antwerpen, Amsterdam, London ja teised asuvad kõik Atlandi ookeani ääres. Arusaadav, et inglased, hollandlased ja ka ameeriklased olid nagu kutsutud kaubanduslikeks rahvaiks. Mida rohkem mereranda riigil, seda soodsamad tingimused kaubanduslikuks edenemiseks. Selles suhtes on hea asend Inglismaal, kus 1 km mere piiri kohta tuleb 6,5 ruutpenikoormat pinda, ja Prantsusmaal, kus see proportsioon on 14,6. Inglismaal leidub vähe kohti, mis merekaldast 100 km eemal. Palju pahemais tingimuses on Venemaa, kus 1 km merepiiri kohta tuleb ligi 37 ruutpenikoormat pinda. Eesti asend on selles suhtes üsna hea: rannapiir on umbes 2000 km võrdlemisi väikese pindala juures.

2. Jõed, nagu meredki, ühendavad maid ja rahvaid. Nad olid ajaloo esimesteks liiklemisvahenditeks: inimesed asusid elama harilikult

jõgede, hea meelega aga suuremate jõgede piirkonda. Mida rikkam maa jõgedest, seda paremad rahva majanduslikud väljavaated. Mis Volga Venemaale, seda oli veel suuremal määral Doonau Austria-Ungarile ja Mississipi Põhja-Ameerikale. Lääne-Euroopa seisukord jõgede suhtes on parem Ida-Euroopa omast; see on üks põhjusist, miks esimene on majanduslikult rohkem edenenud kui viimane. Näit., 100 ruutpenikoorma pinna kohta tuleb jõgesid Prantsusmaal 125, Inglismaal 120 ja Saksamaal 116, kuna Euroopa-Venemaal ainult 41 km. Pealegi voolavad Lääne-Euroopa jõed kaubanduslikult tähtsamasse ja sadamarikkamasse meredesse. Mis puutub Eestisse, siis jääb siin palju soovida. Eesti jõed on enamasti lühikesed. Tähtsamad neist on Emajõgi, Narva ja Pärnu jõgi (alajooks). Kui ükskord Emajõgi Pärnu jõega ühendatakse, siis kasvab nende majanduslik tähtsus.

3. Ka maapinna kujul on võrdlemisi silmapaistev tähtsus inimese majanduslikus tegevuses.

Mägin maa takistab majandustegevust: põlluharimine on võimalik orgudes, aga mitte mägedes. Sellepärast elatabki Šveitsis suurem osa rahvast end karjakasvatusest. Ka valmistaval tööstusel on võimatu mägedes edeneda. Kui mäed kaitsevad maad külmade tuulte eest, on nende toime heategev; on mäed soojele tuulile takistuseks, siis on nende toime inimese majandusellu eitav. Eitav toime on mägedel veel teiseski suhtes — nad raskendavad läbikäimist rahvaste vahel ja takistavad nii nende kultuurilist ja majanduslikku edenemist. Näitena võiks võrrelda Aasiat ja Euroopat. Aasia on terve rea läbipäästamatute mägede süsteemiga jaotatud üksikuiks isoleeritud maa-aladeks. Vastastikune kultuuriline ja majanduslik mõju oli siin peaaegu võimatu. Euroopa mäed on madalamad, võtavad enese alla ainult $\frac{2}{7}$ maapinnast ja võimaldavad rahvaile vastastikuse läbikäimise. Siin oli võimalik kiire poliitiline ja majanduslik ühinemine ja arenemine. Võime ajaloost ka niisuguseid momente leida, kus mäed oma jaotavat toimet ühe või teise rahva riiklikusse ja majanduslikku edenemisse on avaldanud, näit. Alpi mäed kaitsid vana Rooma põhjapooliste metsrahvaste vastu, sest nendele olid nimetatud mäed ülepäästamatud. Eesti on maapinna kujult künkline lausmaa ja ei tekita seepärast liiklemiseks suuremaid takistusi. Ka laseb laineline maapind veeluskid nii looduslikult kui ka kunstlikult reguleerida. Ei saa aga tähendamata jätta, et säärane maapinna kuju on kaasa aidanud rohkete seisvate veekogude ja soode tekkimiseks.

4. Kliimal on suurem tähtsus inimeste majanduslikus tegevuses kui seni nimetatud loodustingimustel.

Iseäranis tähtsad on kliima kaks omadust — soojus ja niiskus. Nendest oleneb põllutööstuse edukus. Mida rohkem soojust ja niiskust, seda mitmekesisem ja rikkam taimestik. Taimede lopsakas kasvamine nõuab paratamatult teatavat soojusehulka, näit., Euroopas ei valmi nisu põhja pool 60. laiuskraadi, rukis ja kaer — 66°, oder — 70°.

Põllutöö aeg kestab Eestis 4—5 kuud, kuna Lõuna-Euroopas 7—8 ja kohati ka 10—11 kuud. Nii pikk põllutöö aeg võimaldab aastas kaks lõikust. Pealegi lähevad ühed ja needamad taimed omaduslikult lahku, selle järele, kus nad kasvavad, kas põhjas või lõunas. Näit., Hispaania nisu annab vähem sõkklaid ja järjelikult ka rohkem jahuolluseid kui Eesti nisu. Kliima soojus kindlustab ka laevasõidu meredel ja jõgedel pikemaks ajaks. Näit., Reini jõgi külmub kinni 52, Elbe 55, suur Volga aga 152 päevaks.

Niiskusel, mille määraks on sademete rohkus, on samasugune tähtsus nagu soojuselgi. Võrdleme üksikuid maid sademete suhtes. Sademete hulk on Itaalias 122, Lõuna-Venemaal (Kaukasuses) 100, Lääne-

Inglismaal 92, Põhja-Prantsusmaal ja Saksamaal 68, Eestis (Rakvere) 59,3, Põhja-Venemaal 45 sm aastas. Et lääne- ja lõunapoolseis maades sademete hulk 2–3 korda suurem, siis on seal taimestik ka mitmekesisem, lopsakam ja suurejoonelisem¹⁾. Kui suurt toimet sademete hulk avaldab viljasaagisse, tõendavad andmed ka niisuguselt väikeselt maa-alalt nagu Eesti. Kui juunikuu sademete hulk ulatub üle keskmise, on üle keskmise ka kaera saak; on aga sademete hulk alla keskmise, siis kujuneb vastavalt ka kaera saak.

Kliima tingimustest oleneb täielikult ühe või teise rahva kultuuriline edenemine. Põhjamaade karedad kliima tingimused takistavad majanduslikku arenemist. Siin on ööd pikad, valgust vähe; ilma päikeseta aga, nagu juba Spencer tähendas, pole kultuur võimalik. Et oma olemasolu kindlustada, peavad põhjamaade rahvad terve oma aja ja energia kulutama oma hädalisemate materjalsete tarvete rahuldamiseks; kõrgemate vaimliste tarvete arendamiseks neil aega peaaegu ei jätku.

Troopika maad pakuvad meile vastupidise pildi. Siin on valgus ja soojus külluses ja rikkalik taimestik; sellepärast ei nõua võitlus olemasolu eest suuremaid jõupingutusi, mille tagajärjeks hooletus ja tegevuseta olek. Kõrge temperatuur lämmastab siin inimese energia ja tekitab loiduse ja apaatia, vaimlise pikalduse, mis troopika rahvaile iseloomulik. Troopika maad olid küll inimkonna, aga mitte praeguse aja kultuuri hälliks.

Euroopa kultuur kujuneb paraskliima vöö piirkonnas. Siin puuduvad põhja- ja troopika maade eitavad omadused. Siin pole midagi külluses ja inimese tarbed leiavad rahuldust püsiva töö kaudu. Järjekindla ja pineva töö abil kasvasid siin rahvad end füüsiliselt kui ka vaimliselt ja panid nii aluse Euroopa moodsale kultuurile, vaimlisele ja majanduslikule.

5. Nagu kliima, nii avaldab ka pinnas suurt toimet taimestiku mitmekesisusele ja rikkusele. Pinnase viljakus oleneb tema füüsilistest ja keemilistest omadustest. Mida täielikumalt ta on varustatud nimetatud omadustega, seda parem lõikus sügisel. Ühesugustel kliima tingimustel annab üks pinnas 5, kuna teine annab 16 või rohkem seemet.

6. Rahva majanduslik edenemine oleneb suurel määral veel maapõues peituvast mineraalrikkusest (kivisüsi, raud, vask, nafta jne.). Vähe on niisuguseid aineid, mida igal pool soovitava määral võiks leida. Iseäranis tähtsad neist rahva majanduslikus edenemises on kivisüsi ja raud. Tarve nimetatud varade järele kasvab alatasa. Praeguse aja suurtööstus, tihenev raudteede võrk ja aurulaevad tarvitavad ikka suuremal ja suuremal määral raua ja kütteinena kivisütt. Viimase ajal on ka maju hakatud kivisöega kütma. Mida rikkam maapõu kivisöest ja rauast, seda paremad rahva majanduslikud väljavaated. Kivisöe küllus kindlustas Inglismaale odava kütteinena ja oli üheks tema kiire majandusliku edenemise tähtsamaks teguriks XVIII ja XIX aastasajal.

Huvitav tähele panna, et rauasulatamine suureneb ühes kivisöe saagiga. Inglismaal oli kivisöe saak

a. 1860 — 81,3 milj. tonni,

" 1890 — 184,5

Toore raua saak kasvas sama aja jooksul järgmiselt:

a. 1860 — 3888 milj. kg

" 1890 — 8031

Nii kasvas kivisöe ja raua saak 30 aasta jooksul umbes kahekordses. Ei ole ime, kui kivisütt mustaks teemandiks nimetatakse.

¹⁾ Golfihoovuse toimet Lääne-Euroopas on teravalt tunda.

Sisseveetava kivisõe asemele on Eestis astunud (veel mitte täielikult) põlevkivi. Ta etendab suurt osa nii kütteinena kui ka tooresainena õli valmistamisel. Põlevkivi on kivisõest ja teisist kohalikest kütteinest poole odavam. Praegu tarvitavad meil põlevkivi tsemendi-, kiu- ja paberivabrikud. Sama võime ütelda ka meie raudteede kohta: nii reisijate kui ka kauba vedu toimub käesoleval ajal põlevkivi-küttega.

Inimese mõju loodusesse. Eel-ajaloolistel aegadel allus inimene täielikult loodusele ja tema jõududele. Rasket võitlust oma olemasolu eest pidades õppis inimene looduse nähtusi ja seadusi tundma, vabanes ikka enam ja enam looduse mõju alt ja hakkab ise temasse kindlat mõju avaldama, rakendab ta oma sihtide teenistusse: lahja maa teeb inimene kunstväetis-ainetega viljakandvaks, kuivatab sood ja järved, kaevab kanaleid ja tunneleid, ehitab teid üle kõrbede ja mägede, kaitseb end tammidega veetõusude eest jne. Kõige kujukamaks näiteks inimese mõjust loodusesse on Hollandi, kus kolm maakonda merepinnast madalamal. Rahvas on seal maa, mille meri aeg-ajalt üle ujutas, merelt ära võitnud, hiiglavallid ja tammid merele tõkkeks ette ehitanud ja vee ärajuhtimiseks terve kanalitesüsteemi tarvitusele võtnud. „Jumal tegi mere ja hollandlane ranna“. Kohisevate merelainete asemel valdavad inimese tähelepanu Hollandis nüüd haljendavad aasad ja põllud, külad ja tööstuse suurlinnad. Inimene on hakanud ka kliimasse mõju avaldama: ta istutab metsi niiskuse suurendamiseks ja jõgede veepinna soovitava kõrgusel hoidmiseks. Viimasel ajal on ka katseid tehtud kahurimürskude abil vihmasadu tekitada ja rahepilvi purustada. Kuivõrra edenevad looduse ja tehnilised teadused, sellevõrra suureneb ka inimese mõju loodusesse.

Töö valmistamistegurina.

Töö mõiste. Töö üldse on füüsilise ja vaimlise jõu kulutamine mingisuguse sihi saavutamiseks. Majandusteadust aga huvitab mitte töö üldse, vaid majanduslik töö, mille all mõistetakse füüsilise ja vaimlise jõu kulutamist majanduslikkude varade loomiseks.

Produktiivne ja mitteproduktiivne töö. Kauemat aega kestis majandusteaduslikus kirjanduses vaidlus produktiivse (tootliku) ja mitteproduktiivse töö üle. Juba Adam Smith tõendas, et majandusteadusele allub ainult produktiivne töö, mis loob uusi majanduslikke varasid. Niisugusele seisukohale asudes kuuluks produktiivse töö alla näit., vabrikutöölise, tehniku ja inseneri töö, kuņa teenijate, ametnikkude, arstide, professorite, õpetajate jne. tegevus aga moodustaks mitteproduktiivse töö. A. Smithi niisugune töö liigitamine pais-

tab meile täieliselt ebaõigena. Näit., arsti töö, kes haige surmast päästab, oleks siis mitteproduktiivne, apteekri töö aga, kes rohte valmistab, produktiivne; masinaid ehitava tehniku töö oleks produktiivne, professori töö aga, kelle juures sama tehnik mehaanikat õppis, mitteproduktiivne.

Majandusteaduse seisukohalt tuleb produktiivseks lugeda iga töö, mis otseselt või kaudselt majanduslikkude varade arvuliseks suurendamiseks ja alalhoidmiseks kaasa mõjub, nagu tehniku, kuduja, rõõpaseadja töö. Tööd, mis majanduslikkude varade hulka ei suurenda, tuleb mitteproduktiivseks tööks nimetada, näit., vabrikandi töö, kes ehitab küll vabriku ja ostis masinad, kuid ei valmistanud kaupu nõudmise puudumise tagajärjel, ehk börsispekulandi töö, kuigi tema tegevus annab kindlat sissetulekut.

Mõned majandusteadlased nimetavad, ja täie õigusega, vaidlust produktiivse ja mitteproduktiivse töö üle skolastiliseks sõnade lahinguks, sest majandusteadusele pole mingisugust tulu niisugusest töö liigitamisest. Majandusteaduse huvides oleks otstarbekohane tööd liigitada majanduslikuks ja mittemajanduslikuks, et tema uurimispiirkonda kindlaks määrata.

Töö produktiivsus. Tööl on universaalne tähtsus. Terve inimkonna elu pole muud, kui vahetpidamata ja raske töö, mil sihiks looduse raskete tingimuste mõjust vabanemine ja täielikuma olemasolu kindlustamine. Tööd tehakse mitmesuguseis tingimuses, millest sõltub töö produktiivsus (tootlikkus), s. o. loodavate varade hulk. Kui tähtis niisuguseist tingimusest ka poleks loodus, rahva üldine jõukus oleneb ikkagi suuremal määral tööst enesest ja selle väljaspool loodust seisvaist tingimusest. Nende tingimuste uurimine on majandusteaduse seisukohalt tähtis, sest nad sõltuvad suuremalt jaolt inimesest (rahvast) enesest ja on sellepärast ka muudetavad.

Millistest tingimustest sõltub töö produktiivsus?

Need üldtingimused on järgmised: töö hulk, töö intensiivsus ja osavus, ühistöö ja haridus.

Töö hulk. Nüüdisaja kapitalistlikes mais, kus rahvastiku juurdekasv langeb või seisma jääb, nagu Prantsusmaal ja Inglismaal, on tõsist tähelepanu hakatud juhtima sellele ühiselulisele nähtusele, sest iga uus inimene on uus loov jõud. Mida suurem niisuguste arv, seda suurem üldine töö hulk ehk summa. Töö hulk oleneb järgmistest asjaoludest: 1) absoluutsest rahvaarvust, sest iga inimene annab tööpäeva jooksul teatava summa tööenergiat, 2) rahva ealisest jagunemisest, sest ühel või teisel rahval võib olla töövõimelisi (20—60 a. vanuseid) inimesi rohkem või vähem, 3) rahva jagunemist soo järel, sest naisterahva käejõud on meesterahva omast peaaegu poole

vähem, 4) rahva kehalisest jõust, on ju üks rahvas kehaliselt nõrgem kui teine, 5) rahvastiku haigusist, sest sagedate haiguste tagajärjel väheneb tunduvalt tööpäevade arv ja ka töö hulk, 6) rahva kombeist ja seadusandlusest, sest pühade, s. o. töövabade päevade arv oleneb nii kombeist kui ka seadusandlusest, 7) rahvastiku jagunemisest töö erialade järele, sest tööalad peavad olema ära jaotatud harmooniliselt. Mitteproduktseerijate (kirikuõpetajad, mungad, teenijad, ametnikud jne.) arv ei tohi olla suur, ta peab olema võimalikult väiksem.

Absoluutne rahva arv. Perioodilised rahvalugemised annavad meile kindlad arvud rahvastiku kohta Euroopa kultuurriikides. Neid arvusid vaadeldes näeme, et rahvastiku kasv iseäranis kiirenes XIX aastasajal: a. 1800 võrdus Euroopa rahvastiku arv 175 miljoniga, kuna a. 1900 juba 400 miljoniga. Nii on Euroopa rahvastik 100 aasta jooksul kahekordseks kasvanud. Rahvastiku suurenemine kiirendab aga saaduste juurdekasvu. Iga töötav inimene annab tööpäeva jooksul antud määra tööenergiat. Mõnede õpetlaste arvamise järele kulutab inimene 10 tunni jooksul 250 tuhat kilogramm-meetrit¹⁾ energiat. Mida enam inimesi, seda suurem töö hulk, loodavate varade arv. Näit. Soomes, kus umbes 4 miljonit elanikku, võib luua kolm korda rohkem majanduslikke varasid kui Eestis, kus elanikke 1 miljon 200 tuhat.

Rahva ealine jagunemine. Rahvastik jaotatakse harilikult, välja minnes tööjõulisuse seisukohalt, mitmesse liiki. 20—60 a. vanused kuuluvad töövõimeliste, 15—20 a. ja 60—70 a. vanused pool-töövõimeliste ja kuni 15 ja üle 70 a. mitte-töövõimeliste hulka. Euroopa riikides on esimesi umbes pool — 48%; nende õlgadele langebki ühiskonna toitmise peaskus. Mida suurem töövõimeliste %, seda suurem olemasolev tööenergia ja loodavate varade summa, sest Quetelet dünamomeetriliste mõõtmiste järele annab 25-a. mees 89, 15-a. — 57 ja 10-a — 26 kilogrammi jõudu. Kirjeldatud suhtes on Prantsusmaa kõige paremas seisukorras, sest siin on täiskasvanud töövõimeliste arv 50%; teistes maades samasuhteline % väiksem, Venemaal aga kõige väiksem — 45.

Rahva jagunemine soo järele. Quetelet' arvutamiste järele on naisterahva käe jõud meesterahva omast umbes poole vähem, nimelt 5%. Mida enam naisterahvaid, seda vähem on väärtusi loov tööhulk ühiskonnas. Tõsi, harilikult on meeste- ja naisterahvaid arvuliselt peaaegu ühepalju ja kõrvalekaldumised on väikesed.

Üsikusis riikides on samad suhted järgmised: 100 meesterahva kohta tuleb naisterahvaid Inglismaal 106, Saksamaal 104, Prantsusmaal 101,4, Venemaal 101, Itaalias 99, Briti Indias 95,8, Põhja-Ameerika Ühendriikides 95,2, Eestis 104—5.

Rahva kehaline jõud. Quetelet' dünamomeetriliste mõõtmiste järele võrdub prantslase käte jõud 62,2, uusmeremaalase — 51,8, malailase — 58,7 kilogrammiga; prantslase jõud on aga väiksem inglase omast. XIX a s. 70. aastal oli ühel ettevõtjal Prantsusmaal raudteed ehitades juhus korduvalt tähele panna, et inglane saab niisuguste töödega hakkama, mis prantslasele üle jõu: 25 inglasi teevad sama palju tööd, kui 42 prantslast; 4 Inglise puuseppa võrduvad töö suhtes 5 Hollandi puu-

¹⁾ Kilogramm-meetri all mõistetakse jõuhulka, mis kulub ühe kilogrammi tõstmiseks 1 meetri kõrgusele.

separa. Kehaline jõud oleneb üldiselt elu iseloomust ja keha füüsilistest omadustest.

Rahvastiku haigused. Statistilised andmed haiguste suhtes on puudulikud, mispärast raske kindlaid järeldusi teha. Mõned teadusemehed on välja arvutanud, et iga inimene kaotab keskmiselt 20% oma tööajast haiguste tagajärjel. Kui tööpäevade arv aastas 300, siis kaotaks iga tööline 6 tööpäeva, mis Eesti rahva kohta, kui tööjõulisi rahvastikust oleks 50%, moodustaks 3 600 000 tööpäeva, mille all kannatab tunduvalt üldine töö hulk. Seda silmas pidades peetakse uemal ajal järjekindlat võitlust niisuguse ühiselulise pahe vastu ja pealegi tagajärjekalt, näit., Inglismaal suri tiisikusse 1851. a. iga 100 000 elaniku kohta 273,4, 1894. a. aga 138,5 inimest, s. o. poole vähem.

Rahva kombed, seadusandlus. Nagu kombeist nii ka seadusandlusest sõltub pühade, s. o. töövabade päevade arv. Protestandi-usu maades ulatub pühade arv kuni 75, katoliku-usu maades kuni 90 ja kreeka-õigeusu maades kuni 100 ja tihti palju rohkem. Venemaal suurendavad töövabade päevade arvu tunduvalt mitmesugused külapühad. Liiga suur töövabade päevade arv vähendab tunduvalt väärtuste loomiseks tarvisminevat töö summat. Samas suhtes avaldavad oma halba mõju n. n. töövabad („sinised“) esmaspäevad.

Niisuguste all kannatas omal ajal Saksamaa, praegusel ajal on nad püsima jäänud veel Venemaal.

Ka seadusandlus piirab tööhulka, kindlaks määrates tööaja ülemmäära, töövabade päevade arvu ja laste vanaduse, kel õigus on vabrikus töötada.

Rahvastiku jagunemine töö erialade järele. Ajalugu pakub palju näiteid tööalade ebakokkukõllalisist suhteist. Üksikute tööalade e-ındajaid oli rohkem, kui ühiskond nende järele tarvet tundis. Kasulikkude tööde vastu, nagu käsitöö, tunti põlgust, neid loeti alandavaks. Niisuguse riigina esines XVIII a. s lõpul Hispaania, kus 3 800 000 elanikust 1 221 000 olid vaimulikud, mungad, teenijad, ametnikud jne. Nüüdisaja riikides on rahvastiku jagunemine teisiti kujunenud, näit., Inglismaal ja Saksamaal, kus 80 ja veel suurem % rahvastikust kuulub põllu- ja vabrikutööstusele, kaubandusele ja transpordile. Nimetatud riiges on tööalad harmoonilisemalt ära jaotatud kui Hispaanias 100 aastat tagasi. Arusaadav, et nüüdisaja kultuurriikides sellepärast töö hulk ongi suurem.

Mõned majandusteadlased peatuvad eriti kahe äärmise ühiskondliku kihi juures, kes mingisugust väärtusi loovat tööd ei tee. Siia kuuluvad rentier'd, s. o. kapitalistid, kes oma kapitali % elavad (ka maaomanikud, kes ise põldu ei hari ja rendist elavad) ja seltskonna jäänused, s. o. kuritahtline element, kes ise väärtusi ei loo, vaid neid vägivaldselt omandab, ignoreerides niiviisi riigi seadusi. Viimaste % on kohutavalt suur Euroopa suurlinnades.

Eitavat toimet tööhulkadesse avaldavad veel seesugused nähtused, nagu sõjad ja riigis ülalpeetavate sõjavägede arv, tööstuslikud kriisid, revolutsioonid jne. Nii on siis töö produktiivsus kõige ligemas ühenduses rahvastikuga ja selle jagunemisega.

Õpetus rahvastikust. Malthus. Et rahva juurdekasv tähtis poliitiliselt ja majanduslikult, seda teadsid juba vanaaja riigitegelased

ja mõttetargad. Kreeklaste ja roomlaste vaated rahvastiku politikale olid tingitud riigi ideest. Isikul polnud vanal ajal väljaspool riiki mingisugust tähtsust.

Kõik inimese õigused leidsid tunnustamist niipalju, kui palju inimene oli riigile tarvilik. Riik arvas enesel õiguse olevat ka kõige intiimsemaid inimese olemas-olu nähtusi reguleerida. Spartas oli abielu riiklik kohustus. Iga kodanik oli kohustatud teatavas vanaduses abiellu astuma; kes seda ei teinud, nende õigusi kitsendati; isad, kel kolm last, said autasu. Roomas valitsesid samasugused vaated riigi õigustele. Juba II aastasajal e. Kr. s. oli olemas maks, mida võeti poissmeestelt. Julius Caesar annab maaseaduse, mille järele riigimaade omandamiseks Campanias on õigus ainult neil, kel on kolm või rohkem last. Veel kindlamad abinõud võttis tarvitusel keiser Augustus. Valitsuse sammud rahva juurdekasvu edendamiseks olid tarvilikud, sest alalised sõjad ja nendega kaasas käivad haigused, proletariaadi kasv jne. takistasid loomulikult rahva juurdekasvu.

Vanaaja mõtteteadlased oma õpetustega, nagu Plato ja Aristoteles, toetasid valitsuse samme rahvastikupolitika suhtes. Aristoteles, näit, arvab, et riik peab kindlaks määrama vanaduse, mis õiguse annab abiellu astumiseks, ja ka mõlemate poolte vanaduse vahe. Kidurad, vigased lapsed hävitatagu. Keskaeg on rahvastikupolitika suhtes vaene, sest siis puudus püsiv õiguslik kord. XVII aastasajaks omandab Lääne-Euroopa maades riiklik ja majanduslik elu kindlama kuju. Nüüd esinevad merkantilistid oma vaadetega rahvastikupolitika kohta. Nende õpetuse järele on riigi peaülesanne tööstuse ja kaubanduse toetamine, et riiki koonduks rohkem rikkusi, iseäranis aga väärismetalle. Mida suurem rahva arv riigis, seda enam valmistatakse kaupu ja veetakse võimalust mööda ka välja; mida suurem aga väljavedu, seda enam voolab kulda ja hõbedat riiki. Järjekult, et riik rikkam oleks kullast ja hõbedast, peab rahva sigimist suurendama. Valitsused astuvad selleks terve rea samme. Näit., antakse Prantsusmaal a. 1666 mitmed eesõigused isikuile, kes 21—25 a. vanaduses abiellu astuvad ja kel 10—12 last; neid vabastatakse maksudest, asutatakse kaasavara-kassad jne. Preisimaal asutatakse kasvatusmajad väljaspool abielu sündinud lastele, lubatakse vabalt protestantidele, kes Prantsusmaalt põgenevad peale Nantes'i edikti ärakaotamist, Preisimaale elama asuda. Siin võib igaüks omal viisil õndsaks saada, nagu Preisi kuningas Friedrich II tähendas. Väljarendamine on aga keelatud. Suurem osa XVII ja XVIII a. s. kirjandusest olid samal arvamisel rahvastikupolitika kohta, nagu valitsusedki. XVIII a. s. esinevad füsiokraadid esimestena mõttega, et rahva sigimine sõltub rahva ainelisest seisukorrast. Viimane paraneb aga põllumajanduse toetamisega ja edenemisega.

Kuigi valitsused oma rahvastikupoliitikaga rahva loomulikku sigimist toetasid, kasvas rahva arv kuni XVII a. s. teise pooleni siiski võrdlemisi aegamööda. Ainult XVIII a. s. 60-st aastaist alates võime Inglismaal ja ka Euroopa mandril märgata rahvaarvu kiiret kasvu. Sellega ühenduses on Malthuse õpetus rahvastikust. Nimetatud õpetuse tekkimise põhjusteks polnud mitte ainult rahva arvu kiire kasvamine, vaid ka üldine vaesus (pauperism), mis tekkis XVIII a. s. teisel poolel ühes tööstusliku revolutsiooniga ja talupoegade maatumisega. Malthus oma töös rahvaarvu muutuvuse kohta, mis ilmus a. 1798, tunnustab, et vaesuse põhjused ei peitu mitte ühes või teises sotsiaalses korras, nagu seda arvatas tol ajal Godwin, vaid selles, et inimeses, nagu teisteski elusais olendais, asub võimas sigimistung, mille mõjul rahvaarv kiiremini kasvab kui inimkonna elatusvahendite hulk. Nimelt avaldab rahvaarv kalduvust kasvada geomeetrilises progressioonis (2, 4, 8, 16, 32. . .), kuna elatusvahendite summa kõige paremal juhtumusel kasvab aritmeetilises progressioonis (2, 3, 4, 5, 6. . .), sest harimiseks kõlvuliste maade hulk kui ka nende maksimaalne viljakus on kindel suurus, mis ei lase end soovitatavalt muuta. Nii väheneks ikka enam ja enam ühes rahvaarvu kasvamisega iga inimese kohta tulev elatusvahendite hulk, mille tagajärg nälg ja kõrge surevus, mis viivad rahvastiku elatusvahenditega jälle tasakaalu.

Rahvaarvu kiiret kasvamist takistab peale sõdade, raske töö, nälja, surevuse ja teiste viletsuste veel laste sünnitamisest tagasi hoidumine, mida Malthus kõlblusevastaseks ei loe. Ühiskond ei pea nende tegurite headtoovat tegevust takistama.

Malthus soovitab loobuda liigsest inimesarmastusest ja ära kaotada vaeste eest hoolekande seadused Inglismaal, mille põhjal kihelkonnad oma vaestele pidid abi andma, sest heategevus ehk hoolekanne kunstlikul teel suurendab rahva sigimist.

Riik teatagu avalikult, et ta kellegi õigust ei tunnusta riigi käest abi nõuda. Kui aga kehvemad rahvaklassid laste sünnitamisest ei hoidu, siis teadku, et nad ise on oma viletsuses süüdi.

Malthuse süsteemis saab seega halastamatu ja piirita egoism teadusliku sanktsiooni ja ettevõtjad võisid, tugeses tema teooriale, asuda kõige armutumale laste ja naiste tööjõu kasutamisele.

Malthuse õpetus kutsus esile terve rea vastuväiteid. Kui asjalikud nad ka pole, leiab nimetatud õpetus nüüdisajani palju pooldajaid. Nüüdisaja majandusteadus oma esindajate suures enamuses on Malthuse õpetuse põhijoontes vastu võtnud, s. o., nad tunnustavad, et rahvastik võib oma loomulikkude omaduste tõttu palju kiiremini sigida kui elatusvahendid, kuid inimene, oma mõistuse järele käies, võib seda ära hoida¹⁾ ja suurt materjalset edu saavutada.

¹⁾ XIX a. s. oli rahvaarvu ja elatusvahendite tasakaal nimetatud põhjusel olemas.

Teiselt poolt aga näeme, et täielikumate valmistamisvahendite ja -viiside, tehnika ja rahva hariduse edenemise tagajärjel tõuseb töö produktiivsus, mis võimaluse annab Euroopa riikidele, nagu Inglismaa, Saksamaa ja Belgia, oma tihedalt elavat rahvast toita. Saksamaalt rändas viimasel ajal (ilmasõja-eelseil aastail) teistesse maadesse välja ainult 25 tuhat inimest aastas, kuna endisil aastail neid ainult Ameerikasse iga aasta ligi 100 tuhat inimest rändas. Järjekult, Saksamaa suutis viimasel ajal oma tervet 60-miljonilist rahvastikku toita.

Malthuse õpetus purustas endise ühekülgse vaate, nagu peaks riik, maksu mis maksab, rahva sigivust toetama, juhtis järeltulevate majandusteadlaste tähelepanu vaesusele ja selle põhjustele, võitlusele vaesusega ja rahvastikupoliitikale üldse.

Töö intensiivsus. Töö intensiivsuse all mõistetakse kulutatud töö ja selle kulutamisaja suhet. Mida enam tööjõudu töötunni jooksul kulutatud, seda intensiivsem ja tagajärjekam on töö. Töö intensiivsus oleneb 1) tööaja pikkusest. Mida kauemini kestab töö, seda enam langeb selle intensiivsus. Võib ütelda, et töö intensiivsus on vastuproportsionaalne tööaja pikkusele.

Juba vanaaja rahvad panid tähele, et inimene tunneb tarvet perioodilise puhkuse järele oma kulutatud jõu uuendamiseks. Arvatavasti sellepärast tekkiski juutide, egiptlaste, pärslaste, araablaste komme üht päeva nädalas pühitseda.

Tarve puhkuse järele on tingitud neist füsioloogilistest protsessidest, mis inimese organismis töö ajal toimuvad, nimelt, tööajal kulub lihaste ja närvikude, mille uuendamine paratamata peab sündima.

See sünnib aga siis, kui inimene puhkab. Mida täielikumalt on kulutatud jõud uuendatud, seda jõurikkamalt võib inimene töötada, vastasel korral sünnib töö loiult ja vähese intensiivsusega.

Välja minnes sellelt seisukohalt on uemal ajal arstid, hügieenikud, füsioloogid ja majandusteadlased hakanud juhtima teravat tähelepanu tööaja pikkusele ja selle eitavaile tagajärgedele. Tekkisid ägedad vaidlused kirjanduses ja ka ettevõtjate ringkonnis. Juba kuulus mõttetark Kant kirjutas, et inimene võib teha päevas ainult 8 tundi kasulikku tööd, 8 tundi vajab ta puhkamiseks (unek) ja 8 tundi meelelahutuseks ning eneseharimiseks. Kanti nõudmine paistis tol ajal ettevõtjatele mõttekujutusena, mida võimatu täita. XIX a. s. puudutavad sama küsimust, välja minnes füsioloogiliste kriteeriumide seisukohalt, Helmholtz, Landois, Sečenov ja teised. Suured teenused tööpäeva pikkuse füsioloogiliste kriteeriumide kindlaksmääramisel on füsioloogil Sečenovil. Keerukate väljaarvutamiste abil tuli ta otsusele, et iga töötaja inimene peab unele pühendama 8 tundi; see

on norm, mis paratamata tarvilik ka töövabale inimesele. Ülejäänud 16 tunnist ei pea järjekindel töö kestma üle 8—9 tunni. Nii jääb meelelahutuseks ja eneseharimiseks järele veel 8 tundi. Tagajärg — eelmise päeva väsimust ei kantud üle järgmisele. Kirjeldatud teooria tahab olla peasjalikult maksev järjekindla töö kohta vabrikutööstuses.

Samas suhtes on huvitav tähele panna Jevons'i katset. Tema katsus hoida väljasirutatud käel kolme raskust, mis andis järgmised tagajärjed:

18 n. suutis ta väljasirutatud käel hoida 15 sek.

Töö = 270 naelsekundit.

7 n. suutis ta väljasirutatud käel hoida 87 sek.

Töö = 609 naelsekundit.

1 n. suutis ta väljasirutatud käel hoida 321 sek.

Töö = 321 naelsekundit.

Nagu näha, kõrgema töösumma (609 n. s.) saavutas ta mitte kõige suurema, vaid keskmise käepingutuse puhul. Järeldus: inimese organismi töö ei või piirita kesta; teataval momendil, s. o. töö lõpptundidel hakkab töö produktiivsus langema, mis tunnistust annab tekkivast väsimusest ja viimasega kaasas käivast organismi hävimisest. Nii on liiga pikk tööaeg kahjulik majanduslikult ja tervishoiuliselt.

Kuigi õpetlased oma uurimuste ja katsetega tõendasid, et tööpäeva lühendamine tarvilik, soovitades koguni 8-tunnilist tööpäeva, jäid ettevõtjad esialgu oma ajalooliselt väljakujunenud vaadetele truuks — mida pikem tööaeg, seda enam saadusi loob tööline. Arvati töö olevat kõige produktiivsem just lõpptundidel.

Aja jooksul muutusid aga nende vaated. Tegelik vabrikuelu näitas, et tööpäeva lühendamisega käib kaasas töö intensiivsuse ja valmistamise suurenemine. Juba Owen XIX a. s. alul lühendas oma vabrikus tööpäeva, mille tagajärjel töö intensiivsus suurenes ja valmistatavate varade arv ei vähenenud. Hiljemini ühes suuremas keemiavabrikus Londonis pandi 9-tunnilise tööpäeva asemele 8-tunniline maksma ja valmistatavate varade hulk jäi endiseks. „Tööpäeva lühendamise“ kirjutas vabriku valitsus, „käib kaasas töölise vaimluse ja füüsilise jõu suurenemine, võimalus mõistlikuks lõbutsemiseks, mis omakorda töölise üldist eluilmet tõstab, tervist kosutab ja liigse väsituse eest hoiab.“

Saksa majandusteadlane Brentano räägib huvitavast juhtumusest, kus üks Elsassi vabrikant töölistele ettepaneku tegi tööpäeva lühendada 12 tunnist 10-le, kindlustades neile endise töötasu, kuid tingimusega, et valmistatavate varade hulk ei väheneks. Selgus, et valmistatavate varade hulk mitte ainult ei vähenenud, vaid koguni suurenes 5⁰/₀ võrra. Veel huvitavamaid andmeid annab meile kuulsa Themse rauavabriku ja laevatehase direktor Hills, kes ühel tööliste

aastapeol peetud kõnes tähendas, et 7 aasta jooksul¹⁾ olla tööliste palgad 145% tõusnud, mis selgesti tunnistavat, et 8-tunniline tööpäev end ära tasub, et sõjalaevade ehitamine tonni kohta, tema väljaarvutamiste järele, peale 8-tunnilise tööpäeva maksmapanekut 17—18% vähem maksuma läinud. Seega olla 8-tunniline tööpäev kasulik töölisel, tööle ja aktsionäridele.

Ülaltoodud nähtusist selgub, et töölise olemasolu tingimuste parandamine tööpäeva lühendamise teel pole mingisugune unistus, vaid on orgaanilises ühenduses vabrikutööstuse olemusega.

Liiga pika tööajaga ei käi kaasas mitte ainult töö intensiivsuse langemine, vaid ka terve rida teisi nähtusi, mis tööstuse enese kui ka riigi ja rahva huvide seisukohalt lubamatud. Üldiselt on teada, et prakktööd oma enamuses langevad öötöö ja töö lõpptundidele.

Tööstuse iga-aastane kahju prakktööde kujul ulatub miljonite markadeni.

Veel kohutavama pildi liiga pika tööaja tagajärgedest pakuvad meile õnnetud juhtumused ja professionaalhaigused. Kujukaid andmeid leiame Saksamaal aastast 1887.

Õnnetuid juhtumusi kella	6—7 homm.	oli	435
	9—10	"	1069
	11—12	"	1590.

Peale puhkeaega 12—1 langeb õnnetute juhtumuste arv tunduvalt: kella 1—2 oli neid 745, kuid kl. 3—4 ulatub nende arv juba 1273-ni. Toodud arvud näitavad, et õnnetud juhtumused on täpsalt ühenduses töölise väsimusega, mis iga järgmise töötunniga kasvab.

Professionaalsete ehk elukutse-haiguste all mõistame haigusi, mis üksikute tööaladega seotud. Mida pikem tööaeg, seda kohutavamad nimetatud haigused inimese elule. Hügieenik Kolb ütleb: XIX a. s. keskel andsid mõned kutsed 75—100% kõlbmatuid sõjaväe-teenistuseks; vabrikutöölilistele on iseloomulik väike kasv ja rinnamõõt ja liiga kerge kaal, võrreldes rahvastiku teiste rühmadega. Vähestel, tähendab Kolb, läks korda täiesti töövõimelistena üle 40 eluaasta astuda; nad muutusid enamasti alkoholi kuiks.

Alkoholi tarvitamine on ka üks pahedest, mida suurem osa nüüdisaja uurijaist seovad pika tööajaga. Nad tähendavad, et liiga suur füüsiline pinevus ja pikk tööaeg on põhjused, mis väga tunduvalt narkootiliste ainete ja joovastavate jookide tarvitamisele kaasa mõjuvad.

Terve rida juhtumusi — fakte — näitab, et tööaja lühendamisega alkoholi tarvitamine väheneb. Näit., Prantsusmaal Roubaix's lühendati tööaega 1½ tunni võrra, mille tagajärjel 25 kohalikust

¹⁾ 1892.—1898. a. 1894 pandi 8-t. tööpäev maksuma.

kõrtsist 10 ukсед sulgesid. Vürst Paskeviči paberivabriku juhataja kirjutab peale kaheksatunnilise tööpäeva maksmapanekut, et varssi kohalik viinapood oma tegevuse lõpetanud, „sinised esmaspäevad“ kadunud, laulu- ja mängukoor asutatud ja loenguil 4—5000 töolist käinud. Varemini olid niisugused nähtused võimatud, sest täiesti ärakurnatud töölisel oli ainult üks kosutus — alkohol, mis ta elujõudu ruttu ergutas.

2) Töö intensiivsus oleneb tunduvalt töötasust. Peatudes tööpäeva pikkusel, nägime, et tööpäeva lühendamisega käib kaasas kõrgem töötasu. Viimane avaldab omakorda tunduvat mõju töö intensiivsusse. Juba Adam Smith kirjutas, et korralik töötasu suurendab alamate rahvakihtide tööarmastust. Seal, kus töötasu kõrge, leiame enam tegevaid, usinaid ja osavaid töölisi kui neis kohis, kus tasu madalam. Owen oma töödes ja kõnedes tõendab, et kui „surnud mehhanismi“, s. o. masina eest hoolitsetakse, siis peab paratamatult hoolitsetama ka „elusa mehhanismi“, s. o. inimese eest. Igasugune hoolitsemine töölise suhtes suurendab kõige pealt kapitalisti kasu.

Nii arvasid nimetatud tähtsad majandusteadlased XVIII a. s. lõpul ja XIX a. s. alul. XIX a. s. tööstuslik edenemine pakub meile rikkalikke andmeid nimetatud arvamiste tõenduseks. Raudteetöölised teevad kõige rohkem tööd neis maades, kus nad töötasu suhtes on kõige paremais tingimuses. Kui võrrelda Prantsuse töolist Inglise töölisega, kelle töötasu kõrgem, siis näeme, et nende töö tagajärjed suhtuvad nagu 3 : 5.

Puuvilla-tööstuses Itaalias juhatab üks kuduja ainult 1, Saksamaal 2, Šveitsis ja Elsassis 3, Inglismaal 4, Ameerikas aga 6—8 kudumistelge. Inglismaal ja Ameerikas, eriti viimases, on töötasu kaugelt suurem ja tööpäev lühem kui teistes maades. Töölise töö kudumistelje juures seisab selles, et ta valvab keeruka mehhanismi liikumist, teda reguleerides; sõlmib katkenud niidid ja kõrvaldab mitmesugused seisakud masina tegevuses. Niisugune mitme kudumistelje järele valvamine on hiigla-tähelepanu nõudev töö (vaimline töö), milleks töölisel jõudu jätkub ainult siis, kui tööpäev võrdlemisi lühike ja töö enam-vähem hästi tasutav. Niisuguseis tööstusharudes, nagu rauavalamine, kus töö vajab suurt füüsilist jõudu, oleneb viimase edukus veel suuremal määral töötasust, s. o. korralikust toitumisest.

L. Bell, kuulsam rauatööstuse-tundja Inglismaal, võrreldes inglise töölisi sama tööstuse alalt Euroopa mannermaa töolistega, teatab avalikult, et inglise töölise paremused on seletatavad parema toitumisega, millela ta vaevalt suudaks soovitava jõupingutusega töötada. Ameerika teadusemehe, statistiku Wright'i tabel annab kujuka pildi

iga-aastase keskmise valmistamise suuruse ja töötasu vahekorrast mitmesuguseis riikides.

	1 töölisele tulev iga-aastane keskmine valmistamise suurus.	1 töölise iga-aastane keskmine tasu.
Venemaa	381 doll.	120 doll.
Austria	409 "	150 "
Prantsusmaa	545 "	155 "
Saksamaa	545 "	175 "
Inglismaa	760 "	204 "
P.-A. Ühendriigid	1880 "	347 "

Nagu tabelist näha, on neis riiges, kus töölised paremas seisukorras, ka töö intensiivsusest olenev produktiivsus kõrgem. Võrdleme ainult Venemaad ja Ameerikat. Vene töölise töö on küll absoluutselt odavam 3 korda, suhtuvalt aga kallim, sest ameerika töölise töö on 5 korda produktiivsem.

Nüüdisajal on üldiselt tunnustatud tõe, et töö intensiivsus ja sellest sõltuv töö produktiivsus on kõige ligemas ühenduses tööpäeva pikkusega ja töötasu suurusega. Hea töötasu loob võimaluse korralikuks toitumiseks, kuna lühike tööpäev annab töölisele võimaluse raskeist lihaste ja närvikava pingutusist puhata ja ka vaimliselt end harida. 8-tunniline tööpäev oli juba enne ilmasõda nüüdisajal paljudes tööstusharudes Euroopas ja Ameerikas maksma pandud. Eestvõitlejana kirjeldatud suhtes esineb Austraalia tööline. Austraalias pandi juba XIX a. s. 50. aastail mõnes tööstusharus 8-tunniline tööpäev maksma. Neilt levis see aegamööda teistele tööstusharudele ja XX a. s. alul oli 8-t. tööpäev maksev Austraalia 64 tööstusharus.

Inglise töölise laul: „8 tundi töötada, 8 tundi meelt lahutada, 8 tundi magada ja 8 šillingit päevas tasu saada“ on Austraalias nüüdisajal peaaegu täieliselt teostatud. Tegelik elu Austraalias on näidanud, et seal tööline lühikese tööpäevaga loob enam varasid kui tööline Euroopa suurriiges, nende hulgas ka Inglismaa.

Muidugi mõista tasub end tööaja lühendamise siis ära, kui tööline oma kohustusi täpsalt täidab. Revolutsiooni aegadel, tööaja lühendamise peale vaatamata, langeb töö intensiivsus ja sellega kaasas käiv töö produktiivsus.

Töö intensiivsus oleneb 3) töö v a b a d u s e s t.

Majandusliku tegevuse tähtsamaks teguriks on isiklik huvi, töö suuremate resultaate saavutamine oma huvide rahuldamiseks. Majandusloos leiame ajajärke, mil inimese huvi töö ja ta tulemuste (resultaatide) vastu oli liiga piiratud ja töötamine toimus liiga vähese intensiivsusega. Tüübiliseks näiteks olgu siin Rooma ori, kel puudus perekond ja oma iseseisev majapidamine. Tema töövili ja ka

ta ise olid isanda eraomandus, mispärast ta töötamine vähe tagajärgi andis. Ainukeseks põhjuseks, mis kihutas teda töötama, oli sundus ja hirm, mille tekitab isanda kepp või piits. Ta põgenes, kui selleks avanes hea juhus. Ühiskondliku elu arenemise ja mitmekesistumise loob orja töö sedavõrt vähe, et isand on sunnitud väljapääsuteed otsima. Üle minnes vanast ajast keskaega näemegi, et Rooma orja töö asemele astub pärisorja töö. Pärisorjad said isandalt maa oma iseseisvaks majapidamiseks ja elu ülalpidamiseks, kuid olid sunnitud selle eest isandale tegu tegema ja maksu maksma kas rahas või saadusis. Pärisorja töö on küll vabam ja intensiivsem Rooma orja omast, kuid jätab ikkagi palju soovida: ka pärisori töötab hooltult ja loiult, sest suurem osa ta tööviljast läheb isandale. Kaugelt paremini ja suurema intensiivsusega töötab vaba palgatöoline. Ta saab tasu suhtuvalt oma hoolsusse ja virkusesse, sellepärast on temal põhjust sedavõrt intensiivsemini töötada, kuivõrt see tema seisukorda parandab. Täit intensiivsust vaba töölise töö ikkagi ei anna, sest osa ta tööviljast läheb ettevõtjale. Täie intensiivsusega töötab põllumees-pärisomanik, kes oma perekonna liikmetega tööd teeb ja teab, et töövili täieliselt temale saab. Sellega ongi seletatav talupoja hoolsus, mis teda sunnib varasest hommikust hilise õhtuni töötama.

Töö intensiivsus oleneb 4) töö vähearvulisist katkestustest. Arusaadav, et hästi tasutatav töö peab katkestamata kestma. Töö alul töötatakse harilikult loiult, vähese intensiivsusega. On aga tööline juba tööle andunud, kasvab töö intensiivsus järjekindlalt. Kui töö tihti katkestub ja tööline sama võrra peab ühelt tööprotsessilt teisele siirduma, siis langeb töö intensiivsus iga uue tööprotsessi alul. Järjelikult peavad ettevõtjad tööd tööliste vahel võimalikult nii jaotama, et töö kestaks katkestamata.

Töö intensiivsus oleneb 5) inimese majandusliku tegevuse kindlustusest.

Igale inimesele on tähtis, et tema isik ja ka töövili oleks kaitsitud kuritahtlike isikute püüete eest. Selleks on paratamata tarvilik, et riigis töötaksid erapooletud kohtud, korralik politsei ja et riigiametnikud rahvalt ei nõuaks seadusevastaseid makse.

Vastasel korral kaotab inimene huvi intensiivseks tööks, mis idapoolsele maile iseloomulik, kus välja kujunemata elanikkudele nende õiguslik kindlustav õiguslik kord.

Viimasel ajal on töö intensiivsuse suhtes laialise kuulsuse omandanud Ameerika inseneri Tayloriga süsteem, millele omased järgmised iseloomu-jooned: iga töö õpitakse tehnilisest küljest teaduslikult ja põhjalikult tundma, uuritakse täpsalt ka tööline ja ta omadused; tehakse väljavalik töölistest, s. o. iga töö jaoks valitakse enam vastavate omadustega töölistes, kes õpivad ja ka töötavad osavate ja õpetatud instruktorete juhatusel; igaks päevaks määratakse töölistele

kindel töö hulk, millega ta valmis peab saama. Täidab ta oma ülesande (töö) hästi, siis määratakse talle preemia; ei tee ta seda aga mitte, siis lastakse ta lahti. Kui tööprotsess nimetatud süsteemile vastavalt on hästi korraldatud, tõuseb töö produktiivsus $2\frac{1}{2}$ —9-kordseks. Taylori süsteem suurendab kahtlemata töö intensiivsust ja ühes sellega ka töö produktiivsust, kuid ta üldise ja kestva kasutamise tagajärjeks võib olla töölise füüsilise ja vaimline degeneratsioon.

Tööosavus. Töö produktiivsust suurendab ka tööosavus. Viimase all mõistame oskust tööjõudu nii kasutada, et kõige vähema jõukulutusega kõige suuremaid tagajärgi saavutada (*le minimum d'effort, le maximum d'effet*). Osavus omandatakse kestva tööga, praktikaga. Kui inimene asub uuele tööle, siis teeb ta selle kordasaatmiseks terve rea otstarbetuid pingutusi; ta liigutused pole väheste kogemuste tõttu üksteisega kokkukõlas. Mida kauemat aega ta teeb sama tööd, seda enam ta kohaneb tööle ja seda otstarbekohasemalt, suurema kokkuhoidmisega ta kasutab oma tööjõudu. Nii omandab tööline tööosavuse.

Tööosavus omandatakse veel järeleaimamise teel. Algaja vaatab, kuidas töötab vilunud tööline, ja omandab aja jooksul ta võtted ja ka osavuse. Järeleaimamisel põhjenebki tööõppimine töökodades ja täielikumate valmistamisviiside juurdumine tööstusmuuseumide ja näituste abil, kus vaatajaid tutvustatakse eeskujuliste töösaadustega ja neile uusi tehnilisi võtteid demonstreeritakse. Sama sihiga asutatakse põllutööstuses katsepõllud, katsetalud, mis edendavad täielikumate põllutööriistade, uute väetamisviiside, parema seemne jne. tarvituselevõttu põllupidajate keskel.

Ka tehniline algharidus edendab tööosavust. Selleks asutatakse vastavad koolid, nagu käsitöö-kool j. t. Siin jagatakse tööprotsess üksikuiks eriosadeks ja õpilased tutvuvad nendega kindlas järjekorras, alates lihtsamaist ja kergemaist, lõpetades kõige keerukamatega.

Hariduse toime töö produktiivsusse. Tutvudes ümbritseva loodusega võtab inimene tarvitusele ikka uuemad ja täielikumad vahendid, omandab uued võtted, et kergemini oma majanduslikke sihte saavutada. Siin tulevad talle tehnilised teadused abiks, mille edenemine annab inimesele täielikumad valmistamisviisid, uued valmistamisvahendid ja paneb ikka uued loodusejõud inimese teenistusse, kergendades sellega varade valmistamist. Kui meie jälgime põlluharimise põhjalikumaks muutumist, siis näeme, et esialgu külvati seeme peaaegu ettevalmistamata pinnale. Tähelepanes, et põld niiviisi vähe saaki annab, võtab inimene aegamööda uued künniviisid tarvitusele; edasi, kui tegelik elu näitas, et sama vilja külvamine samale pinnale teeb pinna lahjaks, hakati külvikohti

vahetama, neid väetama ja lõpuks samale pinnale külvatavaid vilja-tõugusid vahetama. Indigovärvi valmistati enamalt indigopuust (põõsastik), mis kasvab troopika maades, nagu Indias ja Kesk-Ameerikas, kus nimetatud puu tuhanded tiinud oma alla võtnud. XIX. a. s. lõpul leiti Saksamaal Baadeni keemiavabrikus uus viis indigo valmistamiseks. Rohkearvuliste katsete ja uurimuste tagajärjel läks korda saada indigovärvi keemilisel teel naftaliinist. Mõne aja pärast tõrjus uus ja parem indigovärv endise turult välja ja vabastas nii tuhanded tiinud teiste taimede kultiveerimiseks.

Kuivõrra uued valmistamisvahendid ja uued loodusejõud, mis tehniliste teaduste saavutus, töö produktiivsust tõstavad, selgub õmblusmasina tegevuse vaatlemisest. Osav käsitsiõmbleja teeb minutis umbes 50, sama õmbleja töötades käsimasinal 500, aurumasinal aga 1200—1500 pistet. Kui elekter teatavaks sai, tekkis varssi uus teaduseharu — elektrotehnika ja ka uus masinateliik elektrijõu kasutamiseks tööstuses. Uue jõu kasutamine andis võimaluse varasid luua vähema jõukulutusega, tõstes nii töö produktiivsust.

Uuemal ajal on iseäranis teravat tähelepanu hakatud juhtima tehnilise hariduse edendamisele. Nüüdisaja kultuurriikides, nagu Saksamaal, on asutatud suuremate keemiavabrikute juurde teaduslikud laboratooriumid, kus keemikud katsete ja uurimuste varal uusi värve, keemilisi aineid ja nende saamise uusi viise leiutavad. Riik omakorda katsub tehnilist haridust edendada, asutades tehnika üli- ja keskkooli ja ka täienduskoole. Viimased annavad harilikult, näit. masinaehituse-töölilistele, terve rea eriteadmisi, täiendades neid geometrias, joonistamises, joonestamises jne. Edendades tehnilist haridust on Saksamaa mitmes tööstusharus Inglismaast ette jõudnud, näit., keemiatööstuses ja osalt ka masinaehituses. Ameerika tööliste kõrge tööproduktiivsus on seletatav suurel määral just sellega, et seal teaduste saavutused tehakse kättesaadavaks laiemale rahvahulkadele. Mõned statistikud arvavad, et Ameerika tööline aastas keskmiselt üle 100% rohkem väärtusi loob kui Prantsuse tööline, kuigi viimase tööpäev on pikem.

Töö produktiivsust mõjutab ka üldharidus. Ta mõjub inimesse arendavalt, teeb ta vastuvõtlikumaks töö tehnika omandamisel, suurendab töö oskust ning leidlikkust. Üldhariduse sihiks on inimese mõistuse ja vaimu arendamine. Elu on näidanud, et mitte ainult keskkooli, vaid ka algkooli haridus sedavõrt arendab inimese mõistust, et ta kaugelt produktiivsemalt töötab kui hariduseta tööline. Seda tõendavad paljude vabrikute juhatuste otsused alghariduse tähtsusest töö produktiivsuse kohta. Nad kirjutavad, et haritud tööline on tähelepanelikum, arusaajam, osavam, rutemini kohanev ootamatuile juhtumusile tööprotsessis; ta on kõlblik ka niisuguste ülesannete täitmiseks, kus tähtis täppis vaatlemine, taipamine ja terav tähelepanu.

Üldharidus ei jäta oma mõju avaldamata ka inimese kõlblisesse iseloomu. Haritud inimesel tuleb vastutuse- ja kohusetunne kujukamalt nähtavale, ta on ausam ja kultuursem, mis ei lase teda iga-suguste pahede mõju alla sattuda. Huvitav on võrrelda kõlbliste oma-duste suhtes Vene ja Inglise töölisi. XIX a. s. lõpul tuli Venemaa ketrusvabrikuis iga 4—6 tuhande kedervarre kohta 1 järelevaataja, kuna Inglismaal järelevaatajad puudusid täiesti, sest seal töötavad töölised oma väljaarenenud kohusetunde sunnil korralikult. Samal põhjusel ulatu-vad Venemaal juhatuskulud kuni 230 rublani iga 1000 kedervarre kohta, kuna Inglismaal samad kulud ulatuvad ainult 7 rublani, s. o. Inglismaal on juhatuskulud üle 40 korra vähemad.

Haritud töölise paremate omadustega käib kaasas ka kõrgem töötasu, mis tunnistust annab suuremast töö produktiivsusest. Näit., ühes riidevabrikus Moskvaa a. 1899 said kirjaoskajad töölised 2,4—50% võrra kõrgemat töötasu, kui kirjaoskamatud töölised. Me-haanika töökoda Nikolajevis annab meile samas suhtes järgmised andmed:

Kooliaastate arv: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6.

Keskm. päevapalk:

kopikais: 103, 105, 108, 117, 119, 122, 124.

Andmeist selgub, et keskmine töötasu järjekindlalt kasvab, alates kirjaoskamatuist ja lõpetades nendega, kes 6 aastat koolis käinud.

Arusaaday, et rahvakool peab olema sunduslik ja tasuta, sest ta mõju tööproduktiivsusse ja töölise elutingimustesse on suur. Tähele-panu, mis nüüdisajal Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa, Ameerika ja ka teised riigid rahvaharidusele pühendavad, on seletatav püsimatu sooviga ilmaturgu enese käes hoida.

Ühistöö. Seni nimetatud tingimuste toime edukasse majandus-tegevusse on suur. Kuid töö poleks ikkagi veel nii produktiivne, kui inimesed lahus töötaksid, igaüks oma ette. Peaaegu iga majandus-liku sihi saavutus sünnib kiiremini ja paremini, kui inimesed ühinevad. Pealegi on nüüdisajal niisuguseid ettevõtteid, nagu raudteed, kanalid, vabrikud, mis võimalikud ainult paljude inimeste töö ühenduse teel. Üksiku inimese nõrkus ongi ühinemise põhjus. Inimeste töö-ühendust ühise majandusliku sihi saavutamiseks nimetatakse ühistööks. Ühistöö jaguneb kahte liiki: liht-ja keerd-ühistöök.

Liht-ühistöök sünnib siis, kui mitmed inimesed samal ajal sama tööd teevad ühise majandusliku sihi saavu-tamiseks. Näit., kui mitmed inimesed samal ajal korjavad marju, raiu-vad puud, kujuvad ühises töökogas jne. Siin teevad kõik iseseisvalt sama tööd, mis neile üksikult pole üle jõu. See on nii ühtedel juhtudel. Tegelik

elu pakub meile rikkalikult veel teissuguseid andmeid. Inimesed teevad tihti niisugust tööd, mis igale üksikule neist üle jõu, kuid jõudu mööda, kui nad ühinevad. Näit., kui mitmed inimesed tõstavad suuri raskusi — kive või viljakotte, lõövad vau maasse (näit. suurte kivihoonete vundamenti ehitamisel), peavad jahti metsloomadele (nagu see sündis vanemal ajal, kui terve küla jahikoraks kokku käsutati), kaevavad kanaleid jne. Liht-ühistööd tunti üsna varakult. Juba algaja rahvaile, küttijaile ning kalapüüdjaile oli ta teada; tihti mindi jahile ja kalapüügile ühiselt. Võib ütelda, et vanemal ajal oli liht-ühistöö suurem tähtsus kui nüüd, sest siis tuli inimesel sagedasti peaaegu paljaste kätega töötada. Liht-ühistöö oli peavahendiks töö produktiivsuse tõstmisel. Praegusel ajal näeme aga enamasti liht-ühistöö ühendust keerd-ühistööga.

Ühistöö on majanduslikult kasulik järgmisil põhjusil:

1) Ta loob, ühendades üksikute tööjõudu, jõudude hulga ehk summa, mille abil on võimalikud niisugused tööd, mis üksiku isiku jõuga pole läbiviidavad.

2) Koostöötamisel tekib võistlus, mis suurendab iga üksiku töö intensiivsust. Näit., 30 niitjat niidavad koos töötades päevas rohkem kui üks niitja 30 päevaga. Tihti tehti ja tehakse mõisus nii, et palgatakse üks hea niitja, kellega siis teised peavad sammu pidama.

3) Liht-ühistöö abil on võimalik tööde teostamine soovitavaks ajaks, mis aga üksikule üle jõu. See tuleb iseäranis nähtavale põllutöös, kriitilistel momentidel. Ilm või teised tingimused sunnivad sagedasti ühinema, sest vastasel korral võib töö üldse tegemata jääda, nagu heina ja viija koristamise ajal. Näit. olgu nimetatud talgud.

4) Liht-ühistöö võimaldab niisuguse töö kiire teostamise, nagu maja ehitamisel telliskivide paigutamine alt õuest üles müürile. Selleks moodustavad töölised endist keti, ja telliskivid lähevad käest kätte, jõudes lõpuks määratud kohale. Viimasel ajal on Lääne-Euroopas niisuguste tööde jaoks tarvitusele võetud plokk. Üldiselt on liht-ühistöö ainult siis kohane ja kasulik, kui sihi saavutamiseks paremad tehnilised abinõud puuduvad.

5) Ta võimaldab kapitali säästmise, näit., siis kui mitu inimest tööd teevad ühisel ruumis. Üks suur ruum 10 kudumistelje jaoks tuleb palju odavam kui 10 ruumi sama arvu kudumistelgede jaoks. Sama tõde on maksev ka valgustuse ja kütte kohta.

Keerd-ühistöö ehk tööjaotus sünnib siis, kui mitmed inimesed teostavad mitmesuguseid tööoperatsioone, mis seotud ühise majandusliku sihiga. Tööjaotus omakorda jaguneb tehniliseks ja ühiskondlikuks tööjaotuseks. Tehnilise tööjaotuse puhul teostavad inimesed sama valmistamisprotsessi üksikuid operatsioone. Näiteks, Adam Smithi kirjelduse järele jagunes

nõõpnõelte valmistamine XVIII a. s. 18 iseseisvaks operatsiooniks. Iga tööline teostas üht operatsiooni: üks tõmbas traati, teine lõikas seda tükkideks, kolmas teritas nende otsi, neljas lihvis, viies tegi päid jne. Pea tegemine omakorda jagunes 2—3 operatsiooniks.

Niisuguse tööjaotuse tagajärjel toimus nõõpnõelte valmistamine palju kiiremini. Samasugune tööjagunemine üksikuiks operatsioonideks tuleb nähtavale ka teistes tööharudes: näit., taskukellade valmistamine Šveitsi manufaktuurides jaguneb 102 operatsiooniks, mängukaartide valmistamine ligi 70 operatsiooniks.

Ühiskondlik tööjaotus avaldub töötajate jagunemises elukutsete ja valmistamisharude järgi. Siin ei toimu erinemine enam töökoja või vabriku, vaid kogu ühiskonna piiris. Seesugune erinemine on paratamata tarvilik, sest iga töö nõuab teadmisi ja harjumusi. Inimene ei saa olla ühe korraga hea põllumees, puusepp, rätsepp, luksepp jne. Arusaadav, et ühiskond peab kutseliselt jagunema: Ühed harivad põldu, teised kasvatavad karja, kolmandad töötavad raua- või riidevabrikuis, neljandad — arstidena, inseneridena või õpetajaina jne. Igaüks nimetatuid valmistab saadusi niiviisi enam ja paremini, mille tagajärjel paratamata tekib varade vahetus, mis neid ühendab ja võimaldab ühist sihti saavutada, s. o. tarbeid rahuldada. Ühiskondlik tööjaotus ei avaldu mitte ainult ühe riigi rahvastiku erirühmade, vaid ka rahvaste ja riikide vahel. Ta sõltub mitmesuguseist looduse tingimustest: Venemaa kasvatab peasjalikult vilja, Inglismaa valmistab riide- ja metallkaupu, Prantsusmaa veinisid jne. Niisuguse rahvusvahelise tööjaotuse tagajärjel tekib rahvusvaheline kaubandus, mis paremini valmistatud kaubad kõigile kättesaadavaks teeb.

Ühiskondlik tööjaotus on ajalooliselt tehnilisest vanem. Eelajaloolistel aegadel põhjenes ta peasjalikult rahvastiku soolisel ja ealisel jagunemisel. Naisterahva õlgadel lasus siis toiduks tarvilikkude taimede muretsemine ja ümbertöötamine ja ka selleks vastavate riistade valmistamine, kuna meesterahva ülesanne seisis küttemises, kalapüügis, sõdimises ja selleks tarvilikkude töö- ja sõjariistade valmistamises. Naisterahvale olid abiks lapsed ja ka vanemad inimesed.

Keerd-ühistöö ehk tööjaotus on majanduslikult tähtsam kui liht-ühistöö — ta suurendab veel suuremal määral töö produktiivsust.

Tööjaotus, nii ühiskondlik kui ka tehniline, avab 1) võimaluse rahva tööjõu kasutamiseks vastavalt inimeste kalduvustele, oskusele ja andeile. Igaüks võib niisugust tööd teha, mis temale enam kohane. Ühed harivad põldu, teised töötavad riidevabrikus, kolmandad kauplevad, neljandad töötavad arstidena, õpetajaina, kirjanikena, tehnikuina jne. Pealegi avaneb tööjaotusega võimalus laste ja ka naisterahva tööjõu kasutamiseks, vastavalt nende jõule ja kalduvustele.

2) Rahvusvaheline tööjaotus loob võimalused ühe või teise maa rikkuste täielisemaks kasutamiseks ja nii inimkonna tarvete täielisemaks rahuldamiseks.

3) Tööjaotuse puhul on võimalik kapitali säästmine, mis töö produktiivsust suurendab. Ütleme, et antud vara valmistamine jaguneb 5 operatsiooniks; tööjaotuseta teostaks üks tööline kõik operatsioonid üksteise järele, tarvitades sealjuures 5 instrumenti samas järjekorras. Pahe seisaks siin selles, et iga operatsiooni ajal 4 instrumenti seisaks kasutamata. Tööjaotuse tarvituselevõtmisega teostatakse aga kõik 5 operatsiooni korraga, kusjuures iga tööline kasutab kogu aja üht instrumenti ehk tööriista. Kõigile kokku oleks tarvis ainult 5 instrumenti; kuna esimesel juhul samul 5 töölisel, töötades iseseisvalt, peaks olema 25 instrumenti ja neist oleksid tegevuses ainult 5, kuna 20 seisaksid surnud kapitalina. Nii on kokkuhoidmine tööriistade ja instrumentide muretsemises võimalik. Kokkuhoitud summasid võib kasulikult teisteks operatsioonideks kasutada. Majanduslikus elus ei tohi kapital kunagi surnult seista, ta peab tegev olema, uusi väärtusi looma. On tähele pandud, et tööjaotuse puhul, kus valmistamisprotsess jaguneb üksikuiks ja võrdlemisi lihtsaks operatsiooniks, toimub uute instrumentide ja ka masinate leiutamine kergelt ja tihti on sellega hakkama saanud töölised ise, sest neil on võimalus koondada tervet oma tähelepanu teatavale operatsioonile.

4) Tööjaotus kasvatab tööosavust. Sest alatasa sama tööd tehes harjuvad ja kohanevad inimese vastavad lihased ja meeled, omandavad suurema painduvuse ja teravuse, mille tagajärjel töölise osavus kasvab.

5) Tehes sama tööd säästab inimene aega, sest tööjaotuseta peaks tema ühelt tööprotsessilt teisele minema, mis aega nõuab (minek, mudelite ja joonistega tutvumine jne.). Pealegi käib niisuguste sagedate üleminekutega kaasas töö-intensiivsuse langemine: iga uue tööprotsessi alul töötab inimene vähema intensiivsusega, ta peab end, nagu öeldakse „sisse tötama“.

6) Tööjaotusel jaguneb terve valmistamisprotsess üksikuiks operatsiooniks, mille õppimine sünnib kiiremini ja kergemini.

Niisugused on tööjaotuse jaatavad omadused, mis varade arvuliseks suurendamiseks ja ka nende omaduste tõstmiseks kaasa aitavad ja neid rahvale odavamaks ja sellega ka kättesaadavamaks teevad. Pikemat aega peatusid majandusteadlased ainult tööjaotuse jaatavil omadusil, kuid elu sundis neid oma tähelepanu juhtima ka eitavaile.

Tööjaotuse pahe seisab 1) kõige pealt selles, et ta mõjub kaasa inimese ühekülgses arenemiseks füüsiliselt: inimene

teeb ühelaadilisi liigutusi, tegevuses on ühed ja samad lihased ja liikmed, kuna teised seisavad peaaegu tegevusetä. Selle tagajärg on mitmesugused haigused ja füüsilised defektid. Näit., tramvai-konduktorid, alatasa seistes, kannatavad tõmbsoone laienemise all. Õmblejad põevad tihti tiisikust, sest nende keha seisak takistab töötamisel korralikku hingamist. Samuti avaldab tööjaotus eitavaid toimeid ka vaimliselt. Päevast päeva sama tööd tehes võtab inimene oma ümbrusest vähe muljeid vastu ja muutub aegamööda tõnksiks, milline nähtus pole vabrikutööliliste keskel sugugi kõige haruldasem.

Tööjaotuse kahjuliku toime vastu peetakse nüüdisajal kindlat võitlust. Püütakse töölisi võimalikult mitmekülgselt arendada nii füüsiliselt kui ka vaimliselt, teha nende elu vaheldus- ja muljeterikkaks. Üheks võitlus-abinõuks on sport, mille karastav toime füüsilise kasvatuse suhtes õieti tähtis. Nüüdisaja suurriikides, nagu Inglismaal, Saksamaal, Ameerikas, on sport armastatud ajaviiteks rahvastiku kõigile eriklassidele. Sportlaste hulgas võime näha nii haritud ja jõukamate kihtide kui ka tööliliste esindajaid. Teotsevad suurejooneliselt mitmesugused spordiseltsid, kes omavad ajakohaseid ehitusi ja sisseseadeid. Töölise vaimliseks kasvatamiseks on asutatud tööliseklubid (ja ka muud organisatsioonid), kus nad peale päevatööd kokku puutudes mõtteid vahetavad, rahvalik-teaduslikke loenguid kuulavad, näitemängu vaatavad ja klubi lugemistoas tutvuvad kirjandusega ja ajakirjanduse kaudu ühiskondliku elu nähtustega. Ka meil Eestis on riiklikust iseseisvusest peale samas sihis samme astunud.

Tööjaotuse eitav toime seisab 2) selles, et ta piirab töölise vabadust kutsevalimisel. Kui inimene on enesele kitsa eriala valinud, siis saab ta sõltuvaks juhuslikest asjaoludest. Näit., tööline, kes mõistab ainult nõõpnõela teritada ja peale selle mitte midagi ei oska teha, satub väljapääsmatusse seisukorda, kui mõnesuguseil põhjusil piiratakse nõõlde valmistamist, sest tal on raske otsekohe teist teenistust leida. See pole aga absoluutselt alati nii, sest tööjaotus teeb paljude füüsiliste tööde omandamise nii lihtsaks, et praegu võib tööline ilma vaevata ühelt töölt teisele üle minna. Nüüdisaja masinad on üldiselt üksteise sarnased. Õppinud töölisele ei tee suurt vaeva ühe masina juhtimiselt teisele üle minna.

3) Ühes ühiskondliku tööjaotusega jaguneb ühiskond sotsiaalseiks erirühmiks üksteisele vastu käivate huvidega, nagu sõjaväelased, vaimulikud, maaomanikud, vabrikandid, töölised jne. Nende erirühmade vahel tekib tihti võitlus, mis hävitab ühiskondliku rahu ja halvab rahva majanduslikku tegevust. Võitluse tekkimine on arusaadav, sest rikkus ja võim on vähemuse käes, kellele allub mitmesugust füüsilist tööd tegev enamus. Ühtedel on võimalus mitmekülgselt välja areneda, kuna teistel see võimalus puudub. Kui kõrgemaks eluväärtuseks arvata

isikut, kel peab võimalus olema igakülgset välja areneda, siis on ka arusaadav paljude protest nüüdisaja ülemäärase tööjaotuse vastu.

Muidugi mõista ei saa ühineda nende kirjanikkudega, kes tööjaotust täiesti eitavad ja unistavad heast vanast ajast, kus igaüks enesele oma kätega kõik valmistab. Niisugune põhjalik pööre mõjutaks töö produktiivsuse ja rahva rikkuse langemise. Väljapääsu-tee seisab reformes, mis isikule kindlustaksid igakülgse arenemise.

Tööjaotus pole alati teostatav. Selleks on tarvilikud kindlad majanduslikud tingimused. 1) Suurlinnades on tööjaotus äärmuseni jõudnud: siin spetsialiseeruvad ärid kaupade ja arstid haiguste järele. Külakeses pole see kõik võimalik. Küla pood müüb kõiki kaupu, mis lähem ümbrus tarvitab. Vabrikuil peab ees olema ilmaturg, kui nad tahavad valmistada ainult teatavat liiki masinaid ja tööriistu, näit. põllutöö-riistu.

2) Tööjaotus on võimalik, kui terve valmistamisprotsess annab end üksikuiks osadeks jagada. Vastasel korral ei ole tööjaotuseks mingit pinda.

3) Tööjaotuse teostamine on ainult siis võimalik, kui kogu valmistamine laseb end jaotada sama-ajalisiks tööprotsesseks. Näit. on tarvilik, et kellade valmistamisel samal ajal üks tööline valmistaks kruvisid, teine vedrusid, kolmas rattaid, neljas tunninäitajaid jne. Kui see võimatu, pole võimalik ka tööjaotus. Seda näeme põllutöööstuses, kus üksikute tööprotsesside teostamine sünnib mitmesuguseil aastajul. Põllumees peab kõiki aasta jooksul vahelduvaid põllutöid tundma.

Kapital valmistamistegurina.

Kapitali mõiste ja liigitus. Kapitali mõiste on tähtsamaid majandusteaduses. Esiolgu mõisteti kapitali all võlgu antud raha summat; nii lihtne arusaamine kapitalist valitses Kreekas, Roomas ja keskajal. Uue aja alul (XVII a. s.) arvasid merkantilistid, et rahva rikkus seisab rahas, ja lugesid kapitaliks raha üldiselt, aga mitte ainult võlgu antud raha. XVIII a. s. teisest poolest peale omandab kapital mõiste, milline tal omane nüüdisajagi majandusteaduses. Teenused selles suhtes on füsiokraatidel ja Inglise majandusteadlastel Adam Smith'il ja Ricardo'l. Nüüdisaja majandusteadus nimetab kapitaliks üldse varemalt töö abil loodud varasid, mis vajalised valmistamise jätkamiseks. Selles üldises mõttes on kapital igas majandus-ajajärgus olemas, alates eelajaga ja lõpetades moodsa kapitalistliku majandusega. Ükski majandus ei saa varasid valmistada, kui puuduvad valmistamisvahendid, nii primitiivsed kui nad ka ei oleks. Kapitalina esines algaja inimese kivist kirves ja vibu, millega ta jahile läks, samasuguse kapitalina esinevad ka nüüdisaja vabrikute keerukad masinad.

Nüüdisaja kapital jaguneb kahte põhiliiki: põhi- ja liikuvkapitaliks. Põhikapitaliks nimetatakse niisuguseid valmistamisvahendeid, mis on mitme valmistamisprotsessi teenistuses ja sealjuures oma omadusi ja kuju ei muuda. Siia kuuluvad, näit., masinad, tööriistad, vabrik ja töökoja hooned; need on valmistamise teenistuses kümned aastad. Liikuvkapitaliks nimetatakse niisuguseid valmistamisvahendeid, mis on määratud ainult üheks valmistamisoperatsiooniks ja valmistamisel kaotavad oma kuju ja endised omadused. Siia kuuluvad, näit., toores materjal (vill, puuvill jne.), kütteained (puu, kivisüsi) ja mitmesugused õlid. Nimetatud liigitamine põhjeneb kapitali tegevuse kestusel. Põhikapitali väärtus läheb üle valmistatava vara väärtusesse jaoliselt, aegamööda ja mitme valmistamisprotsessi jooksul, kuna liikuvkapitali väärtuse üleminek valmistatava vara väärtusesse sünnib ühekorraga ja täieliselt. Näit., ütleme, et kudumismasin suudab töötada 15 aastat ja valmistab päevas 1 tüki riiet. Kui aastas on 300 tööpäeva, siis võrdub masina tegevuse kestus 4500 päevaga ja ühe päevaga kulub $\frac{1}{4500}$ masina väärtusest. Et masin päevas valmistab ühe tüki riiet, siis peab selle tüki väärtusesse üle minema ka $\frac{1}{4500}$ masina väärtusest. Valmistamisprotsessis tarvitatud tooresmaterjali (nagu vill) nii ka abiainete (nagu kivisüsi, puud, õlid jne.) väärtuse aga peab ettevõtja täieliselt valmistatud vara (käesoleval juhul ühe tüki riide) väärtuses tagasi saama.

Edasi võib jaotada kapitali veel produktiivseks ja surunud kapitaliks. Esimese all mõistetakse niisugust, mis tegelikult valmistamisprotsessist osa võtab, nagu vabrikuhooned, masinad, tööriistad, toores materjal; teise all aga ajutiselt tegevuseta olevaid väärtusi, nagu seisma jäänud vabriku ehitised, masinad jne. Teatavasti on kapital harilikult kellegi oma, näit. eraisiku või kogukonna päralt. Sellelt seisukohalt jaguneb ta ühiskondlikuks ja erakapitaliks. Esimene kuulub ühiskonnale, näit. riigi tööstusettevõtted, linna veevärgid, elektri- ja gaasivabrikud jne. Teine kuulub eraisikuile või organisatsioonidele, nagu vabrikandi või aktsiaühingu masinad ja ehitised.

Mõned majandusteadlased jagavad kapitali rahvama ja n d u s ja eramajanduskapitaliks¹⁾. Kapitali mõiste on rahvamajanduse seisukohalt sarnane kapitali üldmõistega, millega eespool tutvusime. Eramajanduse seisukohalt esineb kapitalina iga varandus, mis omanikule sissetulekut annab, nagu maja või klaver, mis üürile antud, panka hoiule antud raha jne. Nii saadaksegi harilikus kõnekeeles kapitalist aru — ta on varandus, mis eraisikuile sissetulekut

¹⁾ Sel juhul kuulub kapitali alla iga varandus, mis omanikule sissetulekut annab, näit. maja, mille ruumid üürile antakse. Majandusteaduses võib kapitalist, kui valmistamise tegurist, juttu olla ainult rahvamajanduse seisukohalt.

annab, ja eriti raha, mida tihti ja hea meelega laenatakse ja mis ta omanikule protsentide kujul sissetulekut annab. Mitte kõik eramajandus-kapitalid ei kuulu aga rahvamajandus-kapitali alla. Üürile antud maja ja laenuks antud raha võivad suurt sissetulekut anda, tähendab, nad on nende omanikkudele kapitaliks, kuid rahvamajandus-kapitali mõiste alla nad ei kuulu, sest nad ei võta uute väärtuste loomisest osa. Rahvamajanduse seisukohalt on nad ainult tarvitamiseks määratud varad, aga mitte kapital. Siselaenu-paberid, pantkirjad jne. on eramajandus-kapitalid ja kui nad kõik korraga häviksid, siis oleks eraisikute kahju suur, kuid kapital rahvamajanduse seisukohalt ei väheneks pennigi võrra. Niisama miljoniline talupojast pärisorjade hulk oli Eesti mõisnikkudele hiiglasuureks kapitaliks, kuid rahvamajanduse seisukohalt neid kapitaliks lugeda ei saa, mispärast pärisorjuse kaotamise tagajärjel kapital rahvamajanduse seisukohalt pennigi võrra ei vähenenud, just sellevastu koguni oma tagajärgedega tunduvalt kaasa mõjus rahva jõukuse suurenemiseks. Et mitte kõik eramajandus-kapitalid ei kuulu kapitali alla rahvamajanduse seisukohalt, nägime eespool; kuid rahvamajandus-kapitalid, kapitalistliku korra puhul, eramajandus-kapitalide alla küll. Viimane oma mõiste poolest on siis praeguse majandusliku korra puhul laialisema ulatusega: näit. masin on kapital rahvamajanduse ja ka eraisiku seisukohalt, sest ta on ühe või teise isiku omandus, kuna maja, klaver jne. on ainult eramajandus-kapital, mis osa ei võta uute väärtuste loomisest. Rahvamajandus-kapital oli, on ja saab alati olema, kuna eramajandus-kapitali kohta seda ei võr ütleida. Näit. valmistamisvahendid, nagu masinad, tööriistad jne., jäävad rahvamajandus-kapitalina alati püsima, kas aga samad kapitalid ka eramajandus-kapitalina püsima jäävad, on küsitav, sest kapitalistlik kord võib põhjalikult muutuda. Kui sotsialistlik kord maksvusele pääseb, siis lähevad kõik valmistamisvahendid ühiskonna kätte ja nad kaotavad eramajandus-kapitali mõiste.

Eespool antud kapitali üldmõiste on maksev igal majandus-ajajärgul. Kui meie nüüdisaja majanduslikku elu vaatleme, siis näeme, et kapitalil on isesugused omadused — ta etendab silmapaistvat, koguni domineeruvat osa praeguses majanduslikus korras, mida kapitalistlikuks nimetatakse. Kapitalistliku korra puhul on kapitali omanikul võimalus igasuguse tööjõu kulutuseta, ainult kapitali omamise teel sissetulekut saada, mida kasuks nimetatakse. Nii siis, kapitalistliku korra seisukohalt tuleb kapitali all mõista valmistamisvahendite kogusummat, mille omamine võimaluse annab kasu kujul omaks pidada võõra töövilja. Õeldut silmas pidades jagavad mõned majandusteadlased kapitali ka kahte liiki: alaline ja muutuv kapital. Alalise kapitali alla käivad, näit. tooresmaterjal, abiained ja ka masinad ja tööriistad, kuna muutuva kapitali moodustab ainult töötasu.

Mispärast just töötasu muutuvaks kapitaliks nimetatakse? Kõik valmistamisvahendite kulud (tooresmaterjal, abiained, masinad), välja arvatud töötasu, lähevad täieliselt loodavate varade väärtusesse üle. Töötasu eest omandab kapitalist elusa tööjõu, mis temale võrdlemisi töötasuga enam väärtusi (kasu moodustava) loob. Töötasu ei lähe seega loodava vara väärtusesse mitte täpsalt üle, vaid suurendatult. Sellepärast kannabki töötasu muutuva kapitali nime.

Nimetatud kapitali liigitamise loogilisest järeldusest kõneleme pikemalt ühenduses õpetusega vahetusväärtusest.

Kapitali koosseis. Et kapitalist selgemat ettekujutust saada, vaatame, missugused varad kuuluvad kapitali hulka.

Need varad on järgmised:

1) Masinad, instrumendid ja tööriistad, mis aine ümbertöötamiseks tarvilikud. Siia kuuluvad ka loomad, kui nad valmistamisest ühel või teisel kujul osa võtavad.

2) Valmistamiseks tarviline tooresmaterjal, nagu vill ja kiudained riidevabrikule, raud masinaehitus-vabrikule, vili leiva- või õllevabrikule jne.

3) Valmistamiseks tarvilikud abiained, nagu küttematerjal (põlevkivi, kivisüsi, turvas), õlid, värvid riidevärvimiseks jne.

4) Ehitised, mis varade valmistamise teenistuses, nagu vabrikute ja töökodade hooned, aidad tooresmaterjali ja kaupade hoidmiseks, põllumajanduslikult tarvilikud ehitised talus või mõisas. Elamud, kui tähtsad nad iseenesest pole, kapitali alla ei kuulu: nad on määratud otseks tarvete rahuldamiseks.

5) Kaubad, mis tarvitajani pole jõudnud ja seisavad vabriku või kaupmehe ladus.

6) Raha kui kapitali ja kaupade ringimist hõlbustav vahend.

7) Liiklemise ja teadete edasiandmise abinõud, posti ja telegraafi ehitised, aurikud, raudteed jne., sest nad pole inimese otseste tarvete rahuldamiseks määratud, vaid on vahendina rahva rikkuse ringimise teenistuses.

8) Maaparandused, nagu soode kuivakslaskmine, torutamine, niisutamine veevaesel maal, jne. Need parandused on inimese töövili ja lähevad valmistamise jätkamiseks (kapitali tunnismärk).

Mõned majandusteadlased loevad ka maa kapitali hulka, mis ekslik, sest maa on looduse and ja ta valmistamiseks pole inimene üht tundigi kulutanud. Maa kuulub looduseandide hulka, nagu päikesevalgus, aurujõud, elekter jne. Kui maa aga nüüdisajal tingitud väärtuse on omandanud, siis sellepärast, et teda piiratud arvul on olemas.

Kõik teised majanduslikud varad, mida rahvamajanduse seisukohalt meie eespool nimetatud kapitalide hulka ei saa lugeda, moo-

dustavad tarvitamis-tagavara ja on määratud inimese otseseks tarvitamiseks.

Mõned majandusteadlased arvavad rahvamajanduse seisukohalt ka riigi, inimese ja ta omandused ja töötasu loonus või rahas kapitali hulka. Esimeste kolme kohta on nimetatud vaade täiesti ekslik, kuna neljas, töötasu, kuulub küll kapitalide hulka, kuid eramajanduse seisukohalt, s. o. ta pole rahvamajandus-kapital, vaid eramajandus-kapital.

Kapitalil on suur tähtsus valmistamises järgmisil olulisil põhjusil

Kapitali tähtsus. Kapital 1) suurendab töö produktiivsust. Juba alg-aja majanduses oli kapital tarvilik, sest niisuguse kapitali abil, nagu ling, silmus, võrk jne., oli saak kaugelt suurem ja enam kindlustatud kui kahe palja käega. Mida täielikum kapital, seda produktiivsem inimese töö, näit., põlluharija künnab põldu raudadra või traktoriga palju edukamalt kui liht-harkadraga. Nüüdisajal on valmistamisvahendite täielikum vormina masin iseäranis suure tähtsuse omandanud. Elu pakub rikkalikult näiteid, kuidas masina tarvituselevõtmine on mitmekümnekordselt töö produktiivsust suurendanud.

Kui suurel määral masinaid nüüdisaja tööstuses tarvitusel, selgub järgmisist andmeist: juba XIX a. s. 90 dail aastail kultuurriikides võrdus aurujõud 60 miljoni hobuse- ehk 250 miljoni inimjõuga. Nii on inimkond enesele abiks loonud isesuguse väe „surnud orjest“, mis sõnakuulelikult pretensioonita töötab ja inimese töö produktiivsust suurendab.

2) Kapitalistliku korra puhul on paljude tööstuste (nagu masinaehituse-, riide-, suhkru- jne. tööstused) olemasolu võimalik ainult teatava kapitali juuresolekul, sest nad vajavad hiiglasuuri ehitisi, suuri ja keerukaid masinaid.

3) Kapital enne ja nüüd pole oma iseloomult üks ja seesama. Nad mõlemad on inimese töö saadused, kuid lähevad lahku suuruselt ja töö produktiivsusest. Kuigi kapital esineb sõnakuuleliku ja pretensioonita vahendina, on ta siiski nüüdisajal valitsevaks majanduslikuks jõuks, millele tugib kogu ühiskondlik majandus. Ainult kapitali omanik annab inimesele võimaluse valmistamist alata. Kapitalide omanikud on valmistamise, vahetuse ja ühiskondliku sissetuleku jaotamise peajuhatajad. Nii etendab nüüdisaja majandusliku korra puhul kapital valitsevat osa.

Eri tööstusharud vajavad kapitali mitmesuguses suuruses.

Soetav tööstus vajab üldse vähem kapitali kui valmistav tööstus. Tooresainete soetamine ei nõua nii suurt kulu materjalide, masinate ja ehitiste muretsemiseks, sest töö toimub siin vabas õhus. Mis puutub põhi- ja liikuvkapitalisse, siis ei ole ka nende suhe mitmesuguseis tööstusharudes ühesugune. Põllutöös, tööstuses ja transpordis etendab põhikapital

valitsevat osa. Näit, põllutööstuses on liikuvkapitalil (seemned, loomatoit jne.) võrdlemisi väiksem tähtsus kui põhikapitalil (tööriistad, ehitised, maaparandus jne.). Tööstuses on nimetatud kapitalide suhe umbes samasugune. Raudteel on liikuvkapital veel vähem põhikapitalist, siin moodustavad liikuvkapitali kiviüsi, puu või mõni teine aine, kuna rööpad, sillad, tunnelid, vaksali ehitised, vedurid ja vagunid — põhikapitali. Vastupidise pildi aga annab meile kaubandus. Siin on peaaegu kõik kapital liikuvkapital; põhikapital aga, nagu laduhooned, poed ja kontorid, etendab võrdlemisi väikest osa. Niisama väikest osa etendab liikuvkapital ka metsatööstuses. Üldiselt ei kujuta põhi- ja liikuvkapitali suhe mitmesuguseis tööstusharudes enesest midagi kindlat, ta muutub ja pealegi ühes suunas — põhikapital igas tööstusharus alatas suureneb. Põllutööstuses võetakse ikka täielikumad maaparandused ette ja masinad tarvitusele; valmistavas tööstuses astuvad käsitööriistade asemele kallid masinad; transpordis astub endiste liikumisvahendite asemele raudtee ühes aurujõuga. Iga edusammuga transpordis suurenes põhikapital — ikka enam kulutati teede ja liiklemisvahendite peale, — kuna liikuvkapital samal ajal vähenes. Põhikapitali üleolek valmistamiseks algab alles XVIII a. s. lõpul ühenduses vabrikutööstuse ja aurutranspordi tekkimisega. Nimetatud ajani puudusid masinad, vabriku hooned, raudteed oma ehitistega, mis nüüdisajal moodustavad tähtsama osa põhikapitalist.

Kapitali tekkimine. Elus kui ka majandusteaduses arvati pikemat aega, nagu tekiks kapital kokkuhoidmise teel. Inimene tarvitavat ära ainult osa oma sissetulekust, teine osa minevat tegevusse kapitalina valmistamise laiendamiseks. See on liiga lihtsustatud vaade, ta vastab tõelisusele ainult osalt. Kui näit. põllupidaja saab 600 puuda vilja ja oma elamiseks ainult 300 p. kulutab, siis ei kujuta kokkuhoidmise teel ülejäänud 300 p. enesest veel mitte kapitali; see on surnud tagavara, mille olemasolu ei loo mingisuguseid valmistamisvahendeid, näit. ehitisi, masinad, instrumente jne.

Kapitali tekkimine oleneb kahest objektiivsemast tingimusest. Vanemal ajal, kui töö produktiivsus oli üsna madal, pidi inimene kogu oma tööaja ainult hädalisemate, tungivamate elatusvahendite valmistamiseks kulutama. Kuid aja jooksul töö produktiivsus suurenes. Inimesele oli küllalt, ta tarbeid rahuldavate varade valmistamiseks, ütlemel, 12 tunnist 16-tunnilise tööpäeva asemel. Ülejäänud 4 tundi võis nüüd inimene kapitali (masinate, tööriistade jne.) valmistamiseks kulutada. Kapital tekib järjekult siis, kui 1) töö produktiivsus on selle võrra edenenud, et inimene võib ära elada neist varadest, mille valmistamiseks tarvilik ainult osa tööpäeva. Ülejäänud aja võib inimene aga ära kulutada nii väga mitmes suunas. Ta võib enesele näit. toredusaju ja muud sellesarnast valmistada, mis olemasolu kindlustamiseks sugugi otseselt tarvis pole. Niisugusel korral ei teki kapital. Kapital tekib 2) siis, kui inimene ülejäänud aja, antud juhul 4 tundi, tõeliselt kapitali valmistamiseks kulutab.

Nüüdisaja majanduslikus korras otseseks kapitali tekkimise allikaks on kapitalistide sissetulek, s. o. kapitali kasu. Nagu juba kuul-

sime, ei seisa töö produktiivsus enam nii madalal kui vanemal ajal. Ta on sellevõrra edenenud, et inimeste vajalikkude tarvete rahuldamiseks varade valmistamine nõuab võrdlemisi väikese osa tervest ühiskondlikust tööajast. Ülejäänud aeg läheb suuremalt jaolt kapitali valmistamiseks. Kapitalistid kulutavad oma suurist sissetulekuist võrdlemisi väikese osa-isiklikeks tarbeiks, kuna teine osa läheb kapitali valmistamiseks. Valmistamise laiendamiseks pühendatud jäägid ulatuvad kuni tuhandete miljonite markadeni. Paralleelselt kapitalistide jääkidega on teatav tähtsus, kapitali tekkimise allikana, ka laiemate rahvahulkade jääkidel, mis harilikult voolavad laenu- ja hoiuühinguisse, hoiukassadesse ja teistesse sarnastesse asutistesse ja moodustavad seal sajad miljonid margad. Näit. a. 1907 oli Saksamaal hoiukassadesse kogunenud üle 12 miljardi marga ja Prantsusmaal üle 1,27 miljardi frangi.

Kapitali tekkimisse avaldab kindlat mõju ka riigi poliitiline kord ja maksud: kus halb administratsioon, vägivaldsed maksud harilik nähtus ja julgeolek puudub, nagu praegu idapoolseis mais, seal pole rahval kindlat tahtmist loovaks tööks, rahvamajandus-kapitali suurendamiseks. Seal igaüks varjab oma vara, et mitte ahnete valitsejate ja ametnikkude tähelepanu enese peale tõmmata. On maksud ühiskonna kihtide vahel õiglaselt jaotatud ja kulutatakse nad rahva huvidele vastavalt, nagu hariduse tõstmiseks, teede ehitamiseks jne., siis on sellega ka soodsad tingimused töö produktiivsuse suurendamiseks, rahvamajanduskapitali tekkimiseks ja kasvamiseks loodud. Selleks pakuvad Inglismaa ja Venemaa õieti huvitavaid tõendusid.

Kapitali kuhjumine ajalooliselt. Tekib küsimus, kuidas kapitalid ajalooliselt võrdlemisi väheste kättesse on koondunud.

Niisugustel aegadel, nagu alg-ajal või hiljemini pärisorjuse ajal, etendas kapital võrdlemisi tähtsusetu osa. Ta mõju kasvab tunduvalt üleminekul keskajast uude aega.

Nüüd algab ajajärk, mida nimetatakse kapitali „esialgseks kuhjumisajaks“. Kapitali kuhjumisprotsess on ühenduses uute maade avastamisega ja sellega kaasas käiva kaubandusliku tõusuga. Kaubandus kandis rööv-iseloomu, mispärast temal vähe ühist nüüdisaja kaubandusega. Vägivald ja petmine olid harilik nähtus. Euroopa kaupmehed — avantüristid — vahetasid; kas pettuse või sunni teel uutes maades täiesti väärtuseta kaupu kallihinnaliste vastu ümber. Sellega on seletatav tolle aja kaubaseltside suur kasu, mis ulatus 100—2000%. Samal ajal tehakse kümned- ja sajadtuhanded pärismaalased (Ameerikas) orjeks, kes hõbeda- ja kullakaevandustes kui ka istandustes piitsa all töötavad ja seal surevadki. Nõrgajõuliste punanahkade pärismaalaste orjastamise ja nendega kauplemise keelab küll Hispaania valitsus täiesti ära. Nüüd lubatakse aga Aafrikast neegreid tuua. Nii algab kauplemine neegritega, kasu andes 500—700%.

Prof. S o m b a r t kirjutab : „Meie rikastusime, sest et meie eest surid terved rahvatõud ja suguharud, terved ilmajaod tehti rahvavaeseks meie jaoks.“ Arusaadav, et uute maade ja uute rahvaste ekspluateerimine läänes ja idas on Lääne-Euroopa kapitali kuhjumise ja majandusliku edenemise tingimusi. Suuremate kapitalide tekkimises etendasid üksikuis mais silmapaistvat osa veel liigkasu-võtmine ja riigi maksude nõudmisõiguse väljarentimine, ka niisugused majanduslikud ebanormaalsused, nagu pärisorjus ja mitmesugused ainuõigused, mille osalisteks said ettevõtjad, kaupmehed ja nende ühingud.

Kapitali ringimine. Nüüdisaja majandusliku korra puhul on kapitalil valitsev koht: kel on kapitali küllaldaselt, sel on võimalus valmistamist alata. Kui ettevõtja tahab valmistamist alata, peab t e m a l r a h a k a p i t a l o l e m a . See on esialgne kapitali kuju, kui tahetakse uut ettevõtet rajada. On valmistamisvahendid muretsetud, nagu vabrikuehitised, masinad, tooresmaterjal, abiained jne., siis esineb kapital juba uuel, nimelt, valmistamiskapitali kujul. Nüüd algab valmistamine. On soovitatavad varad loodud, esineb valmistav kapital kaupkapitali kujul. Valmistatud varad lähevad nüüd kaupadena turule, kus nad raha eest ostjaile ära müüakse, ja kapitali ringimine algab uuesti.

Nii ettevõtja kui ka rahvamajanduse huves on tingimata tarvilik, et ettevõttesse paigutatud kapital võiks takistamata ühest kujust teise siirduda. Üleminek peab sündima katkestamata ja täielikult. Tegelik elu ei tunnusta aga iga kord nimetatud põhinõudeid. Tihti juhtub, et üleminek ühest kujust teise k a t k e b . Niisugusel korral tekib vabriku kui ka ettevõtja tegevuses seisak. Kui näit. ettevõtja ei saa valmistatud kaupu ära müüa, siis katkeb valmistamine, sest ettevõtja ei saa valmistamiseks vajalikkude vahendite ostmiseks raha. Samuti sünnib seisak vabriku tegevuses, kui ettevõtja valmistatud kaupade eest lunastatud rahaga otsekohe valmistamise jätkamiseks vajalikku kapitali ei saa muretseda, näit. tooresmaterjali, masinaid ja muid vahendeid.

Veel tähtsam on varade valmistamise seisukohalt, et kapitali üleminek ühest kujust teise sünniks täieliselt. Vastasel korral ei saa kapitali kulusid katta ja ettevõtte on sunnitud oma tegevuse kas lõpetama või paremal juhul ainult piirama. Näit., kui masin antud aja jooksul $\frac{1}{10}$ oma väärtusest valmistamise tagajärjel kaotab, siis peab ettevõtja valmistatud varade turuhinnas ka $\frac{1}{10}$ kulutatud kapitalist tagasi saama. Ei sünni see mitte, siis pole ettevõtjal võimalik uut masinat osta, sest masin kaotab 10 valmistamisperioodi vältusel oma tegevusjõu. Niisamuti peab ettevõtja valmistatud vara turuhinnas ka teised valmistamise kulud tagasi saama, sest vastasel korral pole valmistamise jätkamine võimalik.

Nüüdisaja majandusliku korra puhul on kapitali ringimise täielikkus kõige tähtsam valmistamise tingimus. Kui kauba turuhind on

sellevõrra kõrge, et kõik kapitali kulud kaetakse, toimub vabalt kaupkapitali üleminek uude, nimelt rahakapitali kujju. Kui aga kauba hind turul niivõrt langeb, et tehtud kulude katmine võimatu, sünnib valmistamise jätkamine suurte raskustega. Tähendab, kapitali ringimise täielikkus oleneb turu tingimustest. Viimaseid peab seepärast iga ettevõtja hästi tundma.

Kriisid. Nagu teada, suurendab kapital töö produktiivsust. Näit., puuvilla-tööstuse saaduste arv on saja aasta (1770—1870) jooksul kasvanud 700-kordseks. Tähtsamat osa on siin etendanud kapital masinate kujul, sest tootmise kiire suurenemine sai oma alguse masinate tarvituselevõtuga. Selleks, et kõik valmistatud varad omandaksid turul hinna, mis kataks tehtud kapitali kulud, on tarvilik tasakaal nõudmise ja pakkumise vahel. See on tingimus, mis võimaldab kapitali täielist ringimist. Niisugune tasakaal puudub tööstuses tekkivate kriiside ajal. Kriiside all tööstuses mõistame seesuguseid momente, kus maad võtnud üliproduktioon, mis avaldub selles, et kaupa on enam valmistatud kui tarvitatakse, mille tagajärjel hinnad langevad, ettevõtted pankrotti ja töölised tööta jäävad.

Kriisi pilt. Keskajal kriisid puudusid, sest tsunftiseadused piirasid käsitöölise arvu ja määrasid kindlaks tootmise suuruse. Üle minnes uude aega laienes turg ja nõudmine kaotas oma endise kindluse. Juba XVI—XVII a. s. näeme Inglismaal kriise tekstiiltööstuses. Aeg-ajalt tekkis üliproduktioon ja turu küllastumine kaupadest. Riie seisis müümata ja ülesostjail puudus võimalus töölisele tööd anda. Tööta oleku tõttu tekkisid mässud ja röövimised näljaste töölise poolt. Vabakaubanduse edenemise ja ilmaturu laienemisega, milleks suurel määral kaasa mõjusid raudtee, post ja telegraaf, muutusid kriisid teravamaks. Pealegi kordusid nad perioodiliselt. XIX a. s. 20. aastaist kuni praeguse ajani elavad suurriigid, eriti Inglismaa, tööstuslikke kriise üle, umbes iga 10 aasta tagant. Ilmamajanduse edenemisega muutuvad kriisid XIX a. s. lõpul üleilmlikeks, kuigi tööstuslik tõus ja seisak eririikides ei sünni ühesuguse jõuga.

Tööstuslik kriis pakub meile harilikult järgmise pildi. Algame tööstusliku tõusuga. Viimane avaldub tootmise laienemises, uute ettevõtete asutamises ja vanade laiendamises, kaubanduse elustumises, nõudmise suurenemises raha ja valmistamiskapitali järele, nagu raud, masinad, kivisüsi jne.; pangad annavad ohtrasti oma kapitale laenuks, mille tagajärg kassasummade vähenemine ja laenu-⁰/₁₀₀ tõus; kõrge ⁰/₁₀₀ tagajärjel kasvab raha juurdevool teistest riikidest. Tööstuslikule tõusule on veel iseloomulik kauba hindade järk-järguline tõus, mis suurendab kasu ja kaupade sissevedu, luues võimaluse

spekulatsiooniks. On tööstuslik tõus oma haripunktini jõudnud ja pankade rahasummad tunduvalt vähenenud, algab äkki kriis — kõige pealt börsikriisiga: sünnib järsk börsipaberite kursi langemine. Sellele järgneb hindade langemine kaubabörsil, mille tagajärg tihti kohutav: ettevõtted varisevad kokku tööstuses ja kaubanduses. Kriis omandab üldise iseloomu ja maad võtab tööta olek. Ärevus, mille tekitanud kriis, möödub mõne aja pärast. Madalad hinnad ja seisak tööstuses kestavad veel kaua; pankades seisavad kapitalid tegevuseta ja ettevõtjad produktsiooni ei laienda. Peamure seisab selles, kuidas kriisist vähemate kaotustega üle pääseda. Mõne aja pärast algab uuesti elavus ja tõus tööstuses ja kaubanduses, mis omakorda lõpeb kriisiga.

Peab silmas pidama, et uuemal ajal kriisid oma iseloomu on muutnud Inglismaal, alates 70-daist aastaist. Tüübilised kriisid kadusid ja nende asemele astusid perioodilised depressioonid. Üleminek tõusult langemisele ei kanna enam nii teravat iseloomu, nagu kriiside puhul.

Tööstuslike kriiside põhjused. Õpetuses tööstuslikest kriisidest esineb tähtsamana nende põhjuste probleem.

Selles suhtes on mitmesugused õpetused ehk teooriad olemas. Ühed majandusteadlased näevad kriiside põhjusi valmistemises, teised vahetuses, kolmandad ühiskondliku sissetuleku jagunemises. Inglise majandusteadlane Jewons seletab kriiside perioodilisust põllutööstuse tingimustega: kriisid Inglismaal sõltuvad viljaikaldusist Indias, kuhu esimene oma kaupu välja veab; viljaikaldused Indias aga sõltuvad iga kümne aasta tagant korduvaist põudadest; viimased olenevad soojusest, mida annab päike; päikesesoojuse suurus on ühenduses päikeselaikudega, mis päikesel perioodiliselt korduvad. Nii on tööstuslikud kriisid kausaalses ühenduses päikeselaikude perioodilisusega.

Jewons'i teooria, oma algupärasuse peale vaatamata, ei vasta tegelikule elule. Tema arvutamiste järele korduvad kriisid iga 10,45 aasta tagant. Tegelikult ei kujuta kriiside perioodilisus enesest mingisugust muutumata matemaatilist suurust; kriisid korduvad 7—11 aasta tagant. Pealegi oluliselt tähtis Inglismaale pole mitte ainult India, vaid ka teised maad. Mõned sama rühma kuuluvad kirjanikud, nagu Herkner, näevad kriiside põhjusi tööstuse tehnikas, nimelt selle äkilisus ja alalisus edusammes.

Teine rühm majandusteadlasi leiab kriiside põhjusi vahetuse tingimuses, nagu Prantsuse majandusteadlane Laveleye. Tema tähendab, et kriiside eel alati käib kulla vool välismaale. Niipea kui kullatagavara Inglise pangas väheneb, võtab maad ülemaaline ärevus, pangad piiravad krediiti, hinnad langevad, algab kriis. Täieliselt pole kriisi põhjus mitte kulla vool välismaale, mis harilik nähtus kriisi eel, vaid ainult tekkiva kriisi tunnismärk. Pealegi pole viimasel ajal Inglismaal kriiside eel kulla vool välismaale üldse märgata. Mõned sama rühma kuuluvaist majandusteadlasist tõendavad, et kuldvaluuta puhul alati tundub puudus rahast, mis pärast kauba hinnad langevad ja maad võtab rõhutud olek tööstuses.

Kolmas rühm majandusteadlasi tõendab, et kriiside põhjused peitu-

vad eba-ühetaolises ühiskondliku sissetuleku jagunemises, nagu Šveitsi majandusteadlane Simonde de Sismondi. Ta väidab, et valmistatud kaubad ei leia ostjaid rahvahulkade vaesuse tagajärjel. Vähenevad mitte ainult tööliste, vaid ka väike-ettevõtjate sissetulekud, kes ei suuda võistelda suur-ettevõtjatega. Aja jooksul ei kasva ka suur-ettevõtjate sissetulekud vastavalt valmistamise laienemisele. Sismondi õpetuse seisukohalt pole kriiside perioodilisus arusaadav; arusaamatuks jääb ka, kuidas on üldse kriisile järgnev tööstuslik tõus võimalik, sest kriisi tagajärjel jäävad rahvahulgad ju veel vaesemaks; kui kriiside põhjuseks võtta rahva vaesus, siis poleks tööstuslik edenemine üldse võimalik. Sama rühma kuulub Saksa majandusteadlane Rodbertus.

Millistel tingimustel siis kriisid tekivad?

Küsimuse otsustamiseks ei tule lähtekohta otsida mitte mõnest üksikust majanduse eriharust, nagu seda tegid seni nimetatud majandusteadlased, vaid ühiskondlikust majandusest tema terves ulatuses. Kriiside lähtekohaks on nüüdisaja majanduslikule elule iseloomulik liiga kiire kapitalide kuhjumine. Kapital on nagu elus organism, mil paratamata tung kasvamiseks; ta avaldab alalist mõju ehk survet produktsioonisse, katsudes seda edendada, laiendada. Nüüdisaja kapital pole enam see, mis ta oli paar aastasada tagasi. Ta on rahvusvaheline, sest kogu ilma maad on üksteisega kaubanduslikult seotud, moodustades kogusummas ühe hiiglasuure ilmaturu. Iga maa ostab ja müüb, veab kaupu sisse ja välja, ükski ei saa teisteta läbi, kõik on üksteisele turuks. Kõik see toimub rea vahetalitajate kaudu. Nii on turg laienenud, valmistaja ja tarvitaja üksteisest lahutatud nii vahetalitajate kaudu kui ka territoriaalselt, mispärast tasakaalu loomine pakkumise ja nõudmise vahel raske või koguni võimatu. Puudub igasugune kindel korraldatud keskvõim, mis looks nimetatud tasakaalu. Ilmaturul valitseb täieliselt vaba võistlus. Iga ettevõtja laiendab produktsiooni ja loodab, et tema kaubad oma odavuse ja headusega teised turult välja tõrjuvad. Ka teab ettevõtja, et kui ta produktsiooni ei laienda, reklaami ei süvenda jne., siis ta sellega kasu toob ainult oma võistlejaile. Sellepärast katsub tema kaupu valmistada rohkem ja kiiremini, odavamini ja paremas headuses, et võistlejaist ette jõuda. Tagajärg on aga üks — üliproduktsioon, alaline raskus leida oma kaubule turgu. Nüüdisajal pole raske kaupu valmistada, vaid raske on neile turgu leida, nagu Vene majandusteadlane Tugan-Baranovski tähendab.

Tahes või tahtmata kujuneb niisugusel tingimusel ühes või teises produktsiooniharus pakkumine nõudmisest suuremaks, millele paratamata järgneb hindade langemine. On üliproduktsioon ühes tööstusharus tekkinud, siis kandub ta siit teistesse üle ja muutub niiviisi üldiseks, s. o. kriisiks. Kui näit. puuvillase riide hind on langenud, siis väheneb nõudmine ka kedruse ja masinate järele, mis riide valmistamiseks tarvilikud. Väheneb nende vedu ka raudteel. Viimane asjaolu omakorda vähendab nõudmist raudtee masinate jne.

ehitamiseks tarviliku raua järele. Nii kandub üliproduktsoon ühest tööstusharust kiiresti teistele, muutudes üldiseks, s. o. kriisiks.

Masin. Masin on tähtsamana kapitali kujuna seda väärt, et ta tähtsuse ja toime juures pikemalt peatume. Masinaid tunti juba üsna varakult, mitusada aastat tagasi. Näit. mehaaniline kudumine leiti üles Danzigis a. 1579. Aurumasinat tunti juba XVII a. s. Kahjuks kõik need leitud jäid kasutamata, sest tolle aja ühiskondlik-majanduslikud tingimused polnud masinate tarvituselevõtuks küllalt soodsad. Alles XVIII a. s. lõpul omandab majanduselu, eriti Inglismaal, iseloomu, mis masinate tarvituselevõtuks kohane. XVIII a. s. on Inglismaa kõige kapitalirikkam Euroopas. Kui mannermaal kaevatakse kapitalide puuduse üle, on Inglismaal vabu kapitale külluses. Suurte kapitalide kogunemise põhjuseks Inglismaal on õnnelik väliskaubandus.

XVII a. s. alates kujuneb Inglismaa suureks asumaade-riigiks. Suur-kaupmeeste klass kasvab kiiresti, sest valitsus toetab neid, võttes kaubaseltsid oma kaitse alla ja andes neile suured eesõigused, nagu ainuõiguse ühe või teise asumaaga kauplemiseks. Kaubaseltsid oma laialiste volituste tagajärjel võivad ise uusi asumaid juurde ja saavad oma võimuka seisukorra tõttu suuri kasusid. Väliskaubanduses kujunenud rahakapital omandab sotsiaalses elus suure tähtsuse ja Inglise rahvamajanduses valitseva koha. Et sisekaubandust edendada, luuakse XVIII a. s. Inglismaal odavad ja eeskujulikud liiklemis-abinõud, ehitatakse teid, kaevatakse kanaleid, mida veerikaste jõgede paljus hõlbustab. Näit. väliskaubanduse keskpunktid Liverpool, London, Bristol, Hull ja teised ühendatakse kanalite abil sisemaaga. Kaupade hulgaline ümberpaigutamine toimus Inglismaal nüüd kiiresti. Nii langeb sisekaubandus ikka enam suurkapitali mõju alla. Sedasama võime ka tööstuses märgata. Vanades tööstusharudes, nagu kalevi, lõuendi, siidi valmistamises, maksis küll osalt tsunftikord, kuid uutes tööstusharudes, nagu puuvilla-tööstuses, ei olnud enam vanu iganenud tsunfti korraldusi. Siin võis ettevõtja takistamata esineda oma algatusvõime ja energiaga. Riik ei kaitsnud teda ega teinud talle ka tõkkeid. Tööstuse reglamentimine valitsuse poolt XVIII a. s. teisel poolel kaotab iga reaalse tähenduse. Kuni XVIII a. s. oli Inglise majanduspoliitika õitsnud ainuõiguste süsteem, mis eralgatust takistas. Valitsus andis üksikuile isikuile või ühinguile ainuõiguse, monopoli, teatud aine valmistamiseks, kas ühes maakonnas või terves riigis. XVIII a. s. kaovad aga viimased, s. o. kivisõe- ja tinamonopol. Vaba võistlus XVIII a. s. pääseb tööstuses ja kaubanduses ikka rohkem ja rohkem võimule. Ta saab tööstuse edenemise peateguriks, tõmmates uusi kapitale tööstusesse ja arendades ettevõtlikkus-vaimu. Vabad kapitalid valguvad peajasalikult kodu- ja manufaktuurtööstusesse. Et nimetatud tööstusvormide puhul valmistamise pearaskus langeb tööle, siis ei suuda nad kõiki vabu kapitale enesesse mahutada. Ka kaubandus on kapitalist küllastatud. Nii on arusaadav, mispärast jõukamad kihid oma vabad kapitalid siselaenude kujul valitsusele tarvitada annavad, saades 30% aastas. Kapitali küllusest tunnistavad ka spekulatiivset iseloomu kandvad aktsiaühingud, n. n. „seebimullid“, mis asutati üsna veidraiks otstarbeiks, nagu perpetuum mobile leidmiseks, tina hõbedaks muutmiseks jne. Kuigi niisugused ettevõtted kokku varisesid, mahutas rahvas ikkagi oma vabad summad kahtlasisse aktsiaühinguisse.

Kapitalide küllus ja vaba võistlus löid Inglismaal soodsad tingimused põhjalikeks muudatusiks valmistamisviisis. Siin võetakse masinad tarvitusele, missugune asjaolu tekitab tööstusrevolutsiooni ja paneb aluse kapitalistlikule suurtööstusele. Kõige pealt sünnib see tekstiiltööstuses. Nõue kedruse järele oli alati suur, iseäranis teravaks aga läks ta, kui a. 1738 John Kay leiutas kiirsüstiku, mis võimaluse andis sama aja jooksul 2—4 korda rohkem kududa. Kudumistööstuse uute tehniliste tingimuste tagajärjel tekkinud „kedrusenälg“ sundis abinõusid otsima, millega ketramistööstuse produktiivsust tõsta. Viimaks leiutati Arkwright'i poolt a. 1769 ketrusmasin. Et Arkwright'i suurt ja rasket ketrusmasinat võimatu oli käsitsi liikuma panna, siis kasutas ta selleks veejõudu, mispärast ta masinat vesimasinaks kutsuti. Varssi tekkis Põhja-Inglismaal koskede ja kiire jooksuga jõgede ääres terve rida suuri vabrikuid. Arkwright'i vesimasin võis ainult jämedaid ja tugevaid lõngu kedrata. Selle puuduse kõrvaldas Hargreaves'i käsi-ketrusmasin, mis mitu korda peenema lõnga valmistas. Ta andis oma ketrusmasinale tütre auks nime „Jenny“. Hiljemini läks Crompton'il korda seniste masinate omadusi ühendada. Uus masin andis tugeva, kuid ühtlasi peenikese lõnga. Et Cromptoni masin peajasjalikult paaritamise teel tekkis, siis nimetati teda „mull-jenny“ („mull“ — hobueesel, kes samuti paaritamise saavutus). Uued masinad tõrjusid käsitsiketrajad hoopis kõrvale. Seni veeti Inglismaale musliini Indiast, nüüd kadus tarve selle järele, sest uued leiutused löid võimaluse veel peenema ja õrnema musliini kudumiseks Inglismaal. Ketrusmasinad kõrvaldasid küll kedrusenälja, kuid nüüd tuli kangruist puudus. Pealegi tõusis alatasa nõue puuvill-riide järele. Nüüd leiutab külavaimulik Cartwright kudumismasina (1785), mis hiljemini teiste poolt täiendatakse. Nii on tarvilik tasakaal ketramis- ja kudumistööstuse vahel saavutatud. Käsi-kangrud ei jaksa masinaga võistelda ja on sunnitud palgatöölisena vabrikuisse tööle asuma.

Esialgu tarvitati ketrusmasinate liigutavaks jõuks veejõudu. Sellepärast olid tööstus-ettevõtted maal veerikkais kohis. Et veejõu kasutamine tööstuses mitmeti halbustega ühendatud, siis hakati teid otsima aurujõu soodsamaks kasutamiseks. Lõpuks andis õpetatud keemik James Watt a. 1769 aurumasinale, mis oli varemini tuntud, täielikuma kuju. Tema masinat tarvitati esiti veepumpamisel kaevandusis, pisut hiljemini ka teistel tööstusaladel. Aurujõuga omandas tööstus tähtsa teguri. Auru võib vaba tahtmise järele suurendada ja vähendada — ta on piiramata. Aurumasin nõudis suurel määral kütet. Kesk- ja Põhja-Inglismaal hakkasid metsad juba lõppema. Nüüd pidi paratamata leitama uus odav kütteaine. Selleks saab kivisüsi ja Inglise tööstus võib takistamata edeneda.

Nimetatud masinate tarvituselevõtt sünnitas mitte ainult tööstu-

ses pöörde — vaid revolutsiooni terves tolle aja ühiskondlik-majanduslikus korras, sest vanad sotsiaalsed rühmitused langevad, andes maad uutele elujõulisile sotsiaalseile klassidele (kapitalistid, töölised). Ühiskondlik elu omandab hoopis uue ilme. Kapitalistide klass omandab ikka kindlama ja kindlama kaju ning võtab enese kätte kogu valmistamise, vahetuse ja ühiskondliku sissetuleku jaotamise juhatamise. Nendega algavad võitlust proletariseerunud rahvamassid, töölised, taotelles oma majanduslikke huve.

Milles seisab siis masina erinemine liht-tööriistast?

See ei seisa mitte ainult selles, et ta töölise tööjõudu suurendab ja täiendab, vaid et ta ise inimjõu asemele astub ja kõik need operatsioonid ära teeb, mis seni tegi tööline, töötades sealjuures automaatselt. Näit. õmblusmasina töö erineb õmbleja käsitsitööst selles, et masinasse paigutatud nõel liigub automaatselt, ilma et õmbleja käed otseselt ta tööst osa võtaksid; auruhaamer on samasugune haamer, millega töötab sepp, ainult ta liikumapanijaks pole mitte inimeste lihaste jõud, vaid terve mehhanismidüsteem.

Iga masin jaguneb kolme ossa: liigutav mehhanism, edasiandev mehhanism ja töötav mehhanism ehk töömasin. Liigutav mehhanism on masin, mis mehaanilist jõudu tekitab ja reguleerib, olgu see jõud aur, elekter või koguni inimese jõud, nagu meie seda käsitsi õmblusmasina juures näeme. Edasiandvasse mehhanismi kuuluvad jõu- ja hammasrattad, mitmesugused rihmad jne., mis mehaanilist jõudu masina esimesest osast edasi annavad kolmandasse olulisemasse ossa. Töömasinas töötavad alati samad instrumentid, nagu nuga, nõel, saag jne., millega töötab inimene käsitsi valmistades. Ainult töötavad nad automaatselt, milles masina peaiseeramus seisabki. Tööline nüüd ainult valvab ja juhib tööprotsessi. Kui tööline töötas seni ainult ühe instrumentiga korraga, siis masin töötab terve rea instrumentidega — kas samalaadiliste (nagu kümme-kond kudumistelge) või erilaadilistega. Näit., Pariisi näitusel a. 1900 oli välja pandud nõõpnõelte-masin, mis ise traati lõikas, nõelte otsad teritas, pead valmistas ja nõeltega ühendas, lihvis, poleeris jne., ja valmis nõõpnõelad voolasid masinast, nagu küllusesarvest.

Masina tarvituselevõtuga muutub töölise osa valmistamisprotsessis põhjalikult. Ta pole enam sunnitud oma füüsilist jõudu kulutama, sest seda teeb nüüd masin. Tööline ainult valvab ja juhib masina tegevust. Siit ei järgne veel, nagu oleks töölise töö nüüd kergemaks, hõlpsamaks muutunud, sest masina tegevuse järele valvamine nõuab alalist ja püsivat tähelepanu ja pinevust, iseäranis aga siis, kui masina tegevus on kiire. Pealegi nüüdisaja keerukad masinad nõuavad tööliselt suurt intelligentsi, haridust ja kiiret taipamist mitmesuguseil juhtumusil. Mis puutub töölise erilisse ettevalmistusse masinatega valmistamisel, siis sünnib see kergemini ja lühema ajaga kui käsitsi valmistamisel, näit., masinaga kudumise omandab tööline 2—3 nädalaga.

Masina majanduslik tähtsus. Masin oma majanduslike paremustega löi põhjaliku pöörde valmistamises. Need paremused on järgmised:

1) Masin arendab hiigla jõu, ja laseb seda pealegi koon-

d a d a ü h t e p u n k t i , m i s t e h n i l i s e l t v ä g a t ä h t i s . V a e v a l t o l e k s i n i m e s t e j ö u d u d e g a t e o s t a t a v n i i s u g u n e ü l e s a n n e , n a g u 1000-puudalise lati tagumine, kui puuduksid auru- ja elektrimasinad, auruhaamer jne. 1905. a. andmete järele teostasid aurumasinad kokkuvõttes niisuguse töö, mis vajaks enam kui miljard inimest. Elekter esineb samasuguse jõuna.

2) Masina töö oma automaatsuse tagajärjel sünnib täpsalt ja ühetasaselt, mispärast masina saadused kujutavad üksteisest täielisi koopiaid. Käsitöölise töö saadused aga erinevad üksteisest kas pikkuse, laiuse, paksuse või vormi poolest. Võiks võrrelda vabrikus ja sepikojas valmistatud naelu; kui palju sarnasust üksteisega ühtedel ja kui vähe teistel. Heaks näiteks, kuivõrt täpsalt masin töötab, on Reichenbergi jagamismasin, mis instrumentidele jagatiste äramärkimisel eksib vähem kui $\frac{1}{25000}$ tolli. Masina töö täpsuse tagajärjel avaneb võimalus masina kulunud, katki või kaduma läinud osi, kruve, hammasrattaid jne., silmapilk uuendada, nii et masin võib jälle takistamata edasi töötada. Kord Londoni näitusel esines üks P.-A. Ühend.-riikide vabriku esindaja järgmise katsega. Ta lahutas pealtvaatajate ees 50 taskukella mehhanismid osadeks, iga osa paigutades erirühma, segas siis osad erirühmis ja nüüd algas uuride kokkuseadmine, kusjuures ta igast rühmast võttis otsimaža ühe osa. Tagajärg — iga uur käis nagu ennegi.

3) Varade valmistamise edukuse seisukohalt pole tähtis mitte ainult jõud ja töö täpsus, vaid ka kiirus. Masin töötab niisuguse kiirusega, mis inimesele täiesti kättesaadamatu. Näit., käsitsi õmbleja teeb minutis 50, käsimasinal — 500, aurumasinal aga 1200—1500 pistet. Käsi-kedervars tegi ligi 200 ringi minutis, kuna mehaaniline kedervars teeb nüüdisajal enam kui 11000.

4) Kõik ülalnimetatud tehnilised paremused võimaldavad säästmise inimese tööjõus: masinatega valmistamisel väheneb igale kaubaühikule kulutatav töö. Näit. puuvilla-tööstuses 306 n. puuvilla ümber-töötamine ketrukes nõuab ainult 150, käsitsiketramine aga 27 000 töötundi. XVIII a. s. valmistas iga tööline päevas 4800 nõõpnõela, nüüd $1\frac{1}{2}$ miljonit, kulutatav töö vähenes seega 312 korda. Ameerika tööbüroo andmete järele on püssikruvi mutrite valmistamiseks kulutatud töö vähenenud 3750 korda. Et iga tunni või päeva jooksul inimese töö loob palju enam varasid kui ennemini, siis on töö muutunud produktiivsemaks. Saksa majandusteadlase Schmolli arutamiste järele on töö produktiivsus kasvanud umbes saja aasta (1769—1855) jooksul 700-kordseks, rauatööstuses aga 30-kordseks. Mida kiiremini väheneb varade valmistamiseks kulutatav töö, seda odavamaks nad muutuvad; näit. 3 jalga loorriiet maksis käsitsitöötamisel umbes 138 franki, nüüd umbes pool sellest. Masinaga valmistatud saaduste kiires odavnemises peitubki masina võit käsitsi töö

üle, suur-ettevõtte võit väike-ettevõtte üle. Sellest pikemalt ühenduses suur- ja väiketööstusega.

Saaduste järk-järgulise odavnemisega, mille põhjuseks masin, kasvab alatasa ka nõudmine nende järele. Paljud saadused, mis ennemini olid kättesaadavad oma kalliduse tõttu ainult jõukamaile, leiavad ikka enam ja enam ostjaid laiemais rahvakihes, nagu loorriie, millest juba oli jutt Taskurätikud olid enne harilikult toredusasjuks, koguni kuningate ja keisrite õukondlastel polnud neid, kuna nüüd leiame neid kõige lihtsama kodaniku taskust.

Masina tarvituselevõtu pahed. Masinate tarvituselevõtt tõi enesega kaasa ka terve rea pahesid. Vabrikandid pikendasid tööpäeva ja võtsid tarvitusele öötöö, mis seni oli tundmata. Nad arvasid, et mida kauemini töölised töötavad, seda kiiremini kulub masin ja tuleb tagasi väärtus valmistatud varade hindades. See oli tol ajal tähtis sellepärast, et alatasa leiutati uued, paremini töötavad masinad. Teiseks paheks on tööpuudus. Kui näit. käsitsivalmistamisel töötasid 100 inimest, siis masina tarvituselevõttuga nõudis sama töö ainult 5—10 inimest; teised jäid tööta. Iseäranis tärava kaju omandab tööta-olek (tööpuudus) niisuguseil momendel, kui sünnib massiline masinate tarvituselevõtt terveis tööstusharudes. Nii sündis näit. Inglismaal kudumistööstuses XIX a. s teisel veerandil, kui masin käsitsikudujad välja surus. Kui uued masinad käsitsivalmistamise ehk vanade asemele aegamööda tarvitusele võetakse, ei anna end tööta-olek nii teravalt tunda. Samal ajal, kui ühed tööta jäävad, on osa teistest enesele juba tööd leidnud. Tööta töölisi on nüüd küll vähem, kuid nad on alatasa olemas. Enne ilmasõda oli Inglismaal tööta töölisi organiseeritud tööliste hulgas keskmiselt 7⁰/₀, teiste keskel oli neid 20—25⁰/₀, Prantsusmaal kõikus tööta tööliste ⁰/₀ 6 ja 9 vahel. Tööta töölised, nagu öeldud, leiavad küll enamasti tööd, kuid see võtab aega, millega kaasas käivad rasked kannatused ja üleelamised. See asjaolu sundis ühiskonda tööta töölisele abi andma. Eialgu tegid seda töölise ühingud, hiljemini asus riik samale teele. Ka nais-terahva ja laste töö halastamata ekspluateerimine sai võimalikuks. Iseäranis viimaste seisukord muutus kohutavaks, nad langesid vaimliselt ja kõlbliselt.

Kui tähtis polekski masin valmistamistehnika seisukohalt, kuid ta tarvituselevõtt pole igal tingimusel otstarbekohane. Masin peab majanduslikult kasulik olema. Tähtsamaks tingimuseks on siin töötasu kõrgus. Näit. Venemaal peale talupoegade vabastamist 1861. a. võtsid paljud mõisnikud mitmesugused põllutöö-masinad tarvitusele. Kuid täiesti jaatavate tulemusteta, sest töötasu oli tol ajal sedavõrt madal, et masinateta töötamine oli tulusam. P.-A. Ühendriikides, kus töötasu kõrge, tasuvad masinad end täieliselt.

Suur- ja väiketööstus. Masinate mõju majandusellu on suur. Nad löid uue ettevõtte-tüübi — vabriku. Vabrikud on suur-ettevõtted ja moodustavad oma kogusummas suurtööstuse. Vastandina viimasele esineb väiketööstus, mille moodustavad väike-ettevõtted. Nüüdisaja majandusellu kuuluvaist küsimusist esineb kujukamana küsimus suur- ja väiketööstuse ehk suur- ja väike-ettevõtte elujõulisusest. Kuidas jaotatakse nüüdisajal ettevõtted oma suuruse järele? Harilikult jagatakse ettevõtted suur-, kesk- ja väike-ettevõtteiks. Jagamine toimub ühe või teise põhimõtte järele. Statistilisis uuringuis võetakse jagamise aluseks tööliste arv, nimelt ettevõtted kuni 5 töölisega loetakse väikesteks, 50 ja enam töölisega suurteks, ülejäänud kuuluvad keskmiste hulka. Nimetatud arvud üksikuis riikides lähevad lahku. Tihti võetakse jagamise aluseks ettevõttesse mahutatud kapitali suurus või seisukoht, mis ettevõtjal on oma ettevõttes. Mida vähem või suurem ettevõtte, seda lähemal või kaugemal seisab ettevõtja töölisele. Käsitöö-kojas töötab omanik enamasti kõrvuti töölisega, kuna vabrikus ta ülesanne seisab ainult juhatamises. Mõnikord nimetatakse väike-ettevõtteks niisugust, kus palgatöölised puuduvad, kuna ülejäänud kuuluvad suur-ettevõtetete hulka. Ühe sõnaga, puuduvad üldiselt maksavad tunnismärgid ettevõtetete jagamiseks. Majandusteadlaste arvamised lähevad nimetatud küsimuses lahku. Kui suur- ja väike-ettevõtet nende olemuselt vaadelda, siis võime julgesti puhtaprioorilisel teel otsusele jõuda, et suur-ettevõttel võrreldes väike-ettevõtetega on terve rida paremusi: Need on järgmised:

1) Suur-ettevõttele on kättesaadav täielikum kapital — masinad. Nende kasutamine, nagu meil teada, suurendab töö produktiivsust. Ka laialisem tööjaotus on siin võimalik. Vabrikus, kus sajad ja tuhanded töölised töötavad, võib neid kalduvuste ja vaimuannete järele rühmitada üksikuile tööprotsessidele vastavalt. Tehes üht ja sama tööd saavutab tööline lõpuks suure osavuse, mis tõstab tunduvalt töö produktiivsust.

2) Suur-ettevõtte võimaldab kapitali suurema kokkuvõidu olgu ostmise või kasutamise korral. Näit. ühe suure hoone ehitamine 300 kudumistelje jaoks on odavam kui hoonete ehitamine iga 100 kudumistelje jaoks eraldi. Suurte universaalmagasinide (Warrenhaus, grand magasin) rendimaks, kus müüakse kõige mitmekesisemaid kaupu, on 5—6 korda vähem kui vastava arvu keskmiste magasinide oma kogusummas. 100 hobuse jõuline aurumasin on ostes palju odavam kui 20 viie hobuse jõulist. Kapitali kasutamiskulud olenevad ka kapitali suurusest: mida suurem kapital, seda vähemad kasutamiskulud. Näit. ühe hobusejõu kasutamine läheb maksma aastas:

5 hobuse jõulise aurumasina kohta 754,5 S. marka.						
100	”	”	”	154,1	”	”
3000	”	”	”	78,1	”	”

3000 hobuse jõulise masina kasutamine on järjekult 5 h. j. masina kasutamisest umbes 10 korda odavam. Arusaadav, et 3000 h. j. masin ei nõua 600 korda enam kivisütt, õlisid, masiniste jne.

Ühe h. jõu kasutamine aastas

1 hobuse jõulise elektrimootori kohta on 216 marka.	
50 " " " " " "	143 "
500 " " " " " "	93 "

Mõlemail juhtudel, nagu näha, ühes masina suurusega langevad ta kasutamiskulud. Mida suurem ettevõtte, seda suuremad masinad, seda vähemad nende kasutamiskulud (ja ka ostuhind). Tähendab: kapitali kulud suur-ettevõttes langevad saadustele vähemas proportsioonis kui väike-ettevõttes, milline asjaolu lubab esimesel oma saadusi odavamini müüa.

3) Suur-ettevõttes on võimalik kokkuhoidmine kuludes, peaaesjalikult juhatuskuludes. Näit. olgu raudtee-seltsi päralt olev liin 1000 või 5000 versta pikk, ikkagi raudteel peab olema kindel keskjuhatuse oma raamatupidamisega ja terve rea ametnikkudega ja teenijatega. Nimetatud juhatuskulud langevad suures raudtee-seltsis võrdlemisi vähema $\%$ -na tervele ettevõttele kui väikeses raudtee-seltsis. Teine nähtus, kui üks keskkool on õpilaste arvult teisest 5 korda suurem, siis teenistuses oleva personaali töötasu moodustab esimeses võrdlemisi väiksema osa kõigist väljaminekuist kui teises. Mida suurem ettevõtte, seda võrdlemisi vähema $\%$ moodustavad üldkulud.

4) Kapitalirikkail suur-ettevõttele on võimalus kasutada tehnilisi uuendusi ja leiutusi, kuna väike-ettevõttel pole selleks ainelist jõudu. Tihti asutavad suur-ettevõtted terved laboratooriumid, kus õpetlased, eriteadlased töötavad, mitmesuguseid tehnilisi katseid teevad ning viimaks ülesseatud sihi saavutavad. Nii-suguste asutiste ülalpidamine tasub end täiesti. Patendi omandamine uuele leiutusele või uue masina ostmine on võimalik ainult suur-ettevõttel, kel kasutada suured kapitalid. Mida täielikum aga kapital ettevõttes, seda enam varasid luuakse, seda odavamad ja paremad nad on. Sellepärast on väike-ettevõttel raske võistlust välja kannatada. Ta on sunnitud isaisast päritud valmistamisviiside juurde jääma.

5) Suur-ettevõttel on võimalus valmistamisjäänuste kasutamiseks, kuna väike-ettevõttel see puudub. Näit. viina- ja õllefabrikute praak läheb loomadele toiduks. Malmivalamis-vabrikuis ülejäävast šlakist valmistatakse Saksamaal tänavate sillutamiseks isesuguseid telliskive. Nii-suguste jäänuste kasutamisest saadav sissetulek vähendab valmistamiskulusid.

6) Suur-ettevõtted on paremais tingimisis tooresmaterjali ja teiste tarvilikkude asjade ostmisel (hulgi)

kui ka valmissaaduste turule saatmisel (hulgi, reklaam). Sedasama võime ka krediidi suhtes ütelda. Pangad, olgu nad riigi või erapangad, annavad hea meelega laenu suur-ettevõtjaille. Pikaajalise laenu saamine on väike-ettevõtjail raske. Suured kapitalid, mis laenu teel koonduvad suur-ettevõtteisse, hõlbustavad veel enam viimase võistlust väike-ettevõttega.

7) Suur-ettevõttel on võimalus paremate tööliste kasutamiseks, sest kõrgem tasu, paremad töötingimused (tervishoiuliselt), võimalus tähtsamaile kohile pääseda meelitavad töölisi suur-ettevõttesse.

Eespool kirjeldatud põhjusil valmistavad suur-ettevõtted kaupu enam, paremini ja odavamini kui väike-ettevõtted, mispärast viimased ei suuda võistelda suur-ettevõtetega. Nad tõrjutakse välja kõigist tähtsamaist tööstusharudest, mis tähendab suurtööstuse võitu väike-tööstuse üle. Valmistamine koondub ikka enam ja enam suur-ettevõttesse. Seda uuemale ajale iseloomulikku nähtust nimetatakse kontsentratsiooniks ehk koondumiseks tööstuses.

Suur-ettevõtted pole oma paremuste peale vaatamata kuni viimase ajani siiski suutnud väike-ettevõtteid täieliselt välja tõrjuda. Millega seda seletada? Väike-ettevõte on küllalt elastiline kohanemiseks: — tõrjutakse ta ühest tööstuseharust välja, siis läheb ta teisisse, kus tingimused paremad. Väike-ettevõte püsib koguni jäädavalt niisuguseis valmistamisharudes, kus nõutakse täpsat kohanemist individuaalseile tarbeile. Siin asetub esimesele kohale käsitöölise isiklik töösavus, mis ta tuleviku kindlustab. Teistes valmistamisharudes püsib ta aga pika tööpäeva, alatoitluse ja laste töö ekspluaatierimise tagajärjel.

Kontsentratsioon tööstuses leiab tõendust ka uuema aja tööstuslikult arenemiselt. Iseäranis näitlikke andmeid pakub Saksamaa, kus kapitalistik revolutsioon kuni nüüdisajani toimus iseäranis intensiivselt. Siin suurenesid a. 1882—1907 väike-, suur- ja kesk-ettevõtted arvuliselt. Et majanduslikku põhitendentsi näha, vaatleme ettevõtete arvulist juurdekasvu igas rühmas eraldi. Väike-ettevõtete (1—5 töölisega) arv kasvas 8⁰/₀, tööliste arv aga 23⁰/₀, kesk-ettevõtete (6—50 töölisega) arv kasvas 140⁰/₀, tööliste arv 170⁰/₀. Kõige enam kasvas suur-ettevõtete (50 ja enam töölisega) arv, nimelt 220⁰/₀, kuna tööliste arv suurenes 225⁰/₀. Nagu näha, on suur-ettevõtted palju kiiremini kasvanud ja suurem osa kasvavast produktsioonist nende kätte läinud. Veel iseloomulikumad on andmed hiiglasuurte ettevõtete (Riesenunternehmen) kohta, kus üle 1000 töölise töötavad: a. 1895 oli nende arv 296, kuna 12 aastat hiljemini, s. o. 1907. a., ulatus nende arv 586-ni. Nii kasvas nende arv ligi 100⁰/₀, tööliste arv aga samus ettevõtteis kaugelt üle 100⁰/₀. Hiiglasuurte ettevõtete tähtsus ühiseluliselt ja majanduslikult on suurem kui

teiste rühmade oma, sest nad vajutavad oma pitseri kogu elule, loovad ta stiili.

Samasuguse pildi annavad P.-A. Ühendriigid. Siin oli suur- ja väike-ettevõtete arvuline juurdekasv tööstuses a. 1900—1905 järgmine:

Ettevõtete juurdekasv % -des.

Tööliste arv üksikuis				
ettevõtteis		0—5	6—100	üle 100
aastal	1900	— 56,6%	39,1%	4,3%
„	1905	— 44,3%	49,3%	6,11%

Suuremate ettevõtete arv on 5 aasta jooksul, mis esimesest võrdlemisi lühike aeg, järsult kasvanud, väike-ettevõtete arv aga vähenenud.

Väga kujuka pildi kontsentratsioonist annab malmivalmistamine. Inglismaal valmistasid 1865. a. 629 sulatisahju 6365 t. tonni, 1907. a. 369 sulatisahju juba 10 114 t. tonni. Ahjude arv on peaaegu poole võrra vähenenud, kuna malmisaak aga sama palju suurenenud. Nii leiab kontsentratsioon tööstuses tõendust ka uuema aja tööstuslikult arenemiselt.

Lõpuks olgu tähendatud, et masinate tarvituselevõtuga ja suur-tööstuse edenemisega käib kaasas n. n. „rahvamajanduse industree-rumine“. Näit., Saksamaal langes a. 1882—1907 põllutöö teenistu-ses oleva rahva arv 42⁰/₀-lt 28⁰/₀-le, kuna tööstuses ja kaubanduses aga tõusis 45⁰/₀-lt 56⁰/₀-ni. Inglismaal langes a. 1861 põllutööstusele 22⁰/₀ kõigist töötajaist, 1901. a. aga ainult 8⁰/₀; vastavalt suurenes muidugi rahva arv tööstuses ja kaubanduses. Kõige enam industree-runud maadena esinevad Inglismaa, Belgia, siis teised, nagu Saksa-maa, Ühendriigid ja Prantsusmaa. Industreerumisele on iseloomulik linnade kui kaubandustööstuslike keskkoha järjekindel kasv (urbanisatsioon). Inglismaal võrdub linna elanikkude arv ⁹/₁₀ elanik-kude koguarvuga. Saksamaal kasvas linna elanikkude arv XIX a. s. 70. aastaist kuni 1900. a. ¹/₃-lt tervest rahva arvust kuni 55⁰/₀-ni. P.-A. Ühendriikides oli linnaelanikkude arv a. 1850 12⁰/₀, a. 1900 aga juba 33⁰/₀.

Suur- ja väike-põllupidamine. Kui tööstuses suur-ettevõte masinate ja tööjaotuse tagajärjel järjekindlalt välja tõrjub väike-ettevõtte, siis pole põllutööstuses niisugust suur-ettevõtte ülekaalu mär-gata. Suur-põllupidamisel puuduvad seesugused paremused, mis väike-põllupidamise olemasolu võimatuks teeksid. Küsimus mõlemate põllupidamis-tüüpide elujõulisusest on üks teravamaist, millisena ta kuni viimase ajani on püsinud. Vaidlused, kumb neist rahvamajandusli-kult tulusam, on sama vanad kui majandusteadus ise.

XVIII a. s. keskel vaidlesid selle üle füsiokraadid, esimesed majandusteaduse teoreetikud. Turgot oli sõna täies mõttes suur-põllupidamise pooldaja. Tema arvamise järele annab suur-põllupidamine kõige suuremat puhtkasu, kuna väike-põllupidajad hädavaevalt ennast ja oma perekonda suudavad elatada. Teised, nagu Boisguilbert, Mirabeau ja Montesquieu kaitsid väike-põllupidamist. XIX a. s. keskel ennustas Saksa majandusteadlane Karl Marx, ilmavaatelt sotsialist, oma kuulsas töös „Kapital“ väike-põllupidamise langemist. Statistilised andmed ja paljud uued teaduslikud uurimused ei räägi aga niisuguse väite kasuks. Kõige enam kasvab väike- ja kesk-maapidamiste arv, kuna suur-maapidamiste arv kahaneb. Ilma et meie jälgiksime põllumajanduse faktilist külge, võime puhtapriorilisel teel väike-põllupidamise kasuks kindlaks määrata terve rea kaaluvaid argumente. Missuguseil põhjusil on siis väike-põllupidamine kuni nüüdisajani püsinud elujõulisena?

Põllupidamisel on oma erilised omadused. Siin peab põllupidaja looduseseadustega rehkendama, mille muutmise ei seisa tema võimuses. Põllupidaja on sunnitud valmistamisprotsessi lahutavad ja kombineerivad funktsioonid looduse enese hooleks jätma. Loodus on otsekohene produtsent; tema seadused määravad terve valmistamisprotsessi edenemiskäigu. Saksa põllumajanduse-tundja David leiab õigusega, et vabrikutööstus on mehaaniline protsess, põllupidamine aga orgaaniline. Sellel asjaolul on terve rida tagajärgi.

1) Põllupidamises pole võimalik vahet pidamata tööd teha. Siin on tööd üksteisest aja läbi lahutatud, mis tingitud looduse nõudeist. Põllutöö algab meil kevadel künniga, künni vaheaegadel sünnivad maapinnas füüsilised, keemilised ja bakterioloogilised protsessid. On külv möödas, asub põlluharija põllule ainult lõikuse ajal. Lõikusega lõpeb töö põllul ja ta ei saa alata enne kui järgmisel kevadel. Loodus on siin inimese töölepanija ja vabastaja. Vabrikutööstuses aga võib tööline igal ajal ühe või teise vara valmistamisele asuda ja valmistamist jätkata või katkestada, mis sõltub temast enesest, aga mitte töö nõudeist. On ta ühega valmis, siis võib ta minna teise valmistamisele. Vabrikutööstusele iseloomulik vahetpidamatus annab võimaluse valmistamisprotsessi üksikuid operatsioone üksteise kõrval ja ühel ning samal ajal täita. Näiteks olgu puuvillase riide, või taskukellade, või nõõpnõelte jne. valmistamine. Sel teel toimub valmistamine kiiremini, edukamalt, mis suurettevõttele tööstuses võidu kindlustab. Põllupidamises pole see võimalik. Siin on tööd üksteisest aja läbi lahutatud; pole võimalik üksikuid valmistamisoperatsioone, nagu kündmist, külvi ja lõikust ühel ajal täita.

Ka vili ei valmi kiiremini, kui palju hoolet ja vaeva põllupidaja ei näekski.

2) Põllupidamises pole võimalik tööd ühte paika kontsentreerida, nagu tööstuses, kus kümned tuhanded töölised töötavad võrdlemisi väikesel maa-alal. Nimetatud põllutööstuse oma-

duk on tingitud sellest, et maa ei ole mitte ainult valmistamiskohaks, nagu tööstuses, vaid on ka harimisesemeks, valmistamisvahendiks. Mida suurem maapidamine, seda suuremale maa-alale ta peab levima. Teatavasti on suur kokkuvõtte jõududes ja üldse väljaminekuis ainult siis võimalik, kui valmistamine võimalikult suuremal määral on koondataud ühte paika.

3) Põllutööstuses on võrdlemisi vähesel määral teostatav tehniline tööjaotus, mis vabrikutööstuses suurt osa etendab, sest põllupidajad on sunnitud tegema ühel ja samal ajal üht ning sama tööd. „Inimesed ei tee siin mitte üheskoos tööd, vaid üksteise kõrval,“ ütleb Vene majandusteadlane Bulgakov. Seejärele, missugune aasta-aeg, peab põlluharija kündma, külvama, lõikama jne. Tööjaotuse teostamisega — üks künnab, teine külvab jne. — läheks palju tööjõudu kaduma, sest igaühel neist tuleks suurema osa aastast töötada, mis aga rahvamajanduse huvide, nimelt produktiivsuse, seisukohalt pole vastuvõetav. Ka ühiskondlik tööjaotus on vähe teostatav. Põllupidaja ei saa end pühendada ainult ühe teatava taimesordi kasvatamisele. Niisugust spetsialiseerumist ei luba külvikorra nõudeid ega teised põhjused.

4) Piiratud võimalus masinate tarvitamiseks. Teatavasti on masin suurtootuse võidu põhjus. Nüüdisaja vabrikus paneb üks ainus keskjõud mitmekesised töömasinad liikuma, muudab tööstusasutuse järk-järgult üheks hiigla-automaadiks. Säärast nähtust me ei leia põllupidamises. Mispärast? Lihtsalt sellepärast, et põllupidamises puudub üksikute tööprotsesside vahetpidamatus, mis tööstuses on valmistamise alusprintsipiibiks. „Seni, kui meie ei suuda elusate organismide loomisprotsessi alalisiks, järjekindlaiks mehaanilisiks operatsioonideks jagada ega aja ja temperatuuri tingimustest lahti üteldes ajas üksteisele järgneva protsessi üheaegsiks muuta, mis tööjaotuse alusel kombineeritud, seni ei saa ka põllupidamine üheks hiigla-automaadiks muutuda“ (David). Pealegi pole paljudel juhtumustel masinate tarvitamine põllutööstuses loomulikkude tingimuste tõttu võimalik. Näit., auruaader ei saa töötada, kus maapind mägine või künkeline, kivi- või känduderikas; niidumasin ei saa töötada, kui vilid on maapinnale langenud. Kõige tähtsam on aga asjaolu, et iga masin töötab võrdlemisi lühikest aega. Suurema osa aastast seisavad nad surnud kapitalina ja lasuvad kasutute kuludena valmistata-vail saadusil.

5) Põllutööstuses pole võimalik paljude valmistamisprotsesside mehhaniseerimine, nagu tööstuses, kus masinad tarvitusel, millele eespool kaudselt tähelepanu juhtisime. Siin kannavad need protsessid individuaalset iseloomu, s. o. töö peab

iga juhtumuse iseärasustele vastavalt kohanema. Näiteks olgu umb-rohu kõrvaldamine, juurvilja muldamine, karjaravitsemine, taimede köitmine jne.

6) Põllutööstuses on valmistamise laiendamine tunduvat piiratud, tööstuses aga mitte. Et maapind enesest kindla suuruse kujutab, siis jääb üks tee üle — valmistamise suurendamiseks ikka suurema ja suurema kapitali ja töö kulutamisega põlluha-rimist põhjalikumaks, intensiivsemaks teha; ka see väljapääsu-tee pole mõjuvast takistusest vaba, missugusena esineb maapinna lan-geva viljakuse seadus. Selle seaduse olemus on järgmine: iga järgmine töö ja kapitali kulutus põllutööstuses ei anna mitte en-dise, vaid mõnevõrra vähema arvu saadusi. Näit., kui põld andis seni 100 puuda vilja ja meie mahutame põllusse nüüd poole võrra enam tööd ja kapitali, siis viljasaak ei kasva mitte 100 puuda võrra, nagu see vahest esialgu paistab, vaid, ütleme, ainult 75 puuda võrra. Põllupinna langeva viljakuse seadus on maksev nii suur- kui ka väike-maapidamisis. Vabrikutööstuses sünnib aga valmistamise laiendamine, s. o. saaduste arvu suurendamine, kiirelt, kui selleks ainult turu tingimused takistust ei tee. Suur-ettevõtjal on sel teel võimalik turgu monopolida. Väikesed tehniliselt mahajäänud ettevõtted hak-kavad kiratsema ja surevad loomulikku surma. Sama nähtus maa-pinna langeva viljakuse seaduse tagajärjel ei saa põllutööstuses korduda.

Nii siis, põllupidamises eneses peituvad takistused nende mõ-juvate abinõude kasutamiseks, mis suur-põllupidamisele võidu võiksid kindlustada väike-põllupidamise üle.

Seni peatusime iseärasustel, mille poolest põllupidamine erineb tööstusest ja mis nii suur- kui väike-põllupidamisele omased. Nüüd peatume omadustel, mis on iseloomulikud ainult väike-põllupidamisele, ühtlasi ka kasulikud. Need on järgmised:

1) Väike-põllupidamises on võimalikud suurem tööosa-vus ja intensiivsus. Mõisas töötab palgaline härrale, talus pe-remees aga enesele. Teadmine, et töövili ainult enesele saab, kihutab väike-põllumeest oma jõudu intensiivsemini ja otstarbekohasemalt kasutama. Siin on majapidamise psühholoogiliseks aluseks täieline ja otsene omavastutus. Palgatöölisel aga puuduvad need eel-dused. Kui palju väike-põllupidamine oma intensiivsuses suur-põllu-pidamisest kõrgemal seisab, näitavad dr. Lauri esitatud arvud Šveitsi kohta:

Sissetulek hektaari (umbes $\frac{9}{10}$ tiinu) suuruseilt maatükelt, välja arvatud metsad.

	Kuni 2 ha suurused maapid.	Väike-maa- pidamis.	Kesk-maa- pidamis.	Suuremad kui kesk- maapid.	Suur-maa- pidamis.
	f r a n k i d e s				
Üldine sissetuleku summa	658	646	533	499	383
Oma tarvitatud . . .	253	202	153	114	102
Turule saadetud . . .	405	444	380	385	282

Tabelist on näha, et väike- ja kesk-põllupidaja kasutab maad kõige paremini; mitte ainult enese, vaid kogu seltskonna huvides valmistavad nad kõige rohkem ja saadavad ka kõige rohkemprodukte turule.

2) Väike-põllupidamine on kiktikusajul vähemal määral seotud turutingimustega kui suur-põllupidamine. Väike-põllupidaja sihiks pole suur kasu ja maarent, vaid elu-ülalpidamine. Maa on temale tööjõu kasutamise ja perekonna elatamise abinõuks. Talupoeg elab ka niisugusel korral, kui ta majapidamisest ainult keskmise tööpäalga kätte saab, kuna suur-põllupidaja seesugusel korral oma tegevuse peab lõpetama. Seda iseärasust peavad uurijad üheks tähtsamaks asjaoluks võistluse puhul. „Teatavalt tingimusil võib põllupidamine väike-maapidamise kujul hindade langemisel edeneda, kuna suur-maapidamine hävib“ (Bulgakov).

3) Väike-põllupidamine ei kannata tööliste puuduse all, suur-põllupidamine aga küll, sest viimases töötavad palgalised, vabrikutööstus oma suuremate palkadega meelitab terved rahvahulgad enese juurde. Lahkuvad eeskätt paremad töölised; seepärast on tööliste personali omaduste halvenemine põllutööstusele iseloomulik nähtus. Kõigis kapitalistlikes mais näeme põllutöölise arvu vähenemist. Saksamaal näit. on 1882.—1895. a. vabrikutöölise arv 2215 tuhande võrra kasvanud, põllutöölise arv aga 254 tuhande võrra vähenenud. Et nüüd osavamad ja vaimukamad töölised, kui neil lootust pole maad saada, linna lähevad, kus töötasu suurem ja elu huvitavam, siis langeb ka töö põllutööstuses, mitte ainult omaduslikult, vaid ka arvuliselt.

4) Väike-põllupidamises hoitakse materjali ja tööriistu paremini. Talupoeg käib oma tööriistadega ja masinatega ettevaatlikumalt ümber kui mõisas palgaline, sest et viimane vähe huvi tunneb nende vastu. Erilist hoolt ja tähelepanu, mida palgatöölisel vähe oodata, nõuavad põllutöös tööloomad.

Kui suur-põllupidamise paremusist räägitakse, siis tähendatakse tihti, et suur-põllupidaja asja juhatajaks eriteadlase võib seada, kuna

väike-põllupidajal see võimatu. See on tõsi, kuid talupojal on võimalus seltside, rahva-ülikoolide, pühapäeva-koolide, kursuste, näituste, rändavate lektorite ja instrktorite kaasabil niisama hästi teaduslikke leiutusi kasutada kui suur-põllupidajalgi.

Lõpuks peame üht tegurit, s. o. ühistegevust, silmas pidama, mis väike-põllupidaja seisukorda võistluses kindlustab. Ühistegevus pole sugugi vähem leiutus kui tehnilised leiutused. Ta annab väike-põllupidamisele suur-ettevõtete paremused kätte. Ühisus, mis asutatud kaupade ostmiseks või produktide müümiseks, on turul suur jõud, millega peab rehkendama. Ühisus võib heade tagajärgedega linna turul sisse seada või, juustu valmistamise ja muude piimasaaduste ühismüügi, võib kergendada kalliste masinate ja riistade ostmist ja teostada niisuguseid maaparandus-töid, mis muidu ainult suur-maapidamisel võimalikud. Hoopis tähtsamat osa mängib ühistegevus kapitali nõutamises. Väike-põllupidamise silmapaistvama puuduse moodustab muidugi tarvitusel oleva kapitali vähe-sus ja väljastpoolt kapitalide saamise raskus. Ühistegelisel alusel töötavate laenu- ja hoiuühingute abil saab aga talupoeg üle ka neist takistusist. Õieti ühistegevuse läbi ongi Taani talupoeg kõige vabamaks, haritumaks ja jõukamaks väike-maapidajaks tõusnud terves maailmas. Taanimaa seisab oma saaduste kõrge väärtuse poolest esimeses reas ja on saanud kaubanduslikult tähtsaks riigiks.

Ka Eestis on ühistegevus laialt poolehoiu leidnud. Enne 1905. aastat olid meil ainult üksikud ühistegelisel alusel teotsevad asutused. A. 1907—1910 tegi ühistegevus hiiglasamme. Meil on praegu suur arv laenu- ja hoiuühinguid, tarvitate-ühinguid, ühis-piimatalitusi, rehepeksu-ühinguid jne. Viimaseil aastail on iseäranis suurt tähelepanu hakatud juhtima maakultuuri tõstmisele, milles ühistegevus esineb tähtsa tegurina. See on suur samm üldises edenemiskäigus, sest maakultuuri tõstmine on rahva elu-olu arenemise peatingimus, eriti Eestis.

Silmitsedes põllutööstuse statistikat näeme, et ettevõtete kontsentreerimisprotsess, mis tööstusele iseloomulik, pole põllutööstuses maksev. Mõnes kohas ja teatud tingimusi näeme majandusevormide liikumatust; teisis aga väike-põllupidamise kasvamist, nii arvult kui ka suuruselt.

Peatume ainult Saksamaa juures, kus 1882., 1895. ja 1907. a. rahvalugemised huvitavaid andmeid esitavad. Saksamaa 1907. a. rahvalugemine näitas, et üksikute majapidamiste arv üldse a. 1882—1907 on 459738 võrra kasvanud, s. o. 5276345-lt tõusnud 5736082-ni, kuna samal ajal põllupidamiste all olev maapind 0,1% võrra on vähenenud. Juba needki arvud lasevad arvata, et Saksamaal põllumajanduslikkude ettevõtete kontsentreerimist pole märgata. Niisugusele arvamisele viib põllutööstuses tegevate peremeeste arvu võrdle-

mine palgatöoliste arvuga, sest esimeste arv on suurenenud. Lõppotsusi, mis järgnevad arvude üld-kokkuvõttest, kinnitavad mitmesuguste ühesuuruseisse rühmisse jagatud põllupidamiste kohta käivad arvud.

Maapidam. suurus	1882. a.	1895. a.	1907. a.	Vähenedmine või suurenemine a. 1882.
2 ha	3 061 831	3 263 367	3 378 509	+ 316 678 = 10,3%
2— 5 „	981 407	1 016 318	1 066 277	+ 24 870 = 2,5 „
5— 20 „	926 605	998 804	1 065 539	+ 138 934 = 15 „
20—100 „	281 510	281 767	262 192	— 19 319 = 6,1 „
100 ja üle „	24 991	25 961	23 566	— 1 425 = 5,7 „
	5 276 344	5 558 317	5 736 682	+ 459 798 = 8,7%

Nagu näeme, on kuni 2-ha maapidamiste (härjapõlve- ehk kääbus-maapidamiste) arv kasvanud, kasvanud on ka 2—5-ha maapidamiste arv, kuid kõige tugevamini liiguvad edasi 5—20-hektaarilised maapidamised, mille arv on 138 934, s. t. 15% võrra kasvanud. Suur-maapidamiste piirkonnas paistab silma seevastu suur tagurpidamine. 1882. a. peale on 20—100-ha maapidamised arviliselt 19 319 võrra ehk 6,9% vähenenud, ning üle 100 ha suurused maapidamised 1425 võrra, s. o. 5,7%.

Eespool-seisvad arvud näitavad, et põllumajandusliku arenemise käigul väike-maapidamised täiel hool kasvavad ja suur-maapidamisi ähvardavad välja tõrjuda.

Et neist tagajärjist põhjalikumalt aru saada, peame silmas pidama seda majanduslikku ja poliitilist toetust, mis osaks saab Saksamaa suur-maapidajatele. Suur osa mõisu on fideikomissid, mida isegi majandusliku pankroti puhul ei tohita tükeldada. Siia juurde tulevad arvata veel need juhused, kus linna raha-aristokraadid junkruile järele tehes suuri mõisu ostavad ja neid jahiparkideks muudavad. Seda nähtust me ei saa nimetada majanduslikuks progressiks, regressiks aga küll. Suur-põllupidajate majanduslikku seisukorda kindlustavad ka need eesõigused, mille toetusel nad kohalikes omavalitsusis on ainukesiks peremehiks. Suur-maapidajate käes on kohalikkude seaduste andmine ja kirikliku erakonnaga üheskoos ka üleriiklik seaduseandmine. Terve keisririigi majanduslik politika oli aastakümnete jooksul sihitud suur-põllupidamise kaitsmisele ja kindlustamisele.

Kaitsele ja hoolekandele vaatamata ei ole suur-põllupidamine väike-põllupidamist suutnud välja tõrjuda. Talupojal on õnnestunud härrat-mõisnikku tagasi tõrjuda. Väike-põllupidamiste arv on järje-

kindlalt kasvanud. Kui mõlemad vastased oleksid iseseisvalt võitlema jäetud, siis oleks talupoeg majanduslikul võitlusväljal vististi ammugi jäänud võitjaks.

Ka Eestis võisime enne ilmasõda näha väike-põllupidamiste arvulist kasvamist, mis avaldus mõisamaade müümises ja üksikui juhtudel ka tükeldamises.

Maauendus. Eesti rahvas on alati olnud põllupidaja rahvas. Kui sakslased võitjaina maale asusid, leidsid nad võrdlemisi hästi korraldatud põlluharimise ja karjakasvatuse eest; seda tõendab suur sõjasaak, mis sakslased said Läti Henriku järele eestlaste maalt. Ajaloo käigul koondus suurem osa maast võitjate, sakslaste, kätte. Eesti talupoeg, endine maa peremees, pidi aga vähesega leppima samal ajal, kui üksikute aadlisugukondade käes olid mitmedkümmend mõisad: Stackelbergide käes 44, Ungern-Sternbergide käes 33, Maydellide käes 26, Liphartite ja Sieversite käes à 15 rüütlimõisat. Arusaadav, et niisugune ebaloomulik kord rahva hinge kibedusega täitis. Mõisnikkude maapäevad tegid kõik, et nende suur-maaomandus jääks puutumata.

Rüütlimõisad olid pealegi varustatud rea eesõigustega. Riiklikest eesõigusist olgu nimetatud rüütlimõisa-pidajate õigus maapäeva pidada, mille orduaegne kord püsis üldjoontes kuni Eesti riikliku iseseisvuseni. Maapäevade kompetentsi kuulusid nii rüütelkondadesse kui ka kogu maasse puutuvad küsimused. Rüütelkonna esimehel oli sealjuures õigus liikmena osa võtta ka tervest reast keskvalitsuse komisjonest. Eraõiguslikest eesõigusist ei saa nimetamata jätta viinapõletamise ja õllekeetmise ainuõigust ning kõrtsiõigust. Ka jahi- ja kalapüügi-õigus oli mõisniku käes. Viimased olid kõige selle juures vabad kuni ilmasõja aluni teedetegemise ja sildade ehitamise kohustusist. Nimetatud kohustused langesid talupoja õlgadele, mõisnik pidi nimetatud tööde jaoks muretsema ainult materjali (kruus, puu). Rüütlimõisu oli Eesti vabariigis 867, millest suurem osa kuulus eraisikuile, väiksem aga mitmesuguseile asutusele, linnadele jne. Suur-maapidamiste keskmine suurus oli 1925, väike-maapidamiste suurus ainult 32 tiinu. Kogu maapinnast oli väike-maaomanikkude käes eraomandusena 42⁰/₀, kuna ülejäänud osa kuulus suur-maapidajaile.

Rahval ei jäänud niisugusel korral muud üle, kui välja rännata — Volga äärde, Krimmi, Kaukasusse, Siberisse jne. Arvatakse, et väljarännanute arv ulatub kuni 300 000-ni, mis moodustab terve neljandiku eesti rahvast. Nii tõrjuti neljandik rahva paremat tööjõudu maalt välja, kuigi samal ajal mõisnikkude suured maaosad seisid harimata. Seda ebaloomulikku seisukorda pidi maauendus muutma. Maauenduse esimeseks ülesandeks on maanälja kustutamine, maa andmine ajalooliste maa peremeeste ja otseste harijate kätte, väike-maapidamise kujul.

Väike-maapidamisele üleminekuga suureneb põllutööstuses loodavate varade hulk, sest see majandusevorm võimaldab põhjalikuma maa-harimise, võrreldes suur-maapidamisega. Seda tõendavad statistilised andmed välismailt ja ka Eestist. Eestis oli 1919 a näit hobuseid, kariloomi, sigu ja lambaid suur-maapidamisel 189171, väike-maapida-misel aga 937557 tükki. Pealegi osutusid maareformi majanduslikud tulemused väga tähtsaina just uue riigi rajamisel. Pikemat aega kestnud sõjaline tegevus oli rea mõisade majapidamist halvanud. Omanikud olid maalt lahkunud ja mõisad saatuse hoolde jätnud, puu-dus mõisus tihti ka soovitav inventar. Kõige selle tagajärjel oli hulk maid sööti jäämas. Nii oli maareform (tükeldamine) hädatarvilik ja ta tähtsam siht puhtmajanduslik.

Nagu öeldud, koondus maa ajaloo käigul saksa rahvusest aadli kätte. Arusaadav, et maauuendus esimeses järjekorras puudutab suur-maomandust aadlimõisade kujul. Võõrandatud maa-ala on suur. Maaseadus tunnistab võõrandatuiks, s o. riigi omiks ja seega maa-korralduse alla käivaiks, üksikuist maaliikidest järgmised :

- 1) kõik rüütli-, majoraat- ja fideikomissmõisad kui ka nende päralt olevad maad, nagu karjamõisad ja mõisade müümata renditalud;
- 2) kõik kirikumõisad ja nende renditalud ;
- 3) kõik endised Vene kroonu ja põllupanga kui ka teiste pankade mõisad ja nende juurde käivad rendikohad.

Ühes maadega võõrandab maaseadus ka põllumajandusliku inventari. Viimasest jäetakse endisile maapidajatele osa inventari alles, kui nad saavad harimiseks maad. Puutumata jäetakse põllumajanduslikust inventarist mõisarentnikkude päralt olev ühe mõisa inventar, siis kirikumõisade ja -maa pidajate inventar.

Võõrandamata ja maakorraldusest puutumata jäävad talud, mis mõisust lahutatud ja ära müüdnud. Samuti puutumata jäävad rüütli- ja teised mõisad, mis on linnade, maakondade, valdade, heategevate või teaduslike asutuste päralt. Võõrandamata jäävad ka karjamõisad, mis rüütlimõisust lahutatud ja ka müüdnud, siis koguduste maist surnuaiad, kirikute ja kloostrite alune pind ühes tarviliku ja selleks eraldatava õuemaaga. Tagasi on antud hiljemini maaseaduse muutmise seadusega koguduste maist kirikuteenijatele tarvitamiseks nii põllumajanduslike maid kui ka metsa, rüütlimõisa omanikkude päralt olnud väikekohad teisist mõisust ja samade mõisade omanikkude päralt olnud suvilad ning rüütlimõisa omanikelt võõrandatud maatükid, mis olid nende päralt enne rüütlimõisa omandamist.

Ühes maadega tunnustab maaseadus riigi omaks kõik maapõues leiduvad loodusevarad ja maapõue rikkused, nagu põlevkivi, kips jne.

Väike-maapidamise loomist, mis maauuenduse siht, ei tule absoluutselt mõista. Üksikud suur-maapidamised võivad püsima jääda, kui see põllumajanduslikes huves või teisel kaaluvail põhjusil soovitav.

Maa saamiseks on õigus neil, kel maad ei ole ja tahavad selle otseseiks harijaiks hakata, või kel teda on vähem kui vaja ühe perekonna tööjõu kasutamiseks. Maa antakse ühe perekonna ja 2 hobuse töö normi (s. t. normaalkoha, 10—50 hektaari) suuruses, silmas pidades maa headust, asendit ja muid kohalikke olusid. Eesõigus maa saamisel on ühiskondlikel ja omavalitsuslikel asutusil. Üksikuist isikuist on aga eesõigustatud maad saama sõdurid ja kodanikud, kel vabadussõjas teened, niisama võõrandatud maa-aladel asuvate talude rentnikud.

Maa müüakse kas eraomanduseks või antakse tarvitada põlise pärandatava tarvitamisõiguse alusel ja ainult tasu eest iga-aastase rendi näol. Ostu korral toimub tasumine 60 a. jooksul, kusjuures tasu suurus oleneb maa viljakusest ja asukohast turgude suhtes. Põlise tarvitamise korral makstakse renti aastas 4,25% ostusummast.

Teine maauuenduse siht on poliitiline, majandusliku sihi otsene järelendus. Eestimaa aadel on kogu meie ajaloo vältusel püsinud Eestis võõra elemendina, kelle tegevuse ainsamaks sihiks oli kindlustada oma ülivõimu nii majanduslikult kui ka poliitiliselt. Ilmasõja kestusel paistis, nagu oleks Eesti-Saksa vahekord hakanud paranema. Tsaarivalitsuse surve-abinõud Balti saksluse vastu ei leidnud eestlaste seas poolehoidu. Teiselt poolt näitasid mõnesugust vastutulekut rahva soovidele ka mõisnikkude maapäeva tegelased. Töötati välja koguni eelnõu, mille järele mõisnikkude maapäev oleks muudetud ja eestlaste saadikud pariteedi alusel pääsnud osa võtma maapäeva töist. Nüüd tuli aga revolutsioon vahele, mis halvas Venemaa sõjalist tegevust ja teda sundis rahu tegema, lastes Läänemere-maid Saksa vägedel okupeerida. Okupatsioonivõim saab mõisnikkude salajamate soovide täitjaks. Selle asemel, et maksma panna parandusi eelnõu vaimus ja asuda terava maaküsimuse korraldamisele, rääkisid saksad nüüd ainult sellest, kuidas eestlasi rutemini maalt välja tõrjuda. Tehti kiiresti ettevalmistusi, et Saksamaalt asunikke tuua niisugusel arvul, 2¹/₂ miljonit, et eestlased ja lätlased kokku nende kõrval vähemusse jääksid. Esialgu kuulutati välja Kuramaal Saksa vägede ülemjuhataja Hindenburgi uus maakorraldus, mis ka Eestis maksma pidi hakama, ja mille tagajärjel oleksid talumaad aja jooksul kõik saksa asunikkude kätte läinud, võib-olla väheste eranditega.

Kujuka pildi kohalikkude sakslaste, eriti mõisnikkude politikast annab fiktiivse „Landesrat'i“ moodustamine Riias. Samal ajal kirjutasid kohalikud saksa lehed, et valimisist ja valitavaist ameteist esimesil aastakümneil tuleb loobuda ja et maale peab sõjaväe-valitsus püsima jääma. Raske on leida kujukamat tõendust kui kirjeldatud kavatsused, et Eesti rahvas, õigusist ilma jäetuna, „kuni oma õndsas otsani“ peab jääma saksa mõisnikkude käsu alla. Nii oli Eestimaa aadel vaenuline kogu Eesti rahva ja ka meie demokraatliku vabariigi

vastu. Mõisnikud teadsid väga hästi, et demokraatlik vabariik toob laiemate rahvahulkade olukorda rea põhjalikke parandusi ja mõjutab nende majandusliku ja poliitilise ülivõimu languse. Tähelepanemisväärt on, et saksa aadel ei leppinud mitte ainult Eesti-vaenulise kihustööga välismaal, vaid organiseeris viimaks isegi kurikuulsa „Landeswehr'i“, et Eesti riiklikku iseseisvust hävitada.

Arusaadav, et Eesti Asutav Kogu, rahva soovide esindajana, asus suur-maaomanduse likvideerimisele, et ühelt poolt kohalikku aadlit poliitiliselt hävitada ja teiselt poolt arvurikka väike-maapidajate kihi moodustamisega Eesti riigile võimsat tuge luua.

Mis puutub tasu küsimusse võõrandatud maade ja inventari eest, siis pole seni veel suudetud seda seadusandlikult lahendada, kuigi maaseaduses on ette nähtud tasu suhtes vastav eriseadus. Eesti parlamendi erakondadest on ühed võõrandatud maade eest tasu maksmise poolt, teised vastu. Viimased nõuavad, et tasu küsimus antaks rahvahääletusele.

Ettevõtete kujud.

Ettevõtte mõiste. Eespool peatusime inimese majandusliku tegevuse juures ja tähistasime tähtsamad valmistamistegurid. Et majanduslik tegevus — varade valmistamine ja vahetus — võiks sündida ratsionaalselt, selleks loovad inimesed vastavad ettevõtted. Majandusliku ettevõtte all majandusteaduses mõistetakse valmistamisest osavõtvate jõudude majanduslikku organisatsiooni, mis taotleb eramajanduslikke sihte ja saavutab neid vahetuse kaudu. Iga niisuguse ettevõtte siht on võimalikult suurem sissetulek. Seepärast ei kuulu näit. heategevad asutused majandus-ettevõtete hulka, kuigi neil on oma kindel majapidamine. Sedasama võime ütelda ka mõisamajanduste kohta naturaalmajanduse ajajärgul, sest sel ajal valmistati enesele, aga mitte vahetuseks, turu jaoks.

Ettevõtted jaotatakse mitmesse liiki, näit. suur- ja väike-ettevõtteiks, millest jutt oli ühenduses väike- ja suurtööstusega, siis veel kapitalistlikeks ja mittekapitalistlikeks ettevõtteiks. Kapitalistliku ettevõtte all mõistetakse niisugust, mis funktsioneerib kapitalisti omandusena ja mille siht võimalikult suurem kasu. Iseseisva käsitöölise ettevõtte kuulub mittekapitalistlike hülka. Käsitööliline töötab vähese kapitaliga. Tema siht on isikliku tööga ennast ja oma perekonda toita. Samasse liiki kuuluvad ka valmistamisühingud ja ühiskondlik-riiklikud ettevõtted. Nüüdisaja majanduslikule korrale on iseloomulikud just kapitalistlikud ettevõtted. Viimased jagunevad oma kujult isiklikeks ja kollektiivseiks, sest ettevõtte võib olla ühe või mitme isiku päralt.

Isiklikud ettevõtted. Kapitalistliku majanduse alapäevilt peale esines isiklik ettevõtte pikemat aega valitseva tüübina. Ta oli kõige otstarbekohasem ja kasulikum. Isikliku ettevõtte eesotsas seisab kapitalist, ettevõtte ainuke omanik ja juhataja, kes kannab vastutust kogu ettevõtte eest ja rakendab selle teenistusse kogu oma andekuse, oskuse, teadmised ja töö-energia. Ettevõtja teab väga hästi, et kui ta oma ettevõtet otstarbekohaselt ei organiseeri ega juhata, siis ta kergesti kogu oma varanduse ja sotsiaalse seisukoha kaotab. Mainituga ongi seletatav ettevõtja kõrge hoolsus ja terav huvi, mis on ettevõtte edukuse üheks peatingimuseks. Isiklik huvi ei tule kuskil nii kujukalt nähtavale kui isikliku ettevõtte juures. Et isiklikke ettevõtteid juhib üks tahtejõud, üks peremees, siis on nad elastilised ja kohanevad kergesti muutlikele turu tingimustele.

Isiklikkude ettevõtete jaatavate omaduste kõrval leiame ka rea eitavaid. Nimetatagu neist järgmised:

1) Kapitali vähesus. Kui XIX a. s. esimesel poolel, näit., ketramisvabrikud töötavad 20 tuhande kedervarrega, siis näeme, et sama aastasaja lõpul ehitatakse vabrikud, kus kedervarte arv ulatub kuni poole miljonini. Seesuguste suurte ettevõtete jaoks ühe isiku kapitalist ei jätku. Siin peavad kapitalide omanikud suuremate kapitalide moodustamiseks ühinema, et aja nõudeile vastavaid suur-ettevõtteid luua.

2) Ühe isiku jõu piiratus. Tervete suurenemisega suureneb ka produktsioon. Ettevõtted kasvavad arvuliselt, laiendavad oma tegevust, et suurenenud tarbeid täita. Kui ettevõtte tegevuse laienemine on jõudnud teatud piirini, ei jätku ühe isiku jõust ja ajast ettevõtte edukaks juhatamiseks ja korraldamiseks.

3) Ettevõtte sõltuvus omaniku saatusest. Tegelik elu pakub rikkalikult näiteid, kuidas energilise, algatusvõimsa ettevõtte omaniku ja juhataja asemele peale ta surma astub pärija, kellel puuduvad vajalikud juhataja omadused. Mainitu tagajärjel hakkab ettevõtte kas kiratsema või lõpetab isegi oma tegevuse, mis riivab ühiskonna huve väga tõsiselt: edenevad ju nüüdisajal ikka enam ja enam niisugused ettevõtted, nagu suured kaubapangad, kinnitusseltsid, raudteed jne., mille olemasolu ei tohi sõltuda ühe isiku saatusest.

Täisühingud. Silmas pidades isiklikkude ettevõtete omadusi asutatakse XIX a. s. teisel poolel kollektiiv-ettevõtteid, nagu täisühingud, piiratud ehk usaldusühingud, aktsiaühingud. Neil on kõigil mitu peremeest.

Täisühingu (offene Handelsgesellschaft) eesotsas on mitu isikut, nad võtavad ettevõtte osa oma kapitalidega ja isikliku tööga, kandes piiramata vastutust, s. o. ühingu võlgade eest vastutavad vastastikku kõik liikmed terve oma varandusega.

Täisühingute head omadused on järgmised :

1) Nad annavad võimaluse suuremate kapitalide moodustamiseks kui isiklikud ettevõtted.

2) Täisühinguis on juhtivate jõudude arv suurem, mis ettevõtte edukuse seisukohalt tähtis. On mitu peremeest, siis on tööjaotus ettevõtte juhatamises võimalik, kui ettevõtte vajab mitmesuguste eriteadmiste ja -oskustega isikuid eriosakondade juhatajaiks. Kui ühingul on näit. vabrik, siis juhatab üks ühingu liikmeist tehnilist osa, teine vabriku kontorit, kolmas aga ladu mõnes kaubanduslikus keskkohas. Samuti on tööjaotus võimalik, kui ettevõtte oma olemuselt vajab suurte volitustega iseseisvaid juhatajaid mitmes kohas. Näit., kui ühingul, mis kaupleb riisi või teega, on kontor Indo-Hiinas või Hiinas ja ladud kodu- kui ka välismaade linnades. Igaüks nimetatud juhatajaist teotseb ettevaatlikult ettevõtte huvides, teades, et iga eksisammuga kaasas käivad kahjud, mis teda ennast puudutavad.

Heade omaduste kõrval näeme täisühingul ka halbu :

1) Raskepärusus ja keerukus ettevõtte juhatamises, sest ühingu liikmed teotsevad neile antud volituste alusel, mis nende tegevusvabadust piirab. Kui tarvis on ette võtta volituste piiridest üleminevaid operatsioone, peab iga liige teistega ühendusse astuma ja kokkuleppele jõudma, mis aga aega nõuab ja võimaluse antud operatsiooniks kergesti hävitab, näit. suuremal hulgal ühe või teise kauba ostmiseks, kui hinnad selleks soodsad.

2) Kuritarvituste võimalus ühingu liikmete laialiste volituste puhul. Sellepärast on tarvilik, et ühingu liikmed üksteise kõlblisi ja ettevõtte juhtimiseks vajalikke omadusi tunneksid ning üksteist täieliselt usaldaksid.

Üalnimetatud pahed takistavad tunduvalt täisühingute levimist ja vähendavad nende tähtsust nüüdisaja majanduslikus elus. Tegelikult ühinevad täisühinguks enamasti ligidased sugulased, nagu isa poegadega, vennad või väga head sõbrad, tuttavad. Iseäranis kohane on täisühing siis, kui isiklik ettevõtte läheb pärijaile, kes teda ei taha likvideerida.

Piiratud ühingud. Piiratud ühingud (Kommanditgesellschaft) erinevad täisühinguist peaasjalikult selles, et esimesis peale täisosanikkude, kes ühingu võlgade eest vastutavad terve oma varandusega, on olemas veel lihtosanikud, kes vastutavad ainult oma osamaksude suuruses. Ettevõtte juhatatus on täisosanikkude käes, kuna lihtosanikkudel on õigus kasust osa saada ja ärraamatuid ning aastabilanssi kontrollida.

Piiratud ühingute head omadused on järgmised :

1) Võimalus suurema kapitali moodustamiseks kui täisühingus, — lihtosanikkude arv on suur ja nende vastutus piiratud.

2) Et piiratud ühingus ettevõtte juhatamine on ühe või väheste isikute käes, siis on sellega võimalus loodud kapitalita, kuid ettevõtlikkude isikute, näit. leiutajate, annete kasutamiseks. Luues kapitalistide ringkonnis huvi oma leiutuste vastu avatlevad leiutajad neid osamakse sisse maksma ja ettevõtte juhatamist neile usaldama.

Piiratud ühingu halvust omadusist olgu nimetatud kuritarvituste võimalus täisosanikelt, kes harilikult väheste kapitaliga ja tegelikult ettevõtet juhatavad, kuna lihtosanikud — vaiksed osanikud — asjast liiga kaugel seisavad, mispärast neil puudub võimalus juhtide tegevust jälgida. Ka piiratud ühingute puhul on usaldus eriti tähtis, olgu see juhtide täisosanikkude eneste või täis- ja lihtosanikkude vahel.

Piiratud ühingu teisendina esineb aktsiaal põhjenev piiratud ühing. Siin jagatakse lihtosanikkude ettevõttesse paigutatav kapital osadeks kindlas suuruses, mida siis aktsiaiks kutsutakse. Osanikul võib aktsiaid mitu olla ja ta võib neid ka edasi anda.

Aktsiaühingud. Seni nimetatud kollektiiv-ettevõtted, täis- ja piiratud ühingud, pakuvad vähe võimalust nüüdisaja kapitalile suurejoonelisemaks tegevuseks. Nad kannatavad kapitali vähesuse all, sest osanikkude arv on piiratud. Täis- ja piiratud ühingud olid kohased keskajal ja uue aja alul, kuid uus aeg tekitab oma nõudeile vastava isesuguse ettevõtte-kuju — aktsiaühingu. Aktsiaühinguna esinevad XVII a. s. hollandlaste ja inglaste kaubaseltsid Ida-Indias. Hollandlaste Ida-India kaubaselts asutati 1602. a. 6¹/₂ milj. fl. kapitaliga. Ta tekkis reast väikesist kohalikest ühinguist, mis üksteisega ägedalt võistlesid kaubitsemise alal Ida-Indiaga. Kapitali omanikkude hulgas oli palju neid, kes soovisid kaubaseltsi liikmeks astuda, sest kasu-^o/_o kasvas iga aastaga, näit. 1605. a. maksti 15, 1606. a. juba 75°/_o. XVIII a.-s. lõpu poole ja XIX a.-s. alul omandavad samasuguse kuju pangad, mäetööstuslikud ettevõtted ja kinnitusseltsid. Ainult XIX a. s. teisel poolel algab aktsiaühingute kiire levimine, sest kindlama kuju omandanud kapitalistlik majandus vajab mitmesuguste ettevõtete jaoks (näit. raudteede ehitamine) suuremaid kapitale. Nii on aktsiaühingud, mille liikmeks sajad ja tuhanded kapitali omanikud, kõige uuema aja sünnitis. Nende kujunemisloos etendasid tähtsat osa väärtpaberid, aktsiad ja obligatsioonid, mis majandusteaduses tuntud efektide nime alla. Nimetatud väärtpaberil on rahvamajanduslikult niivõrt suur tähtsus, et võiks rääkida (nagu seda teevadki mõned majandusteadlased teoreetikud) isegi kapitalismi uuest ajajärgust (Effektenkapitalismus).

Aktsiaühingute olemus seisab selles, et põhikapital (aktsiakapital) moodustatakse ühesuuruseist osamaksudest, mille suurus üksikuis

aktsiaühinguis võib olla mitmesugune, näit., 500, 1000, 5000 marka. Inglismaal leiame väga palju aktsiaid, mille väärtus 1 n. st., Ameerikas liiguvad tihti dollarilised aktsiad. Osamaksu vastu annab aktsiaühing dokumendi, mida aktsiakas nimetatakse. Iga aktsia omanik on aktsionär, ta on vastutav lunastatud aktsiate väärtuse ulatuses.

Aktsiaühingute asutamine sünnib harilikult järgmiselt. Asutajad liikmed seavad ühingu põhikirja kokku, kus peab tähistatud olema ettevõtte siht, põhikapitali suurus, aktsiate hind, juhatuse õigused ja kohustused jne. On see tehtud, muretsevad asutajad valitsuselt seltsi asutamiseks loa. On olemas kaks süsteemi aktsiaühingute asutamise lubamiseks: kontsessiooni- ja registratsioonisüsteem. Esimene neist on vanem ja seisab selles, et valitsus iga põhikirja eraldi läbi vaatab ja põhikirja kas kinnitab või kinnitamata jätab. Kontsessiooni teel püüti takistada kahtlaste aktsiaühingute asutamist. Teise süsteemi järele põhikiri lihtsalt registreeritakse vastava asutuse poolt, kes põhikirja vormalt läbi vaatab, et põhikirjas oleksid tähistatud kõik need punktid, mis seaduses nõutavad, nagu ettevõtte siht, kapitali suurus jne. Eestis on mõlemad süsteemid ühendatud.

On põhikiri registreeritud, omab aktsiaühing juriidilise isiku õigusi ja asutajad avavad aktsiate tellimise. Tellida võib igaüks. On põhikirja järele tarvilik summa osakapitali kokku pandud, kutsuvad aktsionärid esimese üldkoosoleku kokku ja valivad ühingu juhatuse. Juhtub aga tellimiste arv suurem olema kui aktsiate summa, siis jaotatakse need kas proportsionaalselt tellimistele või mõnel teisel teel. On põhikirjas ette nähtud aktsiahinna osaline tasumine, siis antakse esimese sissemaksu puhul ajutine tunnistus, mis aktsia vastu ümber vahetatakse, kui aktsia kogu hind tasutud.

Aktsiaühingu põhikapitali moodustavad aktsiate müügist saadud summad. Kui aga juhtub, et aktsiakapitalist ei jätku ettevõttele suurema ulatusega tegevuse võimaldamiseks, siis teeb selts kapitali suurendamiseks obligatsioonilaenusid, milleks valitsuse luba tarvilik. On tellimine laenupabereile avatud, üldine laenusumma väikesteks osadeks, nagu 250, 500, 1000 jne. jaotatud ja obligatsioonid valmistatud, siis võivad soovijad neid raha eest lunastada. Obligatsioon on aktsiaühingu poolt müügile lastud kindla protsendiga väärtpaber. Ta omanik on ühingu võlauskuja, kes seltsi tegevusest osa ei võta ja ta kahjude eest ei vastuta.

Iga operatsiooniaasta lõpul seatakse kokku aruanne, arvutatakse ettevõtte puhtkasu, millest teatav osa tagavara-kapitaliks ja teenijate erakordseks tasuks määratakse, kuna teine osa jagatuna aktsiate arvule läheb aktsionäridele dividendi (osakasu) kujul. Dividendi suurus pole kindel, vaid oleneb ettevõtte edukusest. On olemas isesugune liik aktsiaid, nimelt kindlustatud aktsiad. Need annavad omanikkudele alalise ja kindla sissetuleku, kuigi ettevõtte ope-

ratsioonista lõpeb väikese kasuga või kasuta. On ettevõtteid olemas, nagu raudteed, mil üleriiklik tähtsus, kuid esialgu soovitavas suuruses kasu ei anna. Et kapitaliste avatleda niisuguse ettevõtte asutamisele, kindlustab valitsus aktsionäridele kindla sissetuleku, ütlemise, 5% suuruses. Kindlustajaina esinevad mõnikord ka linnad, maakonnad jne. Mõnedes ettevõtteis jagunevad aktsiad liht- ja privilegeeritud aktsiaiks. Viimaste all mõistame niisuguseid, mis kindlustavad ta omanikule dividendi (osakasu) teatavas suuruses, näit. 6%, kuigi operatsioonista lõpeb vähema puhtkasuga, kuna teissuguste aktsiate pealt siis vastavalt vähem dividendi makstakse. Dividend makstakse harilikult kord aastas. Juhtub ka nii, et üks osa (esialgne dividend) makstakse aasta lõpul, enne aruande vastuvõtmist, kuna teine osa, lisadividend ehk superdividend, peale aruande vastuvõtmist. Dividendi, samuti ka obligatsioonide protsendi väljamaksmine sünnib isesuguste väärtpaberi küljest äralõigatavate osade, kupongide vastu. Kui kupongid otsas, saab väärtpaberi omanik ühingult taloni (kontsu) vastu uue kupongilehe. Talon on kupongilehe alumine või küljeosa, mis aktsia (osatähe) omaniku kätte jääb.

Aktsiaühingu korraldus on järgmine. Ühingu peremehena ja aktsionäride õiguste teostajana esineb aktsionäride üldkoosolek. Neid peetakse aasta-aruande kinnitamiseks ja ametnikkude valimiseks. Mõnes riigis on üldkoosoleku õigused isegi piiratud. P.-A. Ühendriikides ja Inglismaal ei kuulu üldkoosoleku kompetentsi näit dividendi määramine ja kapitali suurendamine ning vähendamine. Kui ühingu tegevus nõuab, peetakse ka erakorralisi koosolekuid. Nii üldkui ka erakorralised koosolekud kutsuvad kokku juhatus, mis koostub direktoreist, arvult 3—6. Direktoreiks valitakse aktsionärid, kellele küllaldaselt aktsiaid ja kellele ettevõtte juhtimiseks vastavad omadused. Arvatakse, et mida enam direktoreil aktsiaid, seda enam on nad ettevõttest huvitatud. Nende käes on ühingu jooksev tegevus ja esindus. Erakorralise koosoleku kokkukutsumist võivad nõuda ka aktsionärid. Viimaste hääle arv sõltub aktsiate arvust, näit., kui põhikirja järele 10 aktsiat annavad ühe hääle, siis 20 aktsiat kaks häält. Iga kord ei tarvitse see just nii olla. P.-A. Ühendriikides on harilik nähtus, et aktsiad jaotatakse kahte liiki. Põhiaktsiad annavad hääleõiguse, kuna privilegeeritud mitte, kusjuures esimeste arv on tihti viimaste omast poole vähem. Aktsionäride hulgast valitakse ka valvenõukogu ehk komitee ja revisjonikomisjon. Esimese ülesanne on juhatuse tegevuse jälgimine aasta jooksul, kuna teise tegevuspiirkonda kuulub aasta-aruande ja kõigi dokumentide läbivaatamine.

Aktsiaühingud on laialist poolehoidu leidnud. Inglismaal on $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ kõigest kapitalist aktsiaühinguisse koondunud, mis seletatav nende ühingute majanduslikkude paremustega. Need on järgmised:

- 1) Aktsiaühingud loovad võimaluse suurte kapitalide moodus-

ta miseks, sest aktsia nominaalhind on harilikult nii madal, et igaühel, ka kõige väiksema kapitali omanikul, on võimalus neid lunastada. Pealegi on seesuguseid kapitali omanikke võrdlemisi palju, kes tervet oma kapitali ettevõttesse ei julge mahutada, sellepärast teevad seda heameelega osaliselt, milleks aktsiaühing võimaluse annab.

2) Aktsionäride vastutus on piiratud omandatud aktsiate kogu väärtusega, mis kapitali omanikke aktsiaühingu liikmeiks meelitab. Mida suurem aktsiate arv, seda suuremad kapitalid on ühingul kasutada. See asjaolu loob soodsad tingimused uute valmistamisvahendite kasutamiseks. Nii mõjuvad aktsiaühingud kaasa tehniliseks eduks ja selle tulemuste praktiliseks kasutamiseks.

3) Aktsiaühingu liikmeks astumine ja liikmest lahkumine sünnib hõlpsasti. On keegi börsil või pangas aktsia ostnud, siis on ta liige, sest aktsiad on enamasti nimeta, ainult nimeliste aktsiate juures on vastav üleandmis-märkus tarvilik. Aktsionäride hulgast väljaastumine sünnib sama kergesti, nimelt aktsia müümise teel. Aktsiail on oma alaline turg ja nad leiavad kapitalistide poolt alati ostjaid.

4) Aktsiaühingu kapitali suuruse elastilisus. Meie aeg oma suurenevate nõudmistega ja kasvavate tarvetega mõjutab valmistamise laienemise. Viimane on suurte kuludega seotud. Et raskusest üle pääseda, annab aktsiaühing välja uue seeria aktsiaid. Viimased leiavad alati ostjaid, kui ettevõtte küllalt rahuldavalt töötab.

5) Aktsiaühingul on suured laenu võimalused, on nad ju suur-ettevõtted. Pealegi soodustab laenu võimalusi nende avalik asjaajamine. Aktsiaühingud on kohustatud oma aasta-aruanded avaldama, mis asjast huvitatuile ettevõtte tegevuse üle informatsiooni võimaldavad ja niiviisi usalduse tekitavad.

6) Aktsiaühingute olemasolu on piiramata kestev, sest nad ei sõltu ühe inimese saatusest. Ühe või teise osaniku või direktori surm ei avalda ühingu tegevusse peaaegu mingisugust mõju, sest et osanikkude arv on suur ja lahkunud tegelase asemele valitakse uus. Niikaua kui ühingu kapital ja siht jäävad, kestab kirjeldatud tegevuse tõttu ka ühingu tegevus. Nüüdisajal on niisuguseid ettevõtteid, mis pikemat aega peavad püsima stabiilsena ja mis oma sihi saavutamisel võimalikud ainult aktsiaühingu kujul. Näit. olgu nimetatud elukinnitus-seltsid.

7) Võimalus suure kasusaamiseks vähese vastutusega ja ilma isikliku kaastöötajaga.

Aktsiaühingute heade omaduste kõrval näeme terve rea halbu:

1) Juhatuse raskepärasus, mis seletatav juhatuse piiratud võimuga. Tihti kerkivad päevakorrale küsimused, mille otsustamisel on tarvis pöörduda aktsionäride koosoleku poole. Viimase kokkukutsu- miseks kulub aga harilikult paar kuud. Kuid selle aja jooksul võib pind teatud kavatsuste teostamiseks kaduda.

2) Aktsiaühinguile omane juhatuses kulu k u s. Ettevõtteis, kus läbikäik ulatub sadade ja tuhandete miljoniteni, peab olema täppis ja üksikasjalik arvepidamine. See vajab aga palju ametnikke ja suurt raamatupidamist, mis suurte kuludega seotud. Samuti on kullakas mitmeliikmeline juhatus, sest direktorite töötasu on võrdlemisi kõrge. Kõige selle tagajärjel on aktsiaühingute administratsiooni kuld suuremad kui teisis ettevõtteis.

3) Aktsiaühingu juhatuses liikmed, kuigi aktsionärid, on siiski peaaesjalikult p a l g a l i s e d ja seepärast võrdlemisi vähe huvitatud ettevõtte edukusest. Palgalise juhatuses tegevust ei saa kunagi võrrelda peremehe omaga, kelle hoolsus ja tähelepanu ettevõtte juhatamises piirita, on ta ju ainuke kahju kandja. Et juhatusliikmete huvi tõsta, eraldatakse osa puhtkasust neile; selle võtte mõju on tegelikult siiski piiratud. Sama asjaoluga, huvi vähesusega, on seotud teine pahe — kokkuhoidlikkuse puudus, pillavus. Seal, kus miljonitega tegemist, sadasid ei arvestata.

4) Tõsise kontrolli puudus, mis aktsiaühinguile iseloomulik. Aktsionäride üldkoosolek tuleb aastas kord kokku. Koosolijad on üksteisele täiesti võõrad, mitmesuguseist ühiskonna erikihtidest ja tegevusaladelt, mis loob liginemiseks vähe soodsa pinna. Et aktsionäridel ühingu tegevuse arvustamiseks tarvilik eriharidus ehk teadmised puuduvad ja dividend on neile ainult lisa-sissetuleku allikaks, siis näeme, et üldkoosolekuil on enamus tihti passiivne, ta vaikib. Juhatuses ettepanekud võetakse harilikult vastu, kuna tegevamate aktsionäride järelepärimised, projektid ja arvustused jäävad tagajärjeta. Mis puutub valve-nõukogusse, mille ülesanne on juhatuses tegevust kontrollida, siis ei saa tema sellega tihti toime, sest juhatuses ja nõukogu liikmed on sagedasti üksteisega mitmesuguste sidemete ja asjaoludega seotud, mispärast nad täielises kontaktis töötavad. On küllalt juhtusid, kus juhatus ja nõukogu paari perekonna käes, kes sinna mingisugusel tingimusel teisi ei lase. Küsitav on, kas nõukogu liikmed üldse suudavad soovivat mõju avaldada juhatuses ja ühes sellega ka ühingu tegevuses, kui paljud neist on korruga mitmekümne ettevõtte nõukogude liikmeiks, nagu seda näitavad Saksamaa ja teised suurriigid. Arusaadav, et üldkoosolek kirjeldatud põhjusil omab vormalset tähtsust ja juhatus esineb aktsiaühingu täis-peremehena, kellest sõltub ühingu saatus.

5) Üldkoosolekute passiivsuse pärast on juhatuses võimalus oma vääratusi ja kuritarvitusi võltsitud aruannetes abil katta. Nende avalikustegemiseks on suuri eriteadmisi tarvis. Juhatus ei võltsi mitte ainult aruandeid, vaid ka üldkoosolekuid, mis järgmiselt sünnib. Enne üldkoosolekut jagavad juhatuses liikmed, direktorid, osa oma aktsiaist sugulasile ja tuttavaile, kes siis aktsionäridena koosolekule

ilmuvad ja seal enamuse moodustavad, käivad ju aktsionärid koosolekuil harilikult lojult. Nii loob juhatus enesele koosoleku fiktiiv-enamuse kujul kindla seljatoe, mille vastu kõik paljastused iseseisvate ja tõsiste aktsionäride poolt purunevad. Kunstlikke abinõusid ja teid tarvitab teine kord ka rühm aktsionäre, et aktsiaühingus võimule pääseda isiklikkude sihtide saavutamiseks. Kirjeldatud asjaolusid silmas pidades on arusaadav, mispärast teine kord üldkoosolekuil ühingu enamuse huvidele vastukäivad otsused vastu võetakse, ebakohased isikud ühingu ameteisse valitakse, võltsitud aruanded kinnitatakse jne.

6) Aktsiaühingute kujul on kergesti võimalik asutada kahtlasi ehk fiktiiv-ettevõtteid. XIX a. s. kordusid sageli niisugused ajad, mil vabade kapitalide omanikud, soovides paigutada oma kapitale ühte või teise ettevõttesse, sattusid tihti õnneküttide õnge. Viimased muretsevad asutajaina valitsuselt põhikirjale kinnituse, ja nüüd algab suurejooneline reklaam. Esimesel aastal antakse suurendatud dividend, mis laiemais ringkonnas peab huvi looma uue ettevõtte vastu. Rahvas, kel alati soov üle õõ rikkaks saada, meelitatakse kergesti aktsiate ostmisele. Mida suurem nõudmine nende järele, seda kõrgem ka hind. Nüüd müüvad asutajad oma aktsiad kasuga ära ja ühingusse jääb lihtsameelne rahvas, kes varssi aimab, et teda on petetud. Näit. Saksamaa elas üle pärast Saksa-Prantsuse sõda n. n. asutamispalaviku. A. 1871 ja 72 asutati 686 a./ü. kapitaliga üle 2200 milj. marga. 1873. ja 74. a. kestis a./ü. asutamine peaaegu sama hoogsalt edasi. Hiljemini varisesid neist aga paljud, kui kahtlased ettevõtted, kokku. Selle all kannatasid laiemad ringkonnad. Paljud aktsionärest kaotasid kogu oma varanduse.

7) Spekulatsioon aktsiatega. Aktsionärele, kui aktsiaühingu liikmeile, on tähtis dividend. Niipea aga, kui tahetakse oma kapitali aktsiate alt vabastada, asendub esimesele kohale aktsiate müügihind, kurss. Aktsiate kõrge kurss avatleb aktsia omanikke neid müüma, et sel teel oma kapitali suurendada. Alaline aktsiate kursi kõikumus on nüüdisajal soodsaks ja iseäranis armastatud spekulatsiooni võimaluseks. Kui suurem osa ühe või teise aktsiaühingu aktsiaist on spekulantide ja õnneküttide kätte läinud, kaotab aktsiaühing oma kindluse, sest viimased tunnevad vähe huvi ühingu vastu. Nende peahuvi seisab selles, et ühel või teisel teel aktsiate hinda tõsta. Selleks suurendatakse tihti kunstlikult dividendi, üle viies osa käesoleva aasta väljaminekuist järgmisele aastale. On aktsiate kurss soovitava kõrgusele tõusnud, müüakse nad ära, ja siht on saavutatud. Kirjeldatud asjaolus peitub aktsiaühingute üks kardetavamaist pahedest.

Ainukeseks abinõuks aktsiaühingute kirjeldatud pahede vastu on tegelaste ausus ning õiglus ja aktsionäride suurem osavõtt ühingu tegevusest. Kõige eeskujulikumaina kirjeldatud suhtes esinevad meile inglased.

Kuigi aktsiaühingul on terve rida halbu omadusi, on nad nüüdisajal ikkagi laialist poolehoidu võitnud ja muutunud kapitalistlikkude ettevõtete valitsevaks kujuk. Näit. Inglismaal oli enne ilmasõda üle 41 000 ja Saksamaal üle 5000 aktsiaühingu. Esimestes ulatus kapital kuni 3,5 miljardi n. st., teistes aga kuni 3,5 miljardi margani. Eestis on kõik suuremad tööstus-kaubanduslikud ettevõtted ja pangad rajatud aktsiaühingute põhimõttele.

Sündikaadid. Arenedes löi kapitalistlik majandus uuema ettevõtte-kuju — sündikaadi. Sündikaatide all mõistetakse ettevõtjate ja kaupmeeste ühinguid, millel sihiks vastastikust võistlust kõrvaldada valmistamise või vahetuse reguleerimise teel. Aastast aastasse kasvab kapitalistlikkude ettevõtete arv. Mida suuremad nad on ja mida enam neid, seda raskem igähele neist valmistatud kaupade hulgale turgu kindlustada. Uusi täielikke masinaid tarvitusele võttes laiendavad ettevõtjad oma ettevõtteid ja alandavad hindu, lootes sel teel leida oma kaubule ostjaid. Tarvitajad ei suuda aga kaupu nii suuresl määral osta, nagu neid turule saadetakse. Sel kombel tekib ettevõtjate vahel müügi suhtes terav võistlus. Igaüks võistlejaist katsub teist turult välja tõrjuda, alandades hindu miinimumini, mõnikord koguni alla valmistamiskulusid. Teiseks kasutavad ettevõtjad, teravat võistlust pidades, suurejoonelist reklaami, et rahva tähelepanu oma valmistatud kaubule juhtida ja neid sel teel ostmisele meelitada. Reklaami suhtes on nüüdisaeg väga leidlik. Raudteel suuremasse linna sõites võib juba eemalt raudtee ääres hiiglasuuri kuulutusi silmata. Linnas eneses näeme õõsi majade harju elektrilampidega valgustatud, mis reklaami teksti moodustavad. Ajalehed kubisevad mitmesuguseist kuulutusist, üks silmatorkavam ja algupärasem teisest. Niisugune reklaam nõuab hiiglasuuri kulusid. Kolmandaks saadavad ettevõtjad, et oma kaubule ostjaid leida, agente ja proovireisijaid välja; need rändavad riigist riiki ja linnast linna, tutvustades ostjaid kaubaproovidega. Agentide, proovireisijate ülalpidamine nõuab samuti suurt kulu.

Kirjeldatud võistluses jääb võitjaks see, kes kapitalilt tugevam. Nõrgemad ettevõtted surevad loomulikku surma, s. o. lõpetavad oma tegevuse. See on küll kahjulik üksikule ettevõtjale, kuid rahvamajanduse seisukohalt kasulik, kui mahajäänud tehnikaga ettevõtted likvideeritakse. Silmas pidades teravat võistlust ja selle tagajärgi tulid ettevõtjad viimaks otsusele, et palju kasulikum oleks ühinedes kindlaks määrata produktsiooni ja müügi ühised tingimused, mis kõrvaldaks tarbetu võistluse ja energiakulutuse ning kindlustaks kõigile ühinejaile nende olemasolu. Selle otsuse tegeliku tulemusena esinevad meile ettevõtjate-ühingud, sündikaadid ehk kartellid. Nad

on rajatud ajutist iseloomu kandvaile kokkuleppeile. On lepinguaeg möödunud, omandavad ettevõtjad endise tegevusvabaduse. Nüüd algab võistlus uuesti, mis on endisest tihti palju teravam. Et sündikaadid on äärmise võistluse tulemus, seda tõendab rikkalik materjal, mis kogutud ankeetide teel. Nende järele olla sündikaadid tekkinud siis, kui ettevõtted enam kasu ei olla annud ja paljusid neist oodanud pankrott.

Sündikaadid on oma sihi suhtes mitmesugusel kujul olemas:

1) Sündikaadid, mille sihiks on ühine hinnaalandus ostjaile, laenu maksimaalse tähtaja kindlaksmääramine jne. Siin on sündikaadi liikmed majanduslikult täiesti iseseisvad. Ainult müügi suhtes on nad osaliselt piiratud.

2) Sündikaadid müügiraioonide jaotamiseks ja kindlaksmääramiseks. Iga sündikaadi liige saab kindla raiooni, mille piirides temal on müümiseks ainuõigus.

3) Sündikaadid, mille siht kaupade väljaveo reguleerimine. On kaupu enam valmistatud, kui turg nõuab, siis juhitakse jääk välismaale. Teine kord määrab sündikaat kindlaks, kui palju valmistatud kaubust sise- ja välisturule peab minema.

4) Sündikaadid keskbüroode (kontorite) asutamiseks kaupade müügi ja tellimiste jaotamise otstarbel. Niisugused sündikaadid on laialist poolehoidu leidnud Lääne-Euroopas: nad kaotavad igasuguse võistluse ettevõtjate vahel saaduste müügi suhtes, jättes neid aga valmistamise alal täiesti iseseisvaks.

5) Sündikaadid, mille siht on valmistamise suuruse kindlaksmääramine oma liikmeile, et kaupade pakkumist turul vähendada ja üliproduktiooni ära hoida.

6) Trustid sündikaatliku ühingu kõrgema vormina. Siin liituvad üksikud ettevõtted üheks suureks ettevõtteks müügi ja ka valmistamise suhtes. Endised omanikud kaotavad oma iseseisvuse ja muutuvad nagu ühise ettevõtte (trusti) aktsionäreiks, kes trusti mahutatud kapitali suurusele vastavalt dividendi saavad. Kogu trusti juhtimine on valitud usaldusmeeste (trustees) käes. Teised ettevõtte osanikud esinevad aktsionäridena ning samal ajal ka vabrikute direktoritena, kes alluvad trusti juhatusele. Trustid asutatakse põliseks ajaks. Nad lõpetavad oma tegevuse kas pankrotti jäädes või riikliku võimu sunnil.

On olemas kaks tüüpi truste: ühtedes leiame ühendatuna samme valmistamisharru kuuluvad ettevõtted, nagu masinaehituse- või suhkru- või viinavabrikud; teistes näeme ühendatuna seesuguseid ettevõtteid, mis valmistamise suhtes üksteisega ligemalt on seotud, näit. terasetrust ühendab ettevõtted rauamulla soetamise alalt, kivisõe-kaevandused, terase valamise, malmisulatamis- ja rauavabrikud. Viimases tüübis (kombineeritud ettevõttes) tuleb nähtavale kalduvus

valmistamise kontsentratsiooniks. Nii sugused ettevõtted on majanduslikus võitluses tugevamad: nad ei sõltu tooresmaterjali valmistajaist ega poolvabrikatide ostjaist, sest nad töötavad poolvabrikadid ise ümber.

Trustid tekkisid XIX a. s. 70-dail aastail P.-A. Ühendriikides, kus nad ka kõige enam on poolehoidu leidnud. Nende käes on hiiglasuured kapitalid. Ameerika trusti Standard Oil Company (asutatud a. 1882) kapital ulatus enne ilmasõda 212 371 134 milj. dollarini. Ta andis samal ajal ligi 85% P.-A. Ühendriikide naftast, petrooleumist, transportis umbes $\frac{9}{10}$ kogu naftast oma naftajuhtmete kaudu. Standard Oil Company majanduslik võim peitub mitte just niipalju naftarikkais maades kui reas teisis tingimuses. Trusti võimuses seisavad transpordivahendid. Temal on võimalik oma ettevõtete saadusi vedada alandatud tingimusil („railway discriminations“), sest raudtee-ühingud maksavad varemalt tehtud lepingu põhjal osa veorahast tagasi. See asjaolu asetab trusti teiste ettevõtetega võrreldes paremasse seisukorda. Teiseks oli trusti päralt sajangu alupoolel ligi 40 000 penikoormat naftajuhtmeist. Teiste ettevõtete katsed enesele ka juhtmeid ehitada ei õnnestunud trusti vastuseisumise tõttu. Viimase poolt võeti kõik võimalikud abinõud tarvitusele, et võistlejate kavatsusi nurja ajada. Kuulsa Ameerika terasetrusti (ühendas 11 suur-ettevõtet) aktsiakapital ulatus 1908. a. 870 100 000 dollarini, obligatsioonikapital 603 400 000 dollarini ja trusti varanduse kogusumma 1. jaanuariks 1908 üle 1 740 200 000 dollari. Trusti puhtsissetulek oli 1907. a. 483 800 000 dollarit. Ta päralt on hiiglakae vandused, raudteed, laevad ja sadamad. Uuemate arvutamiste järele on P.-A. Ühendriikides suur osa tervest valmistamisest trustide käes. Nad on seal teostanud ainuõiguse põhimõtte: 70—90% valmistamisest üksikuis tööstusharudes on ühe trusti käes. On ka seesuguseid juhtusid, kus trust ühe tööstusharu on terveni vallanud.

Ilesugustena esinevad sündikaatide keskel Inglismaal tekkinud alliance'id. Neid asutatakse ettevõtjate ja tööliste ühingute vastastikuse toetuse põhimõtteil. Sündikaat on kohustatud teatava tööliste ühinguaga tehtud lepingu põhjal tööle võtma ainult selle ühingu liikmeid ja ühingu liikmed on kohustatud töötama ainult lepingus oleva sündikaadi ettevõtteis. Siin tuleb näha vale tõde, mille väljendanud sakslased üsna kujukalt lauses: „Doppelt genäht, hält besser.“ Nii sugusel teel loob sündikaat enesele kindlama seisukoha, sest teisel ettevõtteil pole enam võimalik saada samust tööliste ühinguist kvalifitseeritud töölisi.

Sündikaatide ja trustide head omadused seisavad valmistamise reguleerimises ja üliproduktiooni ärahoidmises. Nad kindlustavad turuhindade püsivuse ja üksikuile ettevõtjale paremad väljavaated. Sündikaatide ja trustide tekkimisega kaob terav

võistlus, mille tõttu vähenevad väljaminekud reklaamiks, agentidele ja muile vahemehile saaduste müügi suhtes.

Kõige tähtsam sündikaatide ja trustide jaatav omadus seisab võimaluses kasutada paremaid tehnilisi uuendusi, mille tagajärjel valmistatavad saadused võidavad omaduste ja hinna odavuse poolest. Ettevõtted, mis tehniliselt halvemais tingimuses, suletakse, kuna paremaid laiendatakse ja täiendatakse. Ka sündikaatides võime näha üksikute ettevõtete sulgemist, kuid see sünnib ainult ajutiselt.

Sündikaatidel (mille all mõistame ka truste) ei puudu ka võrdlemisi silmapaistvad eitavad omadused.

1) Koondades enese kätte suurema osa valmistusest asuvad sündikaadid faktiliselt monopolses seisukorras, mis neile võimaluse annab valmistatavate saaduste hinda oma huvides kindlaks määrata. Sündikaadid on nüüdisajal õieti enam huvitatud kasu kindlustamisest ja suurendamisest kui valmistamise reguleerimisest. Tegelik elu näitab, et nad igal heal juhusel katsuvad hindu tõsta. Näit., tõstis Saksamaal suhkrusündikaat varssi peale asutamist (1900) suhkru hinna 48 margalt 59 margale tsentneri eest. Ameerika terasetrust tõstis terase hinna 12 dollarilt 28 dollarile tonnilt. Hindade tõusu all ei kannata mitte ainult harilik tarvitaja, vaid ka riik kui üks suuremaid tarvitajaist.

2) Sündikaatidele on omased suured väljaminekud, mis tingitud alalisest püüdest enesele turul kindlustada monopolset seisukohta. Selleks tarvitavad sündikaadid mitmesuguseid võtteid. Kõige pealt alandatakse hindu, et võistlejat hävitada. Ei anna see võtte soovitavaid tagajärgi, omandatakse ostuteel võistlejate ettevõtted või maksatakse võistlejaile hiiglasummad, et nad oma ettevõtted sulgeksid. Näit. maksis Prantsuse rafinaadisündikaat oma võistlejale ligi 39 milj. franki, et viimane oma tegevuse lõpetaks. Nimetatud võtteid tarvitavad mitte ainult sünditseeeritud ettevõtted, vaid ka isiklikud suur-ettevõtted, mille tõenduseks leiame fakte nii kodu- kui ka välismaade tööstuse alalt. Nimetatud kulud esinevad rahvamajanduse seisukohalt puhtkahjana, mille tarvitajad tasuvad valmistatud saaduste kõrgendatud hindades.

3) Sündikaatide eitava omadusena esineb asjaolu, et nad oma saadusi välisturul odavamalt müüvad kui siseturul. Niisugust võtet kasutavad paljud sündikaadid nüüdisaja suurriikides. Näit. Vene suhkrut müüdi välisturul palju odavamalt kui siseturul. Tihti maksab sündikaat väljaveetavate kaupade pealt veel preemiat. Niisugune süsteem ei vasta rahvamajanduse huvidele; ta on tulus välismaalasil, kuid kahjulik sisemaa tarvitajaile.

Nimetatud süsteemi kasutamist soodustab nüüdisaja riikidele iseloomulik protektsionistlik majanduspolitiika, nimelt tollid sisseveetavalt kaubalt. Ütleme, et teatava kauba hind välisturul on a , tolli-

maks aga — b ; et välisvõistlus kõrvaldatud, avaneb sündikaadile võimalus müüa kaupu siseturul kõrgendatud hinnaga $a+b$. Et siseturg kirjeldatud tingimusel kulud katab ja kindla kasu annab, juhib sündikaat jäägid välisturule ja müüb nad seal hinnaga alla a . Nii esinevad kaitsetollid kindla võitlus-abinõuna välisturgude eest. Et teravat võistlust rahvusvahelisel turul kõrvaldada, asutavad võistlejad rahvusvahelise sündikaadi. Seesuguseid sündikaate on nüüdisajal võrdlemisi palju.

4) Töölise, ametnikkude ja kaupmeeste sõltuvus sündikaadist. Küll on sündikaadi ettevõtteis töötasu kõrgem kui teisis, kuid tihti juhtub, et ikkagi kõik töötingimused pole töölisele küllalt soodsad. Tahab lahuja tööline leida oma erialale vastavat tööd, siis on see raske, sest suurem osa teatava tööstusharu ettevõtteist on sünditseeritud. Mis puutub kaupmehisse, siis kohustavad sündikaadid neid ainult omi kaupu müüma. Kui kaupmees tõrjub seda tegemast, siis avab sündikaat ta naabruses uue kaupluse ja tõrkuja kaupmees on sunnitud järele andma.

Silmas pidades sündikaatide eitavaid omadusi, on üksikud riigid katsunud keeluseaduste abil sündikaatide tegevust likvideerida. Näit. P.-A. Ühendriikides keelati trustid hcoepis ära, sest nad kitsendasid kaubanduse vabadust, mis riigi põhiseaduses ette nähtud. Nüüd muutis suurem osa truste oma välise korralduse, omandades aktsiaühingute kaju, ja hoidis alal oma endise majandusliku iseloomu. Riikliku keskvoimu võitlus trustidega pole seni soovitavaid tagajärgi annud. Ameeriklased ise tähendavad, et trustide vastu väljaantud seadused olla nagu „mere põhja vajunud“. Viimasel ajal on Ameerikas ja ka Euroopas ikka enam ja enam otsusele jõutud, et keeluseadused kui võitlus-abinõud tulevad kõrvale heita ja sündikaatidelt nõuda avalikke aruandeid, mis nende tegevust valgustaks. See abinõu annab siiski vähe tagajärgi, sest trustid kasutavad oma puhtkasu varjamisel võtet, mida nimetatakse „kapitali lahjendamiseks“. Kapitali lahjendamine ehk vesistamine (watering) seisab selles, et juba trusti asutamisel iga üksiku ettevõtte varandus hinnatakse palju kõrgemini tõelikust väärtusest, mille tagajärjel väheneb aruandes vastavalt ka puhtkasu.

Võitlus-abinõudest on tagajärjekamad: sisseveo-tollide alandamine sündikaatide ja trustide monopolitud kaubult; riigi ja kogukondade asutatavad vabrikud, mis samu kaupu valmistavad, mis trustidki; monopolitud tööstusharru kuuluvate ettevõtete omandamine ostu teel riigi poolt.

Pealegi peituvad ka elus eneses takistused, mis piiravad sündikaatide tungi hindu kõrgendada. Sündikaadile enesele on kasulikum müüa odavamini ja palju, kui vähe ja kallilt. Kui sündikaadid hindu tunduvalt tõstavad, hakkavad väljaspool sündikaate seisvad kapitalistid

uusi ettevõtteid asutama, et häid turutingimusi kasutada. Kartus tek-
kiva võistluse eest on peapõhjus, mis piirab sündikaatide tungi hindu
liialt kõrgendada.

Ühistegelised valmistamisühingud. Nagu juba kuulsime, jaotatakse ettevõtted kapitalistlikeks ja mittekapitalistlikeks. Viimaste hulgas on silmapaistva koha omandanud kooperatiivid. Mis on koope-
ratiiv? Kooperatiivi ehk kooperatiiv-ühingu all mõistetakse piiramatu
liikmetearvuga ja kapitaliga ühingu, mille eesmärk oma liikmete
majanduslikke huve tõsta mitmesuguste majanduslikkude ettevõtete
kaudu või oma liikmete vahel organiseeritud ühistöö teel. Koopera-
tiivid on kogu kooperatiivse ehk ühistegelise liikumise tulemus, mille
peasiht on inimeste vabatahtliku ühinemise kaudu niikaugemale jõuda,
et iga üksiku isiku töötulud võimalikult täiel määral jääksid temale
enesele. Kooperatiivid asutatakse väike-ettevõtjate, tööliste ja tarvita-
jate poolt majanduslikkude sihtide saavutamiseks ühisel jõul. Nad
jagunevad kolme põhiliiki: valmistamisühingud, tarvitajateühingud ja
laenu- ning hoiuühingud. Peatume käesoleval juhul ainult esimeste
juures. Valmistamis- ehk tööühingud asutatakse tööliste poolt. Iga-
üks asutajaist maksab sisse oma kapitaliosa, mis tarvilik ettevõtte
rajamiseks, ja võtab osa ühingu tegevusest isikliku tööga. Niisugustena
esinevad, näit., kuldseppade, raamatukõitjate, rätseppade jne. ühingud.
Tarvilikud tööriistad, tooresmaterjal jne. ostetakse liikmete kokkupan-
dud kapitaliga ja igaüks liikmeist töötab isiklikult töökojas või fabri-
kus, kandes ühiselt teistega vastutust ettevõtte eest. Ettevõtet juha-
tavad valitud isikud. Sissetulek jaotatakse ühingu liikmete vahel.
Sääraseis valmistamisühinguis leidsid teostamist Prantsuse revolutsiooni
ajal deklareeritud ideaalid — vabadus, ühetaosus, vendlus. Paljud
teadusemehed panid suuri lootusi valmistamisühingule. Nad nägid
ühinguis abinõu, mille abil on võimalik kooskõlastada töö ja kapitali
huve, sest neis on samal ajal töölised ka kapitali omanikud. Nime-
tatud ühingud leidsid üsna laialist poolehoidu. Neid toetasid ainel-
selt nii eraisikud kui ka valitsused. Mainitule vaatamata ei suutnud
nad ikkagi elujõulistena püsida. Suurem osa neist likvideerus juba
varssi peale asutamist. Põhjusi selleks oli palju: 1) kapitali vähesus,
mis võimatuks tegi võistluse tugevamate ettevõtetega; 2) säämatus
ettevõtte juhatamises, sest osanikkude keskel oli vähe osavaid juha-
tajaid; 3) distsipliini ja üksmeele puudus osanikkude eneste vahel ja
rahulolematus valitud juhatajaiga. Nüüdisajal on võrdlemisi vähe
valmistamisühinguid püsima jäänud. Venemaal tuntakse kirjeldatud
ühinguid artellide nime all.

Mis puutub Eestisse, siis pole siin kuni käesoleva ajani asuta-
tud ainustki valmistamisühingut mõne suurema tööstus-ettevõtte raja-
miseks. Katseid on tehtud ainult käsitöö alal, näit. on valmistamis-

ühinguid asutanud rätsepad ja kingsepad. Sama ühinguteliiki kuuluvad ka kalameeste-ühingud, mis asutatud kalapüügi ühiseks toimetamiseks. Tööjõu pakkumiseks on töölised organiseerinud n. n. tolli-artelli, mis töötab Tallinna sadamas.

Elujõulisina valmistamisühinguist (kuigi mitte selle sõna otseses mõttes) on püsinud nii Eestis kui mujal niisugused liigid, nagu ühis-piimatalitused, rehepeksu-ühingud jne. põllumajanduses. Nad ühendavad väike-ettevõtjaid ainult teatavas valmistamise eriharus. Erilise tähtsuse on omandanud Eesti põllumajanduses ühis-piimatalitused. Neist ja teisist lähemalt ühenduses ühistegevusega Eestis.

Ühiskondlik-riiklikud ettevõtted. Nüüdisajal etendavad era-ettevõtted domineeruvat osa, kuid silmapaistva koha on omandanud ka ühiskondlik-riiklikud. Viimaste all mõtleme niisuguseid, mis riigi, linna- või maakonna omavalitsuste poolt asutatud mingi ühiskondlik-majandusliku sihi saavutamiseks. Terve rida suuremaid ettevõtteid on nüüdisajal kas tervelt või osalt riigi ja ühiskondlikkude ühingute käes, nagu on linna- ja maa-omavalitsused. Näit. on riigi käes raudteed, post, telegraaf jne., mil tähtis koht riigimajanduses; tramvaid, telefon, veevärgid, linna saunad, tapamajad ja elektrijaamad kui ka gaasivabrikud on harilikult linna omandus. Nimetatud ettevõtete siht pole mitte suur kasu, mis iseloomulik era-ettevõttele, vaid ühiskondlikkude tarvete täielikum ja parem rahuldamine. Nad asutatakse mitte siis, kui kasu kindel, vaid kui seda nõuavad ühiskondlikud huvid. Näit. ei ehita era-ettevõtja raudteed majanduslikult ja üldkultuuriliselt mahajäänud riigiosadesse, kuna riik just seda teeb, sest seda nõuavad riigi majanduslikud, üldkultuurilised, strateegilised ja poliitilised huvid. Riigi päralt on harilikult veel niisugused ettevõtted, nagu sõjariistade-, püssirohu-, vagunite- jne. vabrikud. Tihti asutab riik ettevõtteid või omandab neid ostuteel mitte ainult puhtühiskondlikel põhjusil, vaid sagedasti ka oma sissetulekute suurendamiseks. Näit., Eestis on riigi käes osa põlevkivi-kaevandusi. Sedasama võime ka linna-omavalitsuste kohta ütelda. Nende asutatud ettevõtete siht ei seisa mitte alati ainult kodanikkude huvide täielises rahuldamises, vaid ka linna sissetulekute suurendamises.

Vaadeldes ühiskondlik-riiklikkude ettevõtete tegevust näeme, et see ikka laieneb ja suureneb. Iseäranis võib seda linna-omavalitsuste ettevõtete kohta ütelda. Riigi ja omavalitsuste tegevust piirab aga kirjeldatud suhtes nüüdisajal üks asjaolu: nad pole küllalt elastilised, et ette näha ja kasutada tihti järsult muutuvaid turu tingimusi.

Varade vahetus.

Vahetuse elemendid. Õpetus vahetusväärtusest.

Vahetuse ja turu mõiste. Algaegadel ei lahutanud mingisugune vahepealne protsess varade valmistamist nende tarvitamisest. Valmistamisele järgnes otseteed tarvitamine, kuna vahetus oli tol ajal tundmata. Ühenduses tööjaotuse tekkimise ja edenemisega ja sellega kaasas käiva ühiskondliku oifferentseerumisega valmistavad inimesed enam kui ise tarvitavad, s. o. nad ei valmista mitte ainult enesele, vaid ka teistele. Et kõiki oma tarbeid rahuldada, peavad inimesed selleks tarvilikud varad vahetuse teel omandama. Ütleme, kingsepp valmistab nädalas 5 paari saapaid, kuna ta ise vajab ainult ühe paari aastas. Et toiduaineid, rõivaid, korterit jne. saada, peab kingsepp valmistatud saapad, 4 paari, tarvete rahuldamiseks tarvilikkude varade vastu ümber vahetama. Nii tekib aegamööda varade vahetus, mille all mõistame varade liikumist valmistajalt tarvitajani. Nüüdisajal on vahetus omandanud valitseva koha majanduslikus elus. „Kõik nüüd ostetakse ja müüakse“.

Varade vahetus sünnib turul, s. o. maa-alal, mille piiris teatava vara ostjad ja müüjad kokku saavad ja vahetustehiseid teevad. Turg on oma ruumi poolest mitmesugune: kohalik, rahvuslik ja rahvusvaheline ehk ilmaturg. Kohalikkudel turgudel (näit. linnas) sünnib vahetus ühelt poolt maa ja linna, teiselt poolt aga linlaste endi erirühmade vahel. Turgu nimetatakse rahvuslikuks, kui vahetus ja hindade kujunemine toimub terve riigi maa-alal. Näit. õlikivi hind oleneb käesoleval momendil ainult siseriiklikest ostu- ja müügitingimustest, sest õlikivi sisse- ja väljavedu puudub. Turg kannab rahvusvahelise ehk ilmaturu nime, kui vahetus ja hindade kujunemine sünnib terve ilma piires. Rahvusvahelisest turust võime rääkida näit. vilja, metallide, puuvilla jne. suhtes. Rahvusvahelist iseloomu kandvate varade arv aga suureneb alatasa majandusliku elu edenemisega.

Vahetusesemeina esinevad majanduslikud varad nimetatakse **k a u b u k s**.

Igal turul, olgu see kohalik, rahvuslik või rahvusvaheline, esinevad ostjad ja müüjad. Esimesed loovad nõudmise. Nõudmine on kaupade summa, mis ostujõulised ostjad soovivad omandada. Nõudmine pole kindel ja püsiv suurus, mille tõenduseks annab küllaldaselt materjali nüüdisaja vaheldusrikas elu. Nõudmine muutub väga mitmesuguseil põhjusil: näit. kaupade kalliduse ja odavuse, rahva jõukuse jne. mõjul. Kui kaup odavamaks muutub, saab ta kättesaadavamaks suuremale hulgale ja nõudmine suureneb. Kui kaup aga kallineb, loobuvad vähem jõukad rahvakihid selle ostmisest ja nõudmine väheneb.

Kui ostjad löid nõudmise, siis müüjad loovad pakkumise. Pakkumine on kaupade summa, mis turule toodud müümiseks. Ka pakkumine pole kindel ega püsiv suurus. Ta muutub, on kord suurem, kord vähem. Kui kaupade hinnad tõusevad, saadavad müüjad enam kaupu turule, et kõrgemaid turuhindu kasutada. Pakkumine suureneb. On aga turuhinnad langenud, siis pole kaupade müümine kasulik. Pakkumine väheneb. Nii kõigub nõudmine ja pakkumine vahet pidamata.

Et vahetusprotsessi olemusest aru saada, selgitame ligemalt üksikuid küsimusi (vahetusväärtus, hind, raha jne.), mis vahetusega liigidalt seotud. Peatume kõige pealt vahetusväärtuse mõistel.

Õpetus vahetusväärtusest. Kahe kauba vahetus toimub alati kindlas proportsioonis. Näit., üks taskunuga vahetatakse 5 tindipliatsi vastu, 1 tindipliats 20 sule vastu jne. Õpetus vahetusväärtusest peab selgitama ja leidma aluse, mis kindlaks määrab vahetatavate kaupade arvilised (kvantitatiivsed) suhted, s. o. ta peab selgitama, mispärast teatav arv üht kaupa vahetatakse nimelt teatava arvu teise kauba vastu.

Kahjuks pole kirjeldatud küsimuse suhtes majandusteadlased kuni nüüdisajani suutnud ühistele seisukohtadele jõuda. On mitu teooriat ehk õpetust olemas, millest tähtsamad kaks. Esimese lähtekohaks on töö, mis kauba valmistamiseks kulutatud — see on tööväärtuse õpetus (objektiivne väärtuse õpetus); teise lähtekohaks on kauba kasulikkus inimesele — see on piirkasulikkuse õpetus (subjektiivne väärtuse õpetus).

Tööväärtuse õpetus. Tööväärtuse õpetusele panid aluse Inglise majandusteadlased Adam Smith ja David Ricardo. Hiljemini täiendasid ja arendasid seda õpetust Saksa majandusteadlased Rodbertus ja Marx, teadusliku sotsialismi esindajad.

Kõik majandusteaduslikud varad on tööväärtuse õpetuse järele töö tulemus. Töö hulk ehk summa, mis varade valmistamiseks kulutatud, moodustab nende väärtuse, kui üldise aluse kõigi varade

vahetusel. Näit., kui paari saabaste ja kübara valmistamiseks 10 tundi kulutatakse, siis vahetatakse paar saapaid ühe kübara vastu. Tähendab, kulutatud töö on kõigile kaubule iseloomulik omadus, mis võimaluse loob kaupu võrrelda, hinnata väärtuselt ja lõpuks ka vahetada. Sellega on töö kaupade loojana kõigi kaupade vahetusväärtuse üldine määraja.

Missugust tööd arvestatakse väärtuse määramisel?

On olemas liht- ja kvalifitseeritud töö. Viimase all mõistetakse niisuguseid töid, mis nõuavad suurt ettevalmistust, nagu tehniku ehk inseneri töö. Tööväärtuse õpetuse järele võrdub iga keerukam töö, töö, mis nõuab suurt ettevalmistust ja osavust, kasvatatud lihttööle, näit., inseneri 4 töötundi võrdub lihttöölise 12 tötunniga. Et välja arvutada, kui palju tööd teatava vara valmistamiseks üldse kulutatud, võetakse arvesse kõige pealt otsese valmistaja — töölise töö, nagu kuduja ja värvija oma; edasi arvutatakse töö, mis tooresainete, masinate, tööriistade jne., jne. valmistamiseks kulutatud. Tooresaine (liikuv kapital) läheb oma väärtuses otsekohe ja täieliselt valmistatava vara väärtusesse üle, kuna masinad, vabriku hooned jne., s. o. põhikapital, läheb valmistatava vara väärtusesse üle aegamööda, jaokaupa.

Võtame ülaltoodud mõtte illustreerimiseks järgmise näite. Ütleme, puuvillase riide vabriku väärtus võrdub 50 000 tööpäevaga ja püsib valmistamise teenistuses 50 aastat. Masinad maksavad 5000 tööpäeva ja töötavad 5 aastat. Aasta jooksul kulutatud puuvill maksab 1000 tööpäeva. Kudujad kulutavad riide valmistamiseks 1500 tööpäeva. Kui me aasta jooksul riide valmistamiseks üldse kulutatud töö summa välja arvutame, siis näeme, et vabriku hoone peale langeb sellest 1000 tööpäeva, masinaile 1000 päeva, tooresainele, s. o. puuvillale, 1000 päeva, kudujate tööle 1500 päeva, kokku 4500 tööpäeva. Kui operatsiooniaasta jooksul vabrikus 1500 tükki riiet valmistatakse, siis maksab iga tükk 3 tööpäeva.

Teatavasti on töö omaduselt mitmesugune. Näit. töötab üks kuduja intensiivsemini ja produktiivsemalt kui teine: üks valmistab päevas 3 tükki riiet, teine aga 5. Tööväärtuse õpetus ütleb, et teatava vara valmistamiseks kulutatud töö üldsumma väljaarvutamisel võetakse arvesse keskmise töö (töö, mis tehtud keskmise pinevuse ja osavusega). Edasi, varade valmistamine võib toimuda tehniliselt mitmesuguseis tingimuses: ühes ettevõttes on tarvilusel kõige moodsamad ja täielikumad, teises aga vananenud masinad, kolmandas töötatakse koguni käsitsi. XVIII a. s. ja XIX a. s. alul valitses käsitsi valmistamine, masinatega valmistamine esines erandina. Hiljemini muutub aga valitsevaks masinatega valmistamine. Esimesel juhtumusel kulutati teatava vara valmistamiseks enam tööd, viimasel aga vähem. Nii võetakse teatava vara valmistamiseks kulu-

tatud töö üldsumma väljaarvutamisel arvesse keskmise tööliste töö kõige enam levinud tehnilistel valmistamistingimustel. Seda tööd nimetab tööväärtuse õpetus ühiskondlik-tarvilikuks tööks, mis esinebki vara väärtuse määrajana.

Vanemal ajal vahetati kaupu otsesel teel: näit. tükk riiet paari saabaste, vilja või metall-tarbeasjade vastu. Hiljemini selgus ühes majandusliku elu arenemisega, et niisugune vahetus pole otstarbekohane ja tema teostamine suurte raskustega seotud. Sellepärast tekib tarve vahekauba kui kõigi vahetatavate kaupade väärtuse üldavaldaja järgi. Vahekaup, nagu ekvivalentne kaup, pole muud midagi kui raha. Rahana esinesid esialgu sool, kariloomad või loomade nahad, ühe sõnaga, niisugused kaubad, mille järele üldine tarve oli olemas. Aja jooksul astuvad nende asemele väärismetallid. Raha on samuti inimese töö saadus, nagu iga teine kaup, mispärast ta ka turul on käibel. Raha läheb teistist kaubust lahku ainult selles, et temas on otstarbekohasem avaldada teiste kaupade vahetusväärtust, mille määrajaks ühiskondlik-tarvilik töö. Nii sünnib vahetus nüüdisajal raha abil.

Analüüsides vahetusprotsessi jõuab Marx lõpuks otsusele, et lisaväärtuse ja kapitali kasu loojaks on töö. Töö, nagu kapitali liigitamisel nägime, moodustab muutuva kapitali.

Kaupade valmistajad esinevad turul oma kaupadega, nad vahetavad raha vastu ja ostavad raha eest teisi kaupu, et oma tarbeid rahuldada. Niisugust vahetusprotsessi võime kujutada järgmise valemiga (formeliga):

$$\begin{array}{c} \text{Kaup} - \text{Raha} - \text{Kaup} \\ \text{K} - \text{R} - \text{K} \end{array}$$

Raha, nagu näha, esineb kaupade vahetusvahendina. Valem $K - R - K$ vastab muidugi niisugusele majanduslikule korrale, kus valmistajaiks on peajasjalikult iseseisvad käsitöölised. Kapitalistlik korras on vahetusprotsess teissugune. Kapitalist ilmub teatava rahasummaga varustatult turule, et tööriistu, tooresmaterjali ja elusat tööjõudu muretseda; viimane on samasugune kaup, nagu iga teine, mis kapitalist raha eest omandab. Lepingu põhjal lähevad tööliste töö, samuti ka ta töö saadused kapitalisti võimusesse. Töö saadused müüb ta turul, et katta valmistamiskulud ja saada kasu. Nii astub kapitalistlikus majanduses valemi $K - R - K$ asemele teine, nimelt:

$$R - K - R$$

Teine valem erineb esimesest mitte ainult selles, et esimese järele ettevõtja tegevus algab ja lõpeb kaubaga, kuna teise järele aga rahaga, vaid ettevõtjate erihuvide suhtes: esimesel juhul on ettevõtja peahuvi kaup, mis ta vahetuse teel oma kauba vastu saab, kuna teisel juhul ettevõtja kapitalisti peahuvi seisab kasus. Kapitalist peab kasu saama, sest vastasel korral oleks täiesti mõtteta oma raha kulutada, suurt ja keerukat ettevõtet juhtida, riisikot kanda jne. Ta peab lõpuks oma ettevõtte operatsioonista tegevusest enam saama kui kulutatud. Järjekult, teise valemi õige kuju on

$$R - K - R + r$$

Loomulikult tekib küsimus: kuidas sünnib väärtuse juurdekasv — r . Kas ta võib tekkida kaupade vahetusprotsessi tagajärjel? Ei. Vahetusprotsessis realiseeritakse ainult see, mis oli enne valmistatud, sest vahetatatakse ainult ekvivalentsed kaubad. Väärtuse juurdekasv (r) sünnib valmistamisprotsessis. Kapitalistlik ettevõtte funktsioonib alalise ja muutuva kapitali, s. o. valmistamisvahendite ja elusa tööjõu abil. Alaline kapi-

tal jääb valmistamises muutumata — ta ei loo mingit ülejääki kapitalistile, vaid katab ainult enese kulud. Hoopis teist iseloomu kannab muutuva kapital — kapitalisti omandatud elus töäjõud lepingu põhjal. Ta loob lisaväärtuse (r) ja kapitali kasu.

Kuidas see sünnib? Kapitalist ostab turul töäjõu, mille väärtus võrdub töölise ja ta perekonna elatusvahendite valmistamiseks tarviliku töösummaga. Ütleme, et nimetatud töösumma (töäjõu väärtus) võrdub 6 töötunniga. Kui tööline töötab ainult 6 tundi, s. o. loob sama palju saadusi, kui ta palgana saab ettevõtjalt, siis ei saa lisaväärtus ehk kapitali kasu tekkida. Tegelikult aga näeme, et tööline töötab mitte 6, vaid, ütleme, 10 või enam tundi, nagu see töölepingus ette nähtud. 10 töötunniga loob tööline kapitalistile 4 töötunni võrra enam väärtusi, kui ta ise tööpalgana kapitalistilt saab. Selles kapitalistist tasumata jäänud lisatöös (4 tundi) peitubki kapitali kasu ehk lisaväärtuse põhjus. Nimetatud 4 töötunni jooksul loodud saadused moodustavadki lisaväärtuse. Nii tekib K. Marxi tööväärtuse õpetuse järele lisaväärtus.

Piirkasulikkuse-õpetus. Teine, s. o. subjektiivne õpetus vahetusväärtusest tekkis võrdlemisi varakult. Esialgu tõendas nimetatud õpetus, et varade vahetus sünnib nende kasulikkuse alusel, et suure kasulikkusega varad vahetatakse suurema arvu vähema kasulikkusega varade vastu. Niisugusel lihtsal kujul esineb subjektiivne õpetus XIX a. s. alul Prantsuse majandusteadlase Say töödes. Aja jooksul leiab see õpetus täiendust majandusteadlaselt Gossenilt ja Jewonsilt, kuid lõpliku kaju annavad temale Austria kooli esindajad — Menger, Wieser ja Böhm-Bowerk. Subjektiivne õpetus vahetusväärtusest omandab nüüd ka uue nime — teda nimetatakse piirkasulikkuse (предѣльная полезность, Grenznutzen) teooriaks.

Piirkasulikkuse õpetus väidab, et inimene hindab varasid nende piirkasulikkuse järele; viimase all mõistetakse kõige vähemat kasulikkust kõikidest kasulikkustest, mis on varal teatava hulga juures. Oletame, et inimesel on 7 pange vett. Esimene pang läheb kõige tähtsama tarbe jaoks — janu kustutamiseks, teine — toidu valmistamiseks, kolmas — loomade jootmiseks, neljas — enese pesemiseks, viies — ruumide puhastamiseks, kuues — lillede kastmiseks, seitsmes — tänava niisutamiseks. Ülalnimetatud seitset tarvet võrreldes näeme, et viimasel neist on kõige väiksem tähtsus. Seitsmes pang vett, mis läheb viimase tarbe rahuldamiseks, ongi see veehulk, milles avaldub vee kõige väiksem kasulikkus, piirkasulikkus. Selle järele hinnatakse ka ülejäänud 6 pange vett. Nii sünnib siis teatava vara hindamine oma kogusummas selle piirkasulikkuse järele. Ütleme, et veetagevara ühe pange võrra väheneb. Sel juhul loobub inimene 6 pange vee juures loomulikult tänava niisutamisest, ja vee piirkasulikkus kasvab; ta määraks saab vee kasulikkus lillede kastmisel. Kui vesi mõnesuguseil põhjusil veel pange võrra väheneb, siis ei loobu inimene 5 pange vee juures mitte janu kustutamiseks ja toidu valmis-

tamisest, vaid lilled kastmisest, ja vee piirkasulikkus tõuseb jälle ühe astme võrra; ta määrajana esineb nüüd vee kasulikkus ruumi puhastamisel. Oletame, et vee-tagavara tunduvalt väheneb ja inimesel jääb järele ainult üks pang vett. Sel juhul tõuseks vee piirkasulikkus maksimumini, ta määrajana esineks vee kasulikkus tähtsama tarbe rahuldamisel, s. o. janu kustutamisel. Arusaadav, mispärast kõrves vesi omandab haruldaselt kõrge väärtuse, piirkasulikkuse. Asub inimene aga jõe ääres, siis ei maksa vesi peaaegu midagi ja vee piirkasulikkus võrdub nulliga.

Piirkasulikkuse õpetuse järele hindab iga inimene vahetusse astudes vahetatavat kaupa, isiklikult oma tarbeile vastavalt. Need isiklikud hindamised põrkavad turul kokku ja lõpuks omandab vahetusväärtus ühe üldise tasapinna.

Kui piirkasulikkuse õpetust ligemalt vaadelda, siis näeme, et ta sisuliselt kujutab iseenesestmõistetavat tõsiasja, mis oma olemuselt järgmine: mida tarvilikum meile vara, mida vähemal hulgal ta saadaval, seda kõrgemini meie teda hindame, seda suurem ta väärtus, piirkasulikkus. Näit., kui võid on sedavõrt palju, et teda mitte ainult arstirohuna ja toiduainena, vaid ka vankrimäärdena kasutatakse, siis hinnatakse võid võrdlemisi madalalt. On võid aga vähem — ainult arstirohuks ja toiduks, hinnatakse teda märksa kõrgemini; jätkub võid aga ainult arstirohuks, tõuseb ta piirkasulikkus kuni ülimalle. Piirkasulikkuse õpetuse seisukohalt jääb ka selgusetu, mis määrab niisuguste varade väärtuse, nagu tooresmaterjalid, masinad, tööriistad jne. Nad pole otseseks tarvitamiseks määratud, vaid uute varade valmistamiseks. Böhm-Bowerk väidab, et niisuguste varade väärtuse määrab nende abil valmistatavate varade piirkasulikkus. Näit. kudumismasina väärtuse määrab kujutud riide piirkasulikkus. Niisugune väide paistab vähe vastuvõetav, sest võimatu on valmistamisvahendi väärtust sõltuvaks teha valmistamata varade väärtusest. Piirkasulikkuse õpetus ignoreerib vara valmistamiseks kulutatud tööd.

Mõlemaid õpetusi võrreldes tekib küsimus — kumb neist on vastuvõetavam, s. o. elule vastavam. Vastuvõetavamaks tuleb lugeda tööväärtuse õpetust, sest ta tugib reaalsele ja objektiivsemale alusele, s. o. tööle, kuna piirkasulikkuse õpetus aga puhtsubjektiivsele hindamisele.

Paljud majandusteadlasid ei poolda kumbagi neist täieliselt. Ühed neist (dualistlik õpetus) tõendavad, et varade vahetusväärtus oleneb kahest iseseisvast põhitegurist: kulutatud tööst ja piirkasulikkusest. Majandusteadlased Clark, Seligmann j. t. väidavad, et nimetatud põhitegurite vahel ka täieline kokkukõla valitseb, s. o. valmistatud varadesse mahutatud töö on tasakaalus nende piirkasulikkusega, nii et vahetusväärtuse määrajana võib neist võtta ükskõik kumba. Ka Vene tähtsam majandusteadlane Tugan-Bara-

n o v s k i kirjutas, et „valmistatud varade piirkasulikkus on proportsionaalne nende töö kulule“. Kuid tema arvates on see proportsionaalsus puhtal kujul ainult ideaalina mõeldav.

Teised majandusteadlased (õpetus turu hindadest), tõendavad, et abstraktset õpetust vahetusväärtusest on võimatu anda. Väärtust, mille määrajaks kulutatud töö või piirkasulikkus, pole elus olemas. On olemas ainult turu hinnad, mis olenevad igal teataval momendil turu mõjudest ja nende tingimustest. Teoreetilise majandusteaduse ülesanne seisvat selles, et neid mõjusid ja nende vastastikuseid suhteid ära tähendada.

Viimasesse rühma kuuluvate majandusteadlaste skeptitsismile vaatamata tunnustab nüüdisajal suurem osa majandusteadlastest õpetust vahetusväärtusest. Nad asuvad kas piirkasulikkuse või tööväärtuse õpetuse alusel või ühendavad mõlemad õpetused ühel või teisel kujul. Viimasel seisukohal asub rida silmapaistvaid majandusteadlasi: — Lexis, Schmoller, Oppenheimer — j. t., kelle arvamise järele nimetatud õpetused (subjektiivne ja objektiivne) teineteist ainult täiendavad. Nemad asuvad objektiivset voolu tunnustades mitte Marxi, vaid Ricardo seisukohal, kes õpetas, et ühtede varade väärtuse määrajaks on valmistamiskulu (mis oleneb kulutatud tööst), teiste väärtuse määrajaks aga nende haruldus (haruldased maalid, kujud, raamatud, veinid jne.). Esimesi võib valmistada peaaegu piiramatul arvul, teisi aga mitte. Platter, Želesnov j. t. leiavad samuti, et mõlemaid õpetusi on võimalik lepitada. Nii üks kui teine majandusteadlastest asub peajoontes K. Marxi seisukohal.

Ei saa salata, et hulk majandusteadlasi tunnustab ühes või teises ulatuses tööväärtuse õpetust. Tööväärtuse õpetus, kui hulga rahvamajanduslikkude faktide üldistus on püsinud niisugusena kuni viimase ajani.

Hind.

Hinna mõiste. Mis on hind? Kauba hind on raha summa, mille vastu kaup vahetatakse. Hind näitab seda suhet, milles kaubad vahetatakse üksteise vastu antud aja ja koha tingimustes. Hind pole püsiv suurus, ta muutub: kord tõustes, kord langedes. Siiski on olemas üldine hindade tasapind, nimelt keskmised turu hinnad. Kui mitmekesised hinnad turul ka pole, lõpuks jõuavad nad ikkagi mingisuguse keskmise tasapinnani. Keskmised turu hinnad olenevad valmistamiskulust, mille moodustavad varade valmistamisel tarvitatud toores- ja abiained, põhikapital, töölise töö tasu ja kauba vedu turule. Hindade kõikumine sünnib valmistamiskulu ümber. Tähendab, vahetustehiste aluseks pole mitte vahetusväärtus, kui kõigi vahetustehiste kõrgem abstraktsioon, vaid valmistamiskulu. Need

mõlemad — hind ja vahetusväärtus — ei lange alati ühte, nagu seda seletavad majandusteadlased, kes asuvad tööväärtuse õpetuse seisukohal. Hind võib väärtusele läheneda, kuid võib sellele ka mitte vastata; edasi võib hind vastata valmistamiskulule, kuid võib sellest langeda allapoole või tõusta kõrgemale. Turuhinna kõikumine oleneb pakkumisest ja nõudmisest.

Valmistamise reguleerijaks on kapitalistliku majandusliku korra juures kapitalist. Ta siht on võimalikult suur kasu. Kui mõnes valmistamisturust saaduste hinnad on valmistamiskuludest tunduvalt suuremad, mille tagajärjel ka kapitali kasu suurem, siis voolavad kapitalid vähema kasuga valmistamisharudest suurema kasuga harudesse (siin tuleb nähtavale nüüdisajale iseloomulik vaba võistlus). Viimaseis suureneb nüüd muidugi valmistamine ja ka pakkumine, mis asjaolu loomulikult esile kutsub hindade langemise (mõnikord koguni alla valmistamiskulu). Hindade langemise otsene tagajärg on kasu vähenemine. Kapitali voolamine ühtedest valmistamisharudest teistesse sünnib senikaua kui kasu igal pool ühesuguseks muutub ja keskmised hinnad kujunevad. Nüüd võrduvad kaupade hinnad valmistamiskuludega ühes hariliku keskmise kasuga.

Huvitav on tähele panna, et hindade kõikumine mitmesuguste kaupade suhtes pole ühesugune. Toreduskaupade hinnad langevad pakkumise vähenemise tagajärjel võrdlemisi vähe. See ongi arusaadav. Et nendeta kerge läbi saada, siis väheneb võrdlemisi vähese hindade tõusu tagajärjel ka nõudmine nende järele, mis siis hindade tõusule piiri paneb. Vastupidise pildi pakuvad meile hädalisemate tarvete rahuldamiseks minevad saadused, nagu vili. On andmeid, mis näitavad, et hinnad tõusevad 20⁰/₀, kui rukki saak 10⁰/₀ väheneb; väheneb rukki saak aga 50⁰/₀, siis hinnad tõusevad üle 400⁰/₀. Niisugune kiire hindade tõus on tingitud 1) terve rahvastiku paratamatust vajadusest rukki järele, 2) asjaolust, et põllusaaduste valmistamist pole võimalik kiiresti suurendada vastavalt nõudmisele. Juhtides aga tähelepanu valmistamistööstuse saadustele, näeme, et nende suhtes nõudmise suurenemine nii suurel määral hindade kõikumist ei põhjusta. Valmistamistööstuses oleneb produktsiooni laiendamine enam inimesest kui loodusest: on nõudmine suurenenud ja hinnad tunduvalt tõusnud, siis laieneb valmistamine (kui tooresainest pole puudu) ja suureneb pakkumine, mille tagajärjel hinnad langevad hariliku, keskmise tasapinnani.

Monopolhinnad. Seni, hindade juures peatudes, võtsime arvesse niisuguseid kaupu, mida võimalik valmistada soovitava määral, s. o. vastavalt nõudmisele. On olemas aga terve rida kaupu (monopolkaubad), mille valmistamine on piiratud loomulikel või kunstlikel põhjusil. Nende

kaupade valmistamise suhtes on vaba võistlus oluliselt piiratud ja kapitali juurdevool vastavasse valmistamisharudesse ei sünni vabalt, mispärast nimetatud kaupade hinnad kujunevad valmistamiskulust väljaspool seisvail tingimusil. Hinnad ei lähene siin valmistamiskuludele, nad seisavad püsivalt viimaseist märksa kõrgemal. Sel tõsiasi- asjal tugib nüüdisajale iseloomulik kapitali tung ühineda: sündikaadid või trustid, monopolides teatava valmistamisharu, tõstavad hinnad harilikust tasapinnast, mille määrajaks valmistamiskulu, märksa kõrgemale, et nii oma kasu suurendada. Siin tuleb silmas pidada, et monopolhinnad käsitledaval juhtumusel ei olene mitte ainult monopolistist, näit. sündikaadist. Viimane on ikkagi teataval määral seotud nõudmise ja pakkumise seadusega. Monopolist erineb selles ettevõtjast, kes kaupu vaba võistluse tingimusil valmistab, et ta võib oma äranägemise järele pakkumist suurendada või vähendada. Pakkumise vähenedes tõusevad hinnad ja suureneb kasu. Et aga ettevõtjale-monopolistile pole tähtis kasu üksikult kaubaüksuselt, vaid ettevõtte kasu oma kogusummas, siis sellega on pandud pakkumise vähendamisele kindel piir, millest ettevõtja oma huvides üle ei astu. Teeb ta seda, siis väheneb ettevõtte üldine läbikäik ja ühes sellega ka kasu kogusumma.

Ettevõtjate-monopolistide tegevust piirab kirjeldatud suhtes veel teine asjaolu. Iga kaup võistleb teiste kaupadega, mis samu tarbeid rahuldavad. Näit. kohv võistleb tee ja sokolaadiga, petrooleum elektri ja gaasiga jne. Kui üks võistlevaist kaubust on monopolitud (kohv, petrooleum või gaas) ja nende pakkumine tunduvalt väheneb, mille tagajärjel ka hinnad vastavalt tõusevad, siis astub monopolitud kauba asemele teine (tee, elekter) ja surub esimese kauba hinna loomulikule tasapinnale, kuna nõudmine selle kauba järele võistleva kauba tarvituselevõtuga väheneb. See on asjaolu, mille tõttu mõne kauba monopolimise katsed ei õnnestunud.

Periodiliselt võib iga kaup monopolhinna omandada, kui ühel või teisel põhjusel selle arvuline suurendamine võimatu. Nii on lugu viljaga enne uut lõikust, kalaga enne uut püügiaega ja iga teise kauba, kui transportimine mõnesuguseil põhjusil katkestatakse. Nimetatud juhtumustel tõusevad turuhinnad kaugelt kõrgemale valmistamiskuludest.

Monopolistina esineb ka riik: ta päralt on terve rida ettevõtteid, nagu post, telegraaf, raudteed, püssirohu-vabrikud, põletatud viina müümine jne.

Monopolhinna omandavad ka niisugused varad, nagu vanad väärtuslikud raamatud, kujud ja kuulsate maalikunstnikkude teosed, veinid, mis valmistatakse ainult teataval maapinnal kasvavaist viinamarjust jne.

Niisuguste varade pakkumise suurenemine ei olene inimesest,

vaid kõrvaldamata loomulikest põhjustist, mispärast nende hinnad kas püsivad või aja jooksul tunduvalt tõusevad. Näit, omasid XVIII a. s. Raffaeli maalid monopolhinna, kuigi mitte liiga kõrge. XIX a. s. tõusid samad maalid oma hinnas tunduvasti. Tõusu põhjuseks oli rahva rikkuse suurenemine, eriti rikkamate arvuline juurdekasv, mis tähendab nõudmise suurenemist.

Et kauba hinnad valmistamiskuludest olenevad, seda tõendab uuema aja majanduslik edenemine. Teatavasti leiutati XVIII a. s. lõpul masinad ja võeti tarvitusele aurujõud, mis sünnitasid tööstuses põhjaliku pöörde, revolutsiooni. Juba XIX a. s. alul näeme tööstusesaaduste hinna langemist, nimelt langevad puuvillase lõnga ja riide, siis ka villase ja linase riide hinnad. Ka tööstusesaaduste hindade langemist näeme XIX a. s. viimaseil aastakümneil, mis kõige ligemas ühenduses on valmistamiskulude alanemisega. Kuidas oli see võimalik? Siin tuleb arvestada rida asjaolusid: 1) vähenesid uute leiutuste tagajärjel varade valmistamiseks tarvilikud väljaminekud; 2) vähenesid transpordi kulud raudtee-võrgu laienemise tõttu; 3) avaldas oma mõju hindade langemisse ka terav võistlus ettevõtjate vahel. Nimetatud asjaolude tõttu langesid metallide hinnad 30⁰/₀, tekstiiltööstuse saaduste (osalt) hinnad 40⁰/₀. Keemiatööstuses, kus viimaseil aastakümneil terve rida leiutusi tehti, langesid saaduste hinnad veel tunduvamini: sooda, vosvori, potaši hind langes 60-st ja 70-st aastaist kuni XX a. s. aluni 2—5-kordselt, kiniini, jodoformi, aniliinvärvide hind 5—6-kordselt. Tõsi, et viimasel aastakümnel tööstusesaaduste hinnad tõusid, kuid selleks mõjusid kaasa sündikaadid ja trustid. Nimetatud ühingud tõstavad hinnad valmistamiskuludest kaugelt kõrgemale. See sünnib üsna kergelt, kui turg on nende poolt monopolitud.

Raha.

Raha mõiste. Esialgu kandis vahetus naturaalselt ehk otsest iseloomu: üks vara vahetati otseteed teise vastu, näit. loomanahad vilja vastu või ümberpöörduvalt. Niisugune vahetus on vähe otstarbekohane — ta nõuab palju aega, jõukulu ja on üldse tülikas. Ütleme, et raha üldse olemas ei ole ja näit. tisler läheb oma elutarbeid rahuldavaid varasid vahetuse teel muretsema. Ta peab koorma kappe ja toole kaasa võtma ja otsima, kust ta niisuguse põllupidaja leiab, kes valmis on oma leiba ja kartuleid kapi ja tooli vastu vahetama. Hea, kui esimene põllupidaja, kelle poole ta pöördub, tunneb tarvet kapi ja tooli järele. Kergesti võib aga teisiti juhtuda. Nüüd on tisler sunnitud teise või koguni kolmanda või neljanda juurde minema. Arusaadav, et tarvilikkude varade saamine otsese vahetuse teel pole kerge — ta on mitmesuguste raskustega seotud. Naturaalvahetus oli enam-vähem võimalik siis, kui rahvaste majanduslik elu oli lihtne,

vähe arenenud ja vahetus esines võrdlemisi harva. Ühes majandusliku elu arenemise ja tihenemisega võetakse tarvitusele isesugune vahetus-abinõu, mis varade vahetust tunduvalt hõlbustab, nimelt raha. Rahana esinevad ühiskonnas alati niisugused varad, mis kõikide poolt hea meelega vastu võetakse nende üldiselt tunnustatud väärtuse tõttu.

Sool, näit., oli laialt rahana tuntud, iseäranis aga Aafrika sisemaal, kus ta tahvlikeks tehti ja ära kaaluti. Omal ajal maksis Aafrikas 14-aastane ori 12 n. soola. A. 1846 tehti Abessiinias soolatahvlid 6 tolli pikad, 3 tolli laiad ja 1½ tolli paksud. 60 niisugust soolatahvlit maksid ühe taalri. Hiinamaal on tahvliks pressitud tee tuntud kui sõjaväe palk. Mehhikos tarvitati kakao-ube kotikeste sees vahetus-abinõuna. Elevantiluu, suhkur, tubakas, pipar jne. on rahana tarvitusel olnud ja on osalt praegugi. Rahana esinevad harilikult ühel või teisel majandus-ajajärgul seesugused asjad, mis kõige paremini toleaja rikkust suudavad kehastada. Näit. jahipidamis-ajajärgul esinesid rahana metslindude ja loomade nahad ja nende osad. See ongi arusaadav, sest tapetud looma liha, mis ruttu halvaks läheb, ei võinud raha osa täita. Loomade nahad kuuluvad ainete hulka, mis võib-olla esimestena raha funktsioone täitsid. Vana-aja kirjanikkude tõist leiame andmeid, mis lasevad arvata, et Roomas, Spartas ja Kartaa-gos nahad esinesid vanemal ajal rahana. Põhja-Ameerikas Hudsoni piirkonnas esines väärtuse-üksusena kuni viimase ajani piibrinahk. Skandinaavia rahvad tarvitavad karistusmaksuna loomanahku: näit. sõnadega haavamise eest võeti trahviks üks rebasnahk. Karjakasvatuse ajajärgul ja ka madalal kultuuriastmel seisvail põlluharijail rahvail esinevad kariloomad rahana. Kariloomi on kerge ühest kohast teise saata ja aastate jooksul alal hoida, mispärast nad olid rahaks enam-vähem kohased. Kreeka lugulauludes hinnatakse sagedasti mitmesuguseid asju ja ka inimesi kariloomadega: vask sõjarõivad maksavad 9, kuld sõjarõivad 100 hārga; Laertes, Odüsseuse isa, ostis oma nooriku Eirikleia 20 karilooma eest; naisterahvas, kes mitmes kunstis osav, maksis 4 karilooma. Drakoni seadustes trahviüksusena võetakse kariloomad. Kui hiljemini Ateenas metallist rahad tarvitusele võeti, siis löödi nendele härja kuju. Ka Roomas tarvitati võrdlemisi hilise ajani kariloomi, nagu lambaid ja vasikaid, rahana. Ladinakeelne raha nimi — *pecunia* — on tuletatud sõnast *pecus*, mis tähendab karilooma. Vanadel germaanlastel Tacituse järele sarnastati rikkus kariloomade omamisega ja tarvitati vahetus-abinõuna iseäranis hobuseid.

Paljud põllusaadused pole vähem kohased rahana, kui seni nimetatud asjad. Sellepärast etendas põlluharijail rahvail raha osa teravili. Kesk-Ameerikas, eriti Mehhikos, funktsioonis rahana mais. Joonia saartel, Mitileenas, Väike-Aasia linnades tarvitati pikemat aega maksu-abinõuna oliiviõli. Peruus esines rahana pipar, teistes kohtades (Ameerikas) — tubakalehed, Filipiini saartel — riis.

Oma loomulikkude omaduste tõttu esinevad rahana kõige paremini metallid. Kõigil aegadel, millelt meil andmeid olemas, on kuld, hõbe, vask, tina, osalt raud suuremal või vähemal määral etendanud raha osa. Aristotelese ja teiste kirjanikkude järele olnud raud võrdlemisi laialt rahana tarvitusel. Raudraha figuuris veel hiljuti Jaapanis (väiksemate maksude piirkonnas).

Mis puutub hõbedasse ja kullasse, siis etendasid nad raha osa kõige kindlamini ja püsivamini. Sõnad ise — kuld, hõbe — tähend

dasid tihti raha. Kreekakeelne sõna *arguros* tähendab hõbedat ja raha üldse, ladinakeelne sõna *aes* tähendab mitte ainult vaske ja pronksi, vaid ka raha. Prantsuskeelne *argent* tähendab hõbedat ja raha.

Raske on otsustada, kus ja kunas kuld ja hõbe rahana esimest korda tarvitusele võeti. Ees-Aasia maades olid nimetatud metallidest rahad juba vanemal ajal tarvitusel. Egiptuses Manesi koodeksis räägitakse kuld- ja hõberahast. Siit idapoolseist maist levis väärismetallidest raha teisisse Vahemere-äärseisse maisse.

Nii liikusid väga mitmesugused kaubad rahana. Iga kaup, mis ühiskonna teataval edenemisastmel oli laialt levinud ja mille järele tunti kõige enam tarvet, funktsioonis rahana. Majandusliku elu madalamal edenemisastmel esinesid rahana harilikult kaubad, mis kuulusid vajalikumaid tarbeid rahuldavate varade hulka. Hiljemini kaotavad kõik need mitmekesised kaubad, mis aegade jooksul rahana esinenud, raha funktsioonid, maad andes metallile. Nüüd algab võistlus üksikute metallide vahel. Vase asemele astub hõbe, hõbeda asemele hiljemini kuld. Viimane etendabki nüüdisajal valitsevat osa aინena, millest raha lüüakse.

Nii tekkisid metallrahad.

Metallraha, kui täielikuma vahetus-abinõu, tarvituselevõtt sündis majandusliku arenemise tagajärjel. Kuld ja hõbe esinesid esialgu ehteasjadena, hiljemini aga rikkuse abstraktse kujutajana, s. o. rahana. Kui niisugune raha tarvitusele võeti, jagunes varade vahetus kahte ossa: kauba müümiseks ja kauba ostmiseks müügist lunastatud raha eest. Esialgu paistab, nagu muutuks vahetus jagunemisega palju keerukamaks. See ei leia aga õnneks tegelikust elust tõendust — raha teeb vahetuse kaugelt lihtsamaks ja kergemaks. Raha võtab kaupade vahetusel igaüks hea meelega vastu, sest ta on rikkuse idee kehastaja, millele omane ideaalne liikuvus. Tisleril pole nüüd enam tarvis isikut otsida, kes ühelt poolt tarvet tunneks tema kappide ning toolide järele ja kellel oleks teiselt poolt ülejäägina tislerile tarvilik osa vilja. Ta otsib nüüd isiku, kes vajab kappi või tooli, ja müüb nad sellele. Müüjast ostjaks muutudes otsib ta edasi isiku, kes oleks valmis temale raha eest vilja müüma. Et kapi ostja ja vilja müüja leidmine võrdlemisi kergesti sünnib, siis teostub vahetus kaugelt kiiremini, lihtsamini ja otstarbekohasemalt, kuigi jagunedes kahte ossa — müümise ja ostmise. Uut vahetusviisi nimetatakse **raha lihtsaks vahetuseks**.

Raha on samasugune kaup, nagu iga teinegi, ta omab ainult isesuguseid funktsioone rahvamajanduses. Need funktsioonid on järgmised:

1) Raha esineb vahetus-abinõuna. Tema abil sünnib ühtede varade vahetus teiste vastu, nimelt ostmise ja müümise teel.

2) Raha esineb kaupade väärtuse mõõtjana. See funktsioon seisab selles, et kõigi varade vahetusväärtus väljendatakse rahas, näit., maja maksab 50 000 marka, palitu 10 000 mk., arssin riidet 200 mk. jne. On mitmesuguste varade väärtus teatavais rahaüksusis väljendatud, saab igaüks kindla kujutelma nende vahetusväärtuse tasapinnast, mis vahetuse teostamiseks on paratamata tarvilik.

3) Raha on seaduslik maksu-abinõu. Ta kuulutatakse riikliku võimu poolt vahendiks, millega lõplikult kaetakse kõik kohustused, näiteks võlad, ja tasutakse riigi ja rendi maksud, palgad jne. Kui üks võlgneb teisele, ütleme, 10 000 marka, siis esimene, andes teisele nimetatud summa rahas, kustutab oma võla ja ka kohustuse. Tahab sama isik oma võlga aga teiste väärtustega tasuda, ütleme, väärtpaberitega (pangatähtedega), siis võib see sündida ainult võlauskuja nõusolekul, vastasel korral on võlgnik sunnitud oma võlga rahas tasuma. Tähendab, raha on seaduslik maksu-abinõu (valuuta).

4) Raha moodustab väärtuste säilitamise abinõu. Säilitamine sünnib mitmesuguseil põhjusil, näit. tuleviku tarvitamise ja valmistamissihtidel: haiguse korraks, vabriku ehitamiseks.

Naturaalmajanduses oli väga raske väärtusi säilitada, sest et paljud neist võrdlemisi lühikese aja jooksul väärtuse kaotasid, ja pealegi peaaegu võimatu oli ette ära määrata, missuguse vara järele tekib tulevikus kõige suurem ja olulisem tarve. Püsivast materjalist tehtud raha tarvituselevõtuga langevad nimetatud takistused säilitamiseks iseenesest ära. Kui panku veel polnud, peitsid inimesed oma raha maapõue, majaräästasse või teistesse kohtadesse, kuhu võõra silm ei ulatunud. Nüüd aga, kus terve rida panku funktsioonib, hoitakse kogutud summad pankades, kas täies ulatuses või osalt. Pangad on kohustatud kas igal momendil või määratud tähtajal hoiule andja nõudmise peale ta summad välja maksma.

Tähendab, rahaks nimetatakse iga vara, mis esineb rahvamajanduses vahetuse, seadusliku maksu ja väärtuste säilitamise abinõuna ning vahetusväärtuse mõõtjana. Kirjeldatud rahafunktsioones peitubki raha tähtsus.

Väärismetallid rahana. Alg-aja rahvail esinesid rahana mitmesugused varad, mis kehastasid võimalikult hästi rikkuse ideed. Aegamööda levib differentseerumine: mitmesuguseist asjust, mis rahana esinesid, erinevad üksikud ja saavad ainukesiks vahetus-abinõudeks. Esialgu olid niisugusena, nagu juba tähendatud, mitte-väärismetallid: raud, vask, tina jne., hiljemini aga hõbe ja lõpuks kuld. Kreekamaal esinesid vanemal aegadel rahana väärismetallid tükkidena. Neid kaaluti iga ostu ja müügi korral. Alles VII a. s. e. Kr. s. levis Kreekamaal raha löömine (Lydiast). Raha löömise õiguse omandas riik. Roomas hakatakse raha lööma 207. a. e. Kr. s., Lääne-Euroopas

aga XIII a. s., kõige varemini Veneetsias ja Florentsis. Esialgu tarvitasid vääris- ehk kallismetalle rikkamad kodanikud ehteasjadena, oma jõukuse väliste tunnustena. Selleks olid nad kohased oma iseärase omaduse, nimelt ilusa läike poolest. Väärismetallidel olid ja on veel terve rida teisi erilisi omadusi, mis neid kõige vastuvõetavamaiks ja kohasemaiks vahetusesemeiks tegid. Need väärismetallide omadused on järgmised:

1) Ühtlus. Lõuna-Ameerika kuld on omaduselt ühtlane Siberi ja Lõuna-Aafrika kullaga. Teiste metallide kohta seda ütelda ei saa, sest neid on võimalik sortida (raud), kulda ja hõbedat aga mitte. Nende väärtus on ühtlane päritoleku peale vaatamata.

2) Muutumatus. See on väärismetallide teine silmapais- tev omadus; nad ei muutu oma välimuselt niiskuse ja temperatuuri toimel. Väärismetallidest rahad on aastatuhandete jooksul hästi säilinud.

2) Kerge jagatavus. Väärismetalle on võimalik osadeks jagada väga mitmesuguses väärtuses, vastavalt kauba käibe tarbeile, ilma et metall oma väärtust kaotaks. Teised kaubad, mis rahana tarvitati, nagu nahad või kalliskivid, kaotavad jagamise korral oma väärtuse täieliselt.

4) Kõrge väärtus, mis seletatav suurte soetamiskuludega ja asjaoluga, et neid pole võimalik kunstlikult valmistada. Kõrge väärtuse tõttu on võimalik suuri summasid võrdlemisi vähese kulla või hõbeda hulgaga tasuda. Raha, mis nimetatud väärtuslikest metal- lidest valmistatud, on ka kergesti transporditav. See asjaolu on va- hetuse seisukohalt paratamata tarvilik, sest vahetusel tuleb raha ala- tasa ühest kohast teise saata. Pole raske kujutella, kui suurte ras- kustega on seotud suurema summa raudraha edasisaatmine. Juba vaskraha kuluks 3000 frangi suuruse võla tasumiseks terve hobuse- koorem, rääkimata raudrahast.

5) Väärismetallid, millest harilikult raha lüüakse, omandavad erilise tähtsuse oma väärtuse püsivuse tõttu. Tegeli- kult pole siiski niisugust vara olemas, mis rahaks kohane ja mille väärtus ei muutuks. Seepärast lepitakse nende varadega, mille väärt- us kõige vähem muutlik. Need oleksid kuld ja hõbe. Kui heidame pilku minevikku, siis võime ainult üksikuid juhtumusi kons- tateerida, kus väärismetallide väärtus tunduvalt muutus. Esimene juhus oli XVI a. s., kui Ameerikast peale selle leiutamist suuremal arvul väärismetalle Euroopasse voolas, mille tagajärjel nende väärtus tunduvalt langes ja kaubad vastavalt kallinesid. Teine juhus oli ligi kolm aastasada hiljemini. XIX a. s. teisel poolel suurenes hõbeda saak tunduvalt, mis mõjutas hõbeda hinna languse. Üldiselt on kulla ja hõbeda tagavara nüüdisaja ühiskonnas sedavõrt suur, et nende iga-aastane võrdlemisi väike juurdesaak ei avalda peaaegu mingisu-

gust mõju nende väärtusse. Näit. oli a. 1900 kulda terves ilmas 20 miljardit franki, juurdesaak samal aastal ulatus kuni 500 miljoni, mis on ainult $\frac{1}{40}$ tervest kulla-tagavarast.

Kirjeldatud õpetust rahast nimetatakse majanduslikuks ja ka metallistlikuks. Majanduslikuks sellepärast, et ta peaausjalikult raha majanduslikule küljele tähelepanu juhib, kuna metallistlikuks sellepärast, et selle õpetuse järele väärismetallidest rahad on kõige paremad. On olemas veel teine õpetus, mida riiklikuks nimetatakse (Knapp). Tähendatud õpetus on oma olemuselt järgmine: raha pole aegamööda loomulikult teel arenenud, vaid ta loojaks on olnud ühiskondlik võim, nimelt riik. Raha tekkis siis, kui riik ühe või teise asja seaduslikuks maksu-abinõuks kuulutas. Tähendab, raha peafunktsiooniks on esineda maksu-abinõuna, kuna ta teistel funktsioonidel on ainult kõrvaline tähtsus. Riik võib iga asja rahaks ja seaduslikuks maksu-abinõuks kuulutada; pole sugugi tarvilik, et rahaks kuulutatud asjal oleks oma sisemine väärtus, raha on ainult väärtuse tunnismärk. Riik võib raha teha koguni paberist. Kirjeldatud õpetuse põhilauseid ei saa õigeks pidada, sest majandusteadus, õieti raha ajalugu, näitab, et raha tekkis enne, kui riik ta seaduslikuks maksu-abinõuks kuulutas; raha esines esialgu maksu-abinõuna vabatahtliku kokkuleppe alusel, hiljemini juba riik nimetas ta seaduslikuks maksu-abinõuks. Majandusteaduse seisukohalt pole tähtis raha väline-õiguslik, vaid majanduslik külg, mille seisukohalt tähtsaina esinevad ka teised raha funktsioonid. Pole sugugi ükskõik, missugusest ainetest raha tehakse; raha peab tehtama materjalist, millel oleksid samad põhiomadused (sisemine väärtus), mis teistelgi varadel, sest siis omab raha püsivat vahetusväärtust ja suudab esineda teiste varade vahetusväärtuse mõõtjana.

Raha väärtus. Raha, nagu juba tähendatud, on kaup ja allub sellena üldisele vahetusväärtuse seadusele. Kuid oma harilikust väärtuse tasapinnast läheb raha lahku nõudmise ja pakkumise tasakaalu puuduse poolest.

Nõudmise määraks raha järele on tarvete kogusumma, mis raha abil riigis rahuldatakse, s. t. nõudmine raha järele on tingitud raha funktsioonest, millel peatusime eespool. Me teame, et raha esineb vahetus- ja maksu-abinõuna ning abinõuna väärtuste säilitamisel. Mis puutub viimasesse, siis kasutatakse seks nüüdisajal küll võrdlemisi väikesed summad, kuid siiski hoiavad paljud eraisikuist teatavad summad tagavaraks ja ka pankade kassas on alati vähemad või suuremad summad sularahana olemas. Kui meie kõik ülalnimetatud summad vastavalt raha funktsioonidele kokku arvutame, siis saame raha üldsumma, mis tarbeile riigi piires vastab. See oleks tõesti nii, kui raha ainult üks kord käest kätte läheks. Tegelikult liigub raha aga käest kätte kümned ja sajad korrad. Kui tahetakse välja arvutada, kui suur on nõudmine raha järele riigis, siis peab eespool-nimetatud summa raha jagama liikumise keskmisele kiirusele. Ka niisugusel teel saadud summa ei vasta tegelikule elule, sest mitte kõiki tehiseid majanduslikus elus ei teostata raha abil: suurt osa etendab nüüdisajal krediit, nimelt mitmesugused krediidi-

dokumendid, nagu vekslid, tšekid, pangatähed, obligatsioonid jne. Nende kasutamiseга väheneb vastavalt tarvilik raha üldsumma.

Ütleme, et ostetud kaupade koguhind on a , maksude kogusumma b , alalhoitud summad c , raha liikumise keskmine kiirus d ja liikumas olev laenudokumentide koguväärtus e ; siis, tähistades nõudmist raha järele X -ga, saame järgmise valemi:

$$X = \frac{a + b + c}{d} - e$$

Raha pakkumine oleneb nõudmisest tema järele. Raha pakkumine ja nõudmine on otseses ühenduses majandusliku eluga. Ütleme, et nõudmine raha järele on suurenenud kaubanduse edenemise tagajärjel. Raha hind tõuseb nüüd, tähendab kõik kaubad muutuvad odavamaks, nende hulgas ka kuld ja hõbe kangides. Et raha hind tõusnud ja ta kallim kaubust, siis on loomulikult kasulik kulda, mis kangides, rahaks ümber lüüa, kulda välismaalt sisse vedada ja ka kulla saaki suurendada. Kuldraha juurdevool kestab niikaua, kuni pakkumine ja nõudmine tasakaalu jõuavad. Raha hind langeb nüüd oma hariliku tasapinnani.

Et raha turuhinna reguleerimisest selgemat pilti saada, võtame teise juhu, mil nõudmine raha järele on langenud ja pakkumine nõudmisest suurem.

Niisugusel juhul on raha enam liikumas kui tarvis ja raha hind langeb alla valmistamiskulu. Nüüd tõusevad kauba hinnad, nende hulgas ka kuld ja hõbe kangides, sest viimased on samasugune kaup, nagu iga teinegi. Et kuld ja hõbe rahast kallimad, algab raha ümbervalamine kangideks ja ta valgumine välismaale, kus raha kallim. Tagajärg on aga üks: ülearune raha kaob käibelt, pakkumine võrdub jälle nõudmisega ja raha hind tõuseb tavalisele kõrgusele.

Raha käibimisprotsess on huvitavamaid. Selgub, et raha käibes eneses peituvad jõud, mille kaastegevusel raha turuhinnad jõuavad valmistamiskuludest olevale tasapinnale.

Rahasüsteemid. Et raha oma ülesannet soovitavalt võiks täita, peab riik ühe või teise, kuid majanduslikule elule vastava rahasüsteemi tarvitusele võtma. Rahasüsteemiks üldiselt nimetatakse kindlaksmääratud rahaüksust ja väljavalitud metalli, millest raha lüüakse. On kaks peasüsteemi olemas: bimetallistlik ja monometallistlik. Esimese puhul lüüakse raha kahest metallist — kullast ja hõbedast, teise korral aga ühest metallist. Peatume esialgu esimesel süsteemil.

Bimetallistlikule süsteemile on iseloomulik, et 1) raha lüüakse kahest metallist — kullast ja hõbedast, kusjuures

nende väärtuste suhe seadusega kindlaks määratakse, 2) kodanikud on kohustatud maksu-abinõuna vastu võtma mõlemast metallist raha piiramatul arvul, 3) lubatakse vabalt raha lüüa, s. t. igal kodanikul on õigus metalli määramatul hulgal rahapatta tuua ja raha vastu ümber vahetada.

Nimetatud süsteem oli pikemat aega maksev Prantsusmaal, Belgias, Itaalias ja Šveitsis, s. o. Ladina rahaliidus. Iga riik kohustas end täiehinnaist kuld- ja hõberaha lööma piiramatul arvul. Aastal 1867 ühinesid Ladina liiduga veel Kreekamaa ja Rumeenia. Kuld- ja hõberaha suhe määrati kindlaks 1:15¹/₂ peale. Tähendab, et 1 naelast kullast lüüakse niisama palju franki raha, kui 15¹/₂ n. hõbedast. Prantsusmaal löödi 1 kg kullast 3100 kuldfranki ja 15¹/₂ kg hõbedast 3100 hõbefranki.

Bimetallistlik süsteem püsis pikemat aega oma kindlate heade omaduste tõttu. Nimetatud süsteemi puhul on nii ühel kui teisel metallil oma kindel tegevuspiirkond: kuld liigub suuremate, hõbe aga pisemate maksude piirkonnas. Teiseks on raha käibeks tarvilikku raha-tagavara kergem suurendada mõlema metalli abil. Monometallistliku süsteemi puhul sünnib see ühe metalli abil, mis raske mini teostatav.

Heade omaduste kõrval on bimetallistlikule süsteemile aga iseloomulik tunduv oluline puudus, mille formuleeris Inglismaal XVI a. s. kuninganna Elisabethi aegne riigikantsler pankiir Gresham ja mis kannab Greshami seaduse nime. See seadus on oma olemusest järgmine: halvem raha tõrjub käibelt parema välja, niisamuti võrdlemisi odavamaks muutunud raha — kallim. Kuidas tuli Gresham niisugusele otsusele? Inglismaal oli raha liiga kulunud ja valitsus tahtis ta omadust tõsta, lastes käibe täiehinnaist raha. Selgus, et täiehinnaist raha ei suutnud mitte-täiehinnaist välja tõrjuda. Selle asemel tõrjus viimane esimese välja ja kulunud raha jäi endiselt püsima. Valitsus oli, kõigi abinõude peale vaatamata, täiesti jõuetu selle pahe vastu. Et kulunud raha samasuguse seadusliku maksu-abinõuna liikus kui täiehinnaist (kulumata), siis polnud kellelgi mingisugust huvi ja soovi täiehinnaist rahaga maksta. Tehti seda kulunud rahaga. Täiehinnaist raha 1) kasutati säilitamiseks, 2) tarvitati maksude maksmiseks välismaale, kus raha kaalu järele vastu võeti, ja 3) sulatati kangideks, mis olid rahast kallimad. Bimetallistliku süsteemi puhul kordub tege-likult sama nähtus ka odavamaks muutunud rahaga. Prantsusmaal läinud sajangu 50-dal aastail kallines hõbe. Seadusandlikult kindlaks määratud kulla ja hõbeda hinna suhe muutus turul 1:15¹/₂ pealt 1:14 peale. Tähendab, 1 kg kulla eest võis saada mitte enam 15¹/₂, vaid 14 kg hõbedat. Kodanik võttis 1 kg kulda, läks rahapatta ja sai vastu 3100 kuldfranki. Kuldraha vahetas ta nüüd hõberahaks

3100 frangi vastu. Saadud hõberaha sulatas ta nüüd kangideks, saades neist $15\frac{1}{2}$ kg hõbedat. Nii võitis kodanik kirjeldatud operatsiooni teel $1\frac{1}{2}$ kg hõbedat.

Sama sajangu 70-dail aastail kallines aga kuld, nimelt 1 kg kulla eest võis osta 18 kg hõbedat. Kodanik toimetas nüüd vastupidiselt. Tema viis rahapatta $15\frac{1}{2}$ kg hõbedat ja sai vastu 3100 hõbefranki, mis ta kuldfrankide vastu ümber vahetas. Saadud 3100 kuldfranki sulatas ta kangiks ja sai 1 kg kulda, mis turul maksis 18 kg hõbedat. Selle operatsiooniga võitis kodanik $2\frac{1}{2}$ kg hõbedat.

Õeldust selgub, et 1) väärismetallide väärtus üsna tihti kõigub, 2) kallinenud metallist löödud raha turult paratamata kaob, mille tõttu valitsused on sunnitud otstarbetut tööd tegema, nimelt uut raha lööma, mis käibelt kaob. Selle bimetalistliku süsteemi olulise puuduse tõttu võetigi aja jooksul kõigis riikides monometallistlik süsteem tarvitusele.

Ülemineku-süsteemiks bimetalistlikult monometallistlikule oli lonkav süsteem. Nimetatud süsteemi tarvituselevõtt sündis järgmiselt. 50-dail ja 60-dail aastail oli kulla saak suur, mille tagajärjel hõbeda hind suhtuvalt kullasse suurenes. Et kuld oli võrdlemisi odav, siis läksid mõned riigid hõbevaluutalt üle kuldvaluutale. Näit., 1872. a. tegid seda Skandinaavia riigid, pisut hiljemini ka Holland. 1871.—1873. a. võetakse kuldvaluuta ka Saksamaal tarvitusele. Arvati, et üleminek ühelt valuutalt teisele sünnib võrdlemisi kergesti, sest 5-miljardiline kontributsioon pidi selleks hea pinna looma. Endise hõbetaalri asemel tunnistati rahaüksuseks kuldmark. Siinjuures tuli nähtavale Saksamaa isesugune plaan, mis oma olemuselt järgmine: Saksamaal oli hõberaha tagavara suur, mida käibelt kavatseti kõrvaldada, hõbe kangideks sulatada ja ära müüa; ostjad oleksid hõbeda Prantsusmaale juhtinud, seal hõberahaks ümber löönud ja kulla vastu vahetanud. Niisugusel teel oleks Saksamaa hõbe Prantsusmaale, Prantsusmaa kuld aga Saksamaale voolanud. Kirjeldatud operatsioon algas Saksamaal 1873. a. ja andis soovitatavad tagajärjed, kuigi mitte täies ulatuses. Saksamaa hõbe voolas Prantsusmaale ja teistesse Ladina liidu riikidesse, kus hõberaha löömine vabalt sündis. Saksamaa hõbeda müümise ja hõbedasaagi suurenemise tagajärjel Ameerikas langes hõbeda hind ilmaturul kaugelt alla 1 : $15\frac{1}{2}$, milline suhe Ladina liidus kirjeldatud ajal oli maksev. Selgus, et kui bimetalistlik süsteem Ladina liidus jääb püsima, siis nimetatud liitu kuuluvad riigid kaotavad oma kulla ja on sunnitud hõbedale üle minema. See polnud aga soovitatav ja a. 1876 kaotati Prantsusmaal vaba rahalöömine hõbedast. Mõned Ladina liitu kuuluvad riigid tegid seda juba enne Prantsusmaad, nagu Belgia, teised aga Prantsusmaast hiljemini.

Nii kadus Ladina rahaliidus tegelikult bimetalistlik süsteem ja asemele astus uus rahasüsteem, mida nimetatakse lonkava valuuta süsteemiks. Kuldraha löödi nimetatud rahaliidus vabalt, hõberaha aga piiratud arvul riigivõimu äranägemise järele, raha käibimise nõudeile vastavalt. Täiehinnaline hõberaha esines samasuguse seadusliku maksuabinõuna nagu kuldrahagi, kusjuures esimest niisamuti kui teist piiramatu arvul vastu võeti.

Niipea kui Prantsusmaal kaotati vaba rahalöömine hõbedast, polnud Saksamaal enam võimalik ilma raskusteta oma rahasüsteemi uuendust lõpuni viia. Suur hulk vanu hõbetaalreid jäi käibele. Hõberaha esines

Saksamaal samasuguse seadusliku maksu-abinõuna piiramatul arvul, nagu kuldrahagi, mitla vabalt löödi. Tähendab, ka Saksamaal hakkas lonkav valuutasüsteem maksma, nagu Prantsusmaal. Aegamööda löödi osa hõbetaalreid peeneks hõberahaks, kuna ülejäänud osa sulatati kangideks ja müüdi ära. A. 1907 kõrvaldati Saksamaal taalrid seadusliku maksu-abinõuna käibelt ja pandi maksma kuld-monometallistlik süsteem puhtal kujul.

Lonkava süsteemi pahe avaldub selles, et kallinenud metallist raha võib sel juhul käibelt kaduda, kui puudub vaba rahalöömine. Saksamaal ei tulnud see pahe nähtavale sellepärast, et tol ajal hõbe oli harukordselt odavam kullast.

Kõige otstarbekohasem rahasüsteemidest on monometallistlik süsteem. Nimetatud süsteemi puhul lüüakse raha ühest metallist, kas kullast või hõbedast. Ühest või teisest metallist löödud rahatükk tunnustatakse rahaüksuseks ja seaduslikuks maksu-abinõuks. Muidugi mõista võib monometallistliku süsteemi puhul raha ka teisest metallist lüüa. Näit., kuld-monometallistliku süsteemi puhul lüüakse ka hõbe-, vask- ja nikkelerde, kuid seadusliku maksu-abinõuna piiramatul arvul esineb kuldraha. Teistest metallidest raha (vahetusraha) vastuvõtmine on piiratud. Monometallistliku süsteemi juures on igaühel õigus metalli määramata arvul rahapatta tuua ja rahaks lasta lüüa. Raha löömine sünnib tasuta või võrdlemisi väikese tasu eest.

Endsil aastasajal valitses Euroopa riikides hõbevaluuta, sest hõbedat oli palju ja hõberaha vastas enam tolle aja vähe edenenu kaubanduse tarbeile. Nimetatud süsteem püsis Inglismaal keskajal, Venemaal XVIII aastasajast peale, Saksamaal ja Hollandis XIX a. s., Ida-Indias ja Jaapanis kuni viimase ajani. Mida enam kaubandus ja tööstus edenesid ja hõbedat hind langes, eriti XIX a. s. teisel poolel, seda enam selgus hõberaha otstarbekohatus majandusliku elu nõuete rahuldamiseks. Tagajärg — üldine üleminek hõbevaluutalt kuldvaluutale. Hõbevaluuta on nüüdisajal püsima jäänud ainult Hiinas. Ka siin on rahasüsteemi reformimine päevaküsimuseks saanud.

Monometallistlikule valuutale üleminek ei sündinud ilma võitluseta. Võitlus bimetalistide ja monometallistide vahel oli pika-ajaline ja kandis teravat iseloomu. Bimetalistid tõendasid, et hõbedat väljatõrjumine rahasüsteemidest on tekitanud raha puuduse, mille tagajärjel kauba hinnad langevad. Viimane asjaolu olevat majandusliku kriisi põhjuseks, mis kuldvaluuta maad üle elavad. Ja tõesti, kauba hinnad langesid kuni 1896. a. Edasi seletavad bimetalistid, et hõbedat väljatõrjumine rahasüsteemidest on loonud ebanormaalsed suhted kuld- ja hõbevaluuta maade vahel. Madal rahakurss hõbevaluuta mais 1) loob neile head tingimused saaduste väljavedamiseks ja kergendab neile võistluse välisturul, 2) takistab teisi riike kaupu hõbevaluutaga maisse välja vedamast ja soodustab viimaste tööstuslikku edenemist. Ütleme, et Euroopa kaupmees ekspordib Hiinast (kus hõbevaluuta). Nende kaupade eest maksab ta kullaga. Hiina tööstur saab lunastatud kulla eest enam hõbedat kui siis, kui ta need kaubad oleks siseturul ära mütnud. Nii edendab madal valuuta riigis kaupade väljavedu, ta mõjub nagu väljaveopremia. Kui Euroopa kaupmees kaupu aga Hiinasse sisse veab, siis

saab tema müüdnud kaupade eest vähese väärtusega hõberaha, kuna ta ise samade kaupade eest maksab täiehinna kuldrahaga. Tähendab, kallis valuuta takistab kaupade väljavedu, ta mõjub kui tollimaks, mida sisseveetavalt kaubult võetakse.

Monometallistid tunnustavad bimetalistide väited ebaõigeks. Nad tõendavad, et raha on käibel küllalt, kulla kallinemist pole olnud, sest kulla saak on viimasel ajal suurenenud. Edasi tähendasid nad, et kui rahast tõesti oleks puudus, mille tagajärjeks harilikult kauba hindade langemine, siis oleks pidanud diskonto-% tõusma ja metallraha summad vähenema, mis pangatähtede kindlustamiseks on pangas. Kauba hindade langemise põhjusi näevad nad 1) täielikumate liiklemis-abinõude levimises, mille tõttu veokulud vähenevad ja võimaldub vastastikune võistlus kõige kaugemate maade vahel, 2) valmistamiskulude vähenemises uute leiutuste tagajärjel.

Kirjeldatud teoreetiliste vaidluste taga seisavad puhtmajanduslikud huvid. Bimetallismi poolt olid kõige pealt hõbedakaevanduste omanikud. Monometallismi (kuldvaluuta) vastuvõtmine oleks tähendanud nende sisetuleku vähenemist. Bimetallismi pooldajad olid iseäranis tugevad hõbedarikkais P.-A. Ühendriikides. A. 1878 läks siin bimetalistidel korda läbi suruda seadus, mille põhjal hõberaha Ameerikas lüüakse 2—4 miljoni dollariini.

Samasse rühma kuuluvad need kapitalistid, kes veavad kaupu madala valuutaga maise, nagu Inglise ärimehed, kes oma kaupu müüvad India turule.

Lõpuks esinesid bimetalistidena ka suur-põllupidajad, kes hüpoteegivõlgadega koormatud. Bimetallistliku süsteemi tarvituselevõtt oleks nende võla-% tunduvalt alandanud. Viljahindade tõus ja rahakursi halvenemine moodustavad suur-põllupidajate eesmärgi, mis neid sunnib bimetalistide poole hoidma.

Rahalöömine ja -üksus. Vahetusraha. Esialgu esinesid väärismetallid rahana kangide või silindritaoliste tükkide kujul. Iga vastuvõtmise puhul kaaluti raha. Et niisuguse lihtsa rahakuju juures kuritarvitused võimalikud olid odavamate metallide juurdesulatamise teel, siis olid tarvilikud isesugused uurimised metalli väärtuse kindlaksmääramiseks. Nüüd hakati raha riigivalitsuse poolt tembeldama. Tempel oli kindlaks tunnismärgiks, et raha pole järele tehtud. Esialgu löödi templid metallkangidele, hiljemini aga metallitükkidele (igale küljele). Harilikult võeti rattakujuline metall ja löödi mõlemale küljele kindlaks määratud märgid riigi võimu poolt, ja raha omandas seesuguse kuju, milline temale nüüdisajal omane.

Et kindlustada raha täiehinnaalusust, keelab riik eraisikuil raha löömise. Kõigis riikides on raha löömine riigi monopol ja sünnib isesuguses riigiasutises, mida r a h a p a j a k s nimetatakse. Raha löömisel on paratamata tarvilik kindel rahaüksus, milleks on Eestis mark, Saksamaal mark, Prantsusmaal frank, Inglismaal naelsterling jne. Raha lüüakse ühe ja ka mitme rahaüksuse suuruses. Peenraha lüüakse aga rahaüksuse osadena. Et väärismetallid puhtal kujul on liiga pehmed ja sellepärast vähe vastupidavad, siis lisatakse kullale ja hõbedale rahalöömisel juurde teisi metalle, nagu vaske,

mida ligatuuriks nimetatakse. Puhta kulla osa sulatises nime-
tatakse prooviks. Harilikult lisatakse väärismetalli 900 osale
juurde 100 osa ligatuuri. Igale rahaliigile on omane teatav kaal,
raskus. Iga raha kaalutakse enne käibele ilmumist rahapajas. Ing-
lise 1 naelsterling kaalub 7,32238 gr puhast kulda. Vene kuldrubla
kaalus 17,424 dooli puhast kulda (1 dool on $\frac{1}{96}$ solotnikku). Kümne-
rublalise raha normaalkaal võrdus 2 solotn. ja 1,6 dooliga. Et raha käi-
bel kulub, siis ei tohtinud kümnerublaline kuldraha kulunud alla 2
solotn. 0,6 dooli kaaluda, vastasel korral polnud eraisikud kohustatud
niisugust raha vastu võtma. Riigi rentei võttis aga ka niisugust raha
vastu, normaalhinnas, kui raha rikkumise tunnismärke ei kannud.

Nüüdisaja riiges esineb raha käibimise alusena kuldraha. Et
viimane liigub suuremate maksude piirkonnas, siis tarvitatakse väikse-
mate maksude jaoks isesugust mitte-täiehinnalist raha, milles metalli
on alla raha nominaalhinna. Niisugust raha nimetatakse vahetus-
rahaks, mis lüüakse harilikult hõbedast, vasest, niklist ja pronksist.
Venemaal löödi rublalised, 50- ja 25-kopikalised vahetusrahad hõbe-
dast. Neid oli iga kodanik kohustatud vastu võtma mitte üle 25
rubla, kuna 20-, 15- ja 10-kopikalisi (ka hõbedast lööduid) mitte üle
3 rubla. Peale hõbe-vahetusraha liikusid veel vask 5-, 3-, 2- ja
1-kopikalised. Tähendab, nimetatud raha vastuvõtmine oli piiratud.

Nüüdisaja riikide rahasüsteemid. Inglismaal on rahaüksu-
seks naelsterling = 20 šillingit à 12 pence, puhast kulda
7,3224 gr. Sama süsteem on maksev ka Inglismaa asumais, nagu
Maltas, Lääne-Indias, Lääne- ja Lõuna-Aafrikas, Austraalias jne.

Saksamaal on rahaüksus mark = 100 penni, puhast
kulda 0,35842 gr.

Madalmaais ühes asumaadega on lonkav valuuta. Raha-
üksus — floriin = 100 centi, puhast kulda 0,60480 gr.

Skandinaavia rahaliidu-mais (Taani, Rootsi ja
Norra) on rahaüksus kroon = 100 ööri, puhast kulda 0,4032 gr.

P.-A. Ühendriikides on lonkav valuuta. Rahaüksus —
dollar = 100 centi, puhast kulda 1,50463 gr.

Prantsusmaal (ja ka teistes Ladina rahaliidu riikides) on raha-
üksus frank = 100 centimi, puhast kulda 0,290 323. Kree-
kamaal on rahaüksus 1 drahm = 100 leptat, Itaalias — 1
lira = 100 centesimi, 1 cendo = 5 liiri. Rumeenias — 1 leu
= 100 lani, Hispaanias — 1 peseta = 100 centimos.

Jaapanis on rahaüksus yen = 100 sen'i, puhast kulda
0,75 gr.

Türgimaal on rahaüksus piaster (gerš) = 40 para,
puhast kulda 0,0661 gr.

Mis puutub Eesti rahasüsteemisse, siis on raske selle kohta

kindlaid andmeid tuua. Seni on viisiks olnud, nagu eespool nägime, et iga riik, oma rahaüksust maksma pannes, määrab kindlaks, kui palju see puhast kulda sisaldab. Näit., Soome kuldmark on 0,2903225 grammi puhast kulda. Eesti marga kohta tõendasid ühed, et see vastavat kulla samale hulgale, kui Soome mark või Prantsuse frank, teised, et samale, mis Saksa mark.

Esimesed põhjendasid oma vaadet tugides Eesti Panga põhikirja § 13-dale, kus öeldud, et väljaantavate pangatähtede kindlustuseks on muu seas panga kulla- ja muu tagavara, vahekorra järele: 1 mark — 0,2903225 grammi puhast kulda. Sellest võib ainult üht järeldada, et Eesti Panga pangatähed on mõeldud niisuguste paberirahadena, mis vastavad Soome margale või Prantsuse frangile. Teadmata on aga, kas saavad Eesti Panga pangatähed sunduslikkudeks maksu-abinõudeks (vahenditeks) või hoitavad nad oma pangatähtede iseloomu alal, s. t. neid pole igatüks kohustatud vastu võtma. Pealegi pole Eesti Panga põhikirjas ega teistes seadustes määrusi olemas, mis nimetatud marga Eesti rahaüksuseks kuulutaksid, nagu seda on Soome mark või Prantsuse frank. Teised töid oma väite kaitseks Ajutise Valitsuse määruse riigi kassatähtede väljaandmise kohta 9. detsembrist 1910. a., kus öeldud: „Riigi kassatähed on kogu Eesti Vabariigi piirides seaduslikuks maksu-abinõuks ja nende vahekorrad teiste maal liikuvate rahamärkidega määratakse järgmiselt kindlaks: 1-margaline riigi kassatäht on sama palju kui 1 Ida mark, ehk 50 Ida kopikat = 1 Saksa mark. Et Ida mark polnud iseseisvaks valuutaks, vaid esines ainult Saksa marga liigina, siis ei saa teda arvesse võtta. Jääb järele oletus, et Eesti mark on sama, mis Soome mark, s. o. Eesti marka tuleb samaväärtuslikuks pidada Saksa margaga. Et tol ajal, kui Eesti mark käima pandi, Saksa mark oli paberises valuutas, siis polegi võimalik tõendada, et Eesti mark vastab 0,3584229 grammile kullale, nagu Saksa marga kuld — võrrandile. Nii on Eesti mark käima pandud, ilma et teda otseselt oleks kullaga võrreldud.

Üldine arvamine kaldus küll sinnapoole, et Eesti kuldmark määratakse üheväärtiliseks Soome kuldmarkaga või Prantsuse frangiga. Enam selgust on samasse küsimusse toonud kuldbilansside seadus, mis 1925. a. 18. dets. vastu võeti Riigikogu poolt. Kuldbilansside seaduse siht on: 1) Selguse muretsemine majandus-ettevõtete väärtuste hindamise bilanssidesse, milles aja jooksul arvestatud ilma väärtuses vahet tegemata Vene kuld-, paber-, ostrublaid ning Eesti margad ja mille tõttu äriseis ei vasta tegelikule väärtuste seisukorrale; 2) ettevõtete kapitalide kulla alusele üleviimine.

Ülalnimetatud seaduse nõudeile vastavalt pidid kõik samas seaduses tähendatud majanduslikkude ettevõtete rühmad 1. jaan. 1926. a. oma bilansid ümber hindama ja kokku seadma väärtkindlates Eesti markades, mille väärtus vastab kursile 100 Eesti väärtkindlat marka — 1 kuldkroon — 0,403226 gr puhast kulda. Sama küsimuse juures peatume täiendavalt ühenduses paberraha ajalooga Eestis.

Raha tähtsus majanduslikus elus. Raha tähtsus on rahvaste majanduslikus elus suur. Raha võrreldakse niisuguste kultuuri

põhiteguritega, nagu keel, kirjamärgid, kirjandus. Koguni majandusliku elu arenemise ajajärkudesse jagamise aluseks on mõned majandusteadlased valinud raha (naturaalmajandus, rahamajandus). Iseäranis teravalt tuleb raha tähtsus nähtavale kaubanduse edenemises. Rahata pole edenenud kaubandus üldse võimalik. Väga tabavalt tähendab üks majandusteadlane, et raha on kaubandusele seesama, mis masinale õli. Enne raha tarvituselevõttu sündis vahetus enam-vähem juhuslikult: õnn, kui kokku juhtusid kaks isikut, kes teineteise töö saadusi vajavad. Raha tarvituselevõttuga muutus vahetus lihtsamaks — ostmiseks ja müümiseks, mis nüüdisajale nii iseloomulik. Raha levis aegamööda, samm-sammult, ja omandas majanduslikus elus samasuguse tähtsuse kui veri inimese organismis.

Raha tähtsust võime järgmiselt määrata: 1) raha ühendab valmistaja tarvitajaga, loob rahvusvahelise kaubanduse ning ühendab suuremad inimeste hulgad kui see võimalik oli naturaalvahetuse aegu; 2) ainult raha abil on võimalik kindel arvepidamine, selge ettekujutus kaupade väärtusest, sissetulekute, väljaminekute ja kasu selgitamine; 3) rahaline leping on palju vabam kui naturaalleping. Esimese juures on töölisel võimalus palka nii kasutada, nagu ise soovib, teise juures aga mitte — ta on sunnitud vastu võtma toiduained, korteri, rõivad jne., mis peremees natuuras annab. Nii jätab raha, ühendades laiemaid rahvahulki, neile nende isikliku vabaduse.

Kuid rahal on elus ka teatavad eitavad omadused. Tung raha, hiiglakasude, rikkuse järele on vallanud nüüdisaja inimese. Raha on muutunud ebajumalaks, kuldvasikaks, mida igaüks tõttab Israeli rahva kombel kummardama, unustades oma otsesemad ülesanded. Kujukalt kirjeldab raha eitavat mõju Emil Zola oma töödes, eriti romaanis „Raha“. Kirjanik kannab meid seal pankiiride ja kapitalistide ringkondadesse, kus inimesed ehitavad oma õnne hirmsamale inimkonna ihale — ihale raha, rikkuse järele. Suurkapitalistid pillavad oma kogutud kapitale, et hiilata. Väikekodanlane kulutab viimsed pennid, et oma vaesust varjata. Iha rikastumiseks, pöörane võistlus, tung oma naabrist ette jõuda elu mugavuses on vallanud nii kõrge- mad kui ka alamad rahvakihid.

Teiste rahvaste kogutud kulla-tagavarad või lademed ja mäe-kaevandused on tihti uuel ajal olnud sõdade ja vägivalda põhjusteks.

Paberraha mõiste ja tekkimine. Tegelik elu ise viis Euroopa riikide rahandusetundjad ja valitsused tõeotsusele, et tinglik raha tõesti võimalik. Näit. kulunud raha täitis raha funktsioone ühetao- liselt täiehinnaalisega, raha aset täitsid ka mitmesugused krediididoku- mendid, nagu pangatähed, vekslid jne.

Usti ja väga õieti, et paberraha võib raha ülesandeid täita sa-

masugusel määral nagu metallrahagi. Paberrahaks nimetatakse raha käibe tarbeiks riigivalitsuse poolt väljaantavaid ja metallraha nimetust kandvaid rahamärke, mida rahvas on kohustatud vastu võtma nende nominaalhinnas (nimihinnas). Küsimuses, missuguseid pabermärke tuleb paberrahaks nimetada, lähevad arvamised lahku. Mõned arvavad, et paberrahaks tuleb lugeda ka krediitdokumente, eriti pangatähti. Niisugune vaade on ebaõige, sest paberraha erineb oluliselt krediitdokumentidest.

Et pangatähti sagedasti ja põhjusteta paberrahaga samastatakse, siis peatume paberraha tunnismärkidel.

Paberraha tunnismärgid on järgmised :

1. Paberrahad kujutavad enesest paberitükke, millele trükitud metallraha nimetused, näit. 5, 10, 25, 50, 100 jne. marka.

2. Paberraha antakse välja riigivalitsuse, pangatähed aga erasutuste (panga) poolt, kellel selleks õigus.

3. Paberraha ülesanne on raha käibimise üldtarvete rahuldamine. Riik ei anna iga kord paberraha välja nimetatud ülesannete täitmisel, vaid teeb seda ka puhtrahanduslike sihtide saavutamiseks, näit. rahaliste kitsikuste aegadel (sõda). Nii on paljud Euroopa suurriigid suurel arvul paberraha välja annud, näit. Prantsusmaa, Itaalia ja Venemaa. Lähemas minevikus tegid seda kõik Euroopa riigid, kes ilmasõjast osa võtsid. Pangatähed antakse välja pankade poolt kaubandustööstuslike ringkondade krediidi tarvete rahuldamiseks. See sünnib momentidel, mil suuremal arvul vekslid diskonteeritakse (näit. hea viljasaagi realiseerimisel).

Nii seisab paberraha oluline lahkuminek pangatähtedest selles, et esimesed antakse välja riigi poolt raha käibimise üldtarveteks, teised aga pankade poolt kaubanduslike ringkondade krediiditarvete rahuldamiseks.

4. Riik annab välja paberraha, kuid kuulutab selle sealjuures seaduslikuks maksu-abinõuks, millega ta annab kodanikele võimaluse ja õiguse kõiki rahalisi kohustusi katta paberrahaga.

5. Riik kohustab kodanikke paberraha vastu võtma selle nominaalhinnas, s. t. pabermarka tunnustama margaks.

Nii omandab paberraha sundusliku kursi. Viimasel on ainult väline tähtsus, sest rahvas ei anna paberrahale tihti kaugeltki seda ostujõudu, mis on metallrahal. Valitsuse sundus ei anna nimetatud juhul mingisuguseid tagajärgi. Kui paberraha hind langeb, siis väljendub see sundusliku kursi tõttu mitte raha nominaalhinna langemises, vaid kaubahindade tõusus, näit. kui asi maksis enne 5 marka, siis maksab ta 10 marka, kui paberraha kahekordselt oma väärtuses langeb.

6. Täieõigusliku rahana on paberraha ka kõigi kaupade vahetusväärtuse mõõtja.

Esimest korda võeti paberraha tarvitusele Prantsusmaal Louis XV ajal, nimelt tolle aja finansisti John Law algatusel. Louis XV päris riigi, mille rahaline seisukord oli väga vilets. Riigivõlga oli 2½ miljardit ja iga-aastane puudujääk ulatus 78 miljonini. Riiki ilmus rahalisest kitsikusest päästma šotlane John Law, pigemini avantürist kui tõsine finansist. Ta oli Inglismaal ja Madalmail pangaasjandust tundma õppinud ja oma laialiste rahaliste operatsioonide plaanid esitanud juba Louis XIV valitsusele. Law oli arvamisel, et Prantsusmaal külluses olevat raha ja rikkusi võib krediidi teel paigutada mitmesuguseisse ettevõttesse kasu kandma. Selleks asutas ta valitsuse loaga erapanga, arvates, et panga poolt väljaantud pangatähtede kogusumma tarvitseb kindlustatud olla ainult 1/10 osa suuruses. Pank andis laenusid pangatähtede (piletite) näol välja, mida riik vastu võttis rahaga ühesugustel alustel. Panga seisukord oli hea, kui Law õiguse omandas pangaga kasulikke ettevõtteid ühendada, näit. kaubaseltsi, mis Mississipi äärest kaubandusest ja Luisiaanas leiduvaist kullakaevandusist ülisuuri kasusid pidi saama. Kaubaseltsi aktsiad tõusid peagi oma hinnas 40-kordseks. Pank andis riigile laenu pangatähtede kujul, millega riik oma sisevõlad tasus. Law eksisamm seisis selles, et ta 2½ miljardi eest pabereid välja andis, kuna pangas oli raha ainult 200 miljonit. Usaldus panga vastu hakkas langema, millele järgnes nii panga kui ka riigi rahaline pankrott. Kuigi Law' operatsioonid suurepärase pankrotiga lõppesid, jäi paberraha idee ikkagi püsima ja leidis teostamist Euroopa riikides. Muu seas võeti paberraha tarvitusele ka Kataariina II ajal Venemaal, tähendab siis ka Eestis.

Paberraha väärtus ja liikumiskujud. Paberrahal pole mingisugust sisemist väärtust, nagu see on metallrahal, ja ta valmistamine on seotud üsna väikeste kuludega. Vaatamata õeldule, võtab rahvas paberraha ikkagi teatavas hinnas vastu. Tähendab, paberrahal peab mõnesugune väärtus olema. Paberrahal on ainult seevõrra väärtust, kuivõrra ta, täites metallraha aset, rahuldab tarvet raha järele ja leiab rahvastiku poolt usaldust. Usaldus tekib olenedes järgmistest põhjustest:

1) Seaduse sundus, mille tagajärjel paberraha esineb seadusliku maksu-abinõuna: paberraha võetakse vastu kaupade ostmisel ja isiklike kohustuste katmisel, samuti ka riigi-, omavalitsus-asutuses ja teisis ühiskondlikes kassades.

2) Harjumus, mis kujuneb juba siis, kui paberraha vabalt metallraha vastu ümber vahetatakse. (Paberrahaks sõna kitsamas mõttes nimetatakse niisuguseid paberist rahamärke, mida riigikassa kulla vastu vabalt ümber ei vaheta, nagu seda käesoleval ajal Eestis näeme).

Nagu öeldud, liigub paberraha kahel kujul:

1) Kas vahetatakse teda vabalt metallraha vastu ümber (nagu see sündis Venemaal enne ilmasõda);

2) või puudub nimetatud ümbervahetamine (nagu Eestis). Kui paberraha vabalt ümber vahetatakse metallraha vastu, ei lange esimese

ostujõud palju alla metallraha omast. Võtame järgmise näite. Ütleme, et rahakäive riigis vajab 800 miljonit marka, mis riigi poolt metallraha vastu ümbervahetatavate paberrahadena käima hakkavad. Vaba ümbervahetamise tõttu viiakse raha nõudmine ja pakkumine nagu iseenesest tasakaalu, kui see tasakaal mõnesuguseil põhjusil kaob. Kuidas see sünnib? Ütleme, et raha pakkumine on nõudmisest suurem, näit. riigivõim andis paberraha välja 900 miljoni ulatuses. Nüüd langeb raha kurss ja kõik kaubad, nende hulgas ka kuld kangides, kallinevad. Paljud kodanikud vahetavad riigikassas nüüd paberraha metallraha vastu ümber ja sulatavad viimase kangideks. Niisugusel teel kaob ülearune raha käibelt ja koguneb riigikassasse. Paberraha ostujõud tõuseb ning tasakaal pakkumise ja nõudmise vahel hakkab jälle maksma.

Hoopis vastupidise pildi saame, kui paberraha ümbervahetamine puudub. Kui rahakäive riigis vajab 800 miljonit marka ja valitsus 950 miljonit välja annab, siis 150 miljonil pole mingisugust võimalust käibelt kaduda. Pakkumine on nüüd nõudmisest suurem, mille tõttu marga hind paratamata langeb. Et paberraha ümbervahetamine puudub, siis kaob rahvastikus usaldus riigi vastu, tekib kartus, kas riik suudab rahva käes olevat paberraha kogusummat (nominaalhinnas) metallrahaga või mõnel teisel teel katta. Viimast asjaolu silmas pidades on arusaadav, mispärast kuulujutud lähenevast sõjast kaasa mõjuvad raha hinna langemiseks, võidurikas sõda või kasulik kaubaleping aga rahahinna tõusuks. Nii avaldub paberraha kursisse oma mõju ka riigi puhtpoliitiline seisukord.

Nagu juba kuulsime, avaldub paberraha hinna langemine selles, et kõigi kaupade hinnad tõusevad, mille hulka nüüd ka metallraha kuulub, sest paberraha vaba ümbervahetamine metallraha vastu puudub. Pabermarka nimetatakse ikkagi margaks, ainult ta ostujõud on vähem. Näit, kui enne maksis nael võid 1 mark kullas, siis nüüd 1 mk. 50 p. paberrahas, või kui enne 1 kuldmark võrdus 1 pabermargaga, võrdub ta nüüd 1 marga 50 penniga paberrahas. Metall- ja paberraha hinna vahet nimetatakse a g i o'ks. Kui madalale võib paberraha hind langeda, seda tõendab Prantsusmaa, kus esimese vabariigi ajal paar saapaid maksis 25000 franki. Veel kujukamaid fakte pakkus meile lähemas minevikus Saksa- ja Venemaa. Paberraha hinda nimetatakse ta k u r s i k s, mis kujuneb välisbörsidel, kus paberraha liigub lihtkaubana, aga mitte rahamärkidena sundusliku kursiga.

Ümbervahetamata paberraha kahjulikkus. Paberine valuuta, mis tihti pole stabiilne oma hinnas, on riigile suureks õnnetuseks, sest ta halvab riigi ja rahva majanduslikku elu. Paberraha kursi kõikumine sünnib mitmesugustel põhjustel, olenedes raha pakku-

misest ja nõudmisest, riigi poliitilisest kursist ja seisukorrast, ka usaldusest, mis rahval teataval momendil riigi võimu vastu olemas. Kõigi kaupade vahetusväärtuse mõõtjana peab küll raha oma väärtuses muutumatuna püsima, mida meie kahjuks aga tegelikult ei näe.

Vaatame, missugused tagajärjed on paberraha kursi langemisel. Et paberraha kursi langemine avaldub kauba hindade tõusus, siis saavad kahju eeskätt kõik kindlapalgalised kodanikud, nagu töölised. Nende töötasu ei avalda kalduvust tõusmiseks vastavalt kallinenud kaubale. Sedasama võime ütelda ka ametnikkude ja teenijate kohta, kes riigi- ja omavalitsuse-asutis või era-ettevõtteis teenivad. Edasi kannatavad võlauskujad ja kõik need, kes elavad rahakapitalist. Võlauskuja (kreeditor) saab võla tasumisel küll endise summa markades, kuid nende ostujõud on nüüd väiksem. Näit., kui 6000-margaline laen oli tehtud kursi järele 100 pabermarka = 90 kuld margaga ja tagasi makstud kursi järele 100 pabermarka = 60 kuld margaga, siis kaotab võlauskuja $\frac{1}{3}$ oma varandusest. Niisuguseil tingimustel rikkastuvad võlgnikud võlauskujate kulul. Sellega on seletatav, miks näit. taluomanikud, Eestis ja ka mujal, ilmasõja ajal, kui rahakurs langes ja põllusaaduste hinnad tõusid, ruttasid oma võlgu tasuma. Seda ruttasid tasuma muidugi mõista ka teised kinnisvara omanikud.

Ka riik saab paberraha kursi langemisel kahju.

1) Suurema ostjana on ta sunnitud kaupade eest kõrgemat hinda maksma.

2) Võlgnikuna peab ta välislaenu $\frac{0}{0}\frac{0}{0}$ metallrahas tasuma ja paberraha kursi järk-järgulise langemisega $\frac{0}{0}\frac{0}{0}$ -tideks ikka suuremad ja suuremad summad paberrahas maksma. Väga loomulik, et niisuguseil tingimustel tasakaalu loomine riigi eelarves muutub raskeks. Nii on defitsiit paberise valuutaga riikide eelarves harilik nähtus. Et defitsiite katta, teeb riik uusi laenusid, mis aga tegelikult riigi majanduse ja rahanduse halvenemise pärast sünnib võrdlemisi raskeil tingimustel.

Paberraha kursi tõusu tagajärjel kaotavad aga teised rahva rühmad. Rahakursi tõus avaldub kaupade odavnemises. Kaupmehed, kes kaubad kallimalt ostnud, on sunnitud neid nüüd odavamalt müüma. Kaotavad ka valmistajad, vabrikandid. Sedasama võime ütelda ka võlgnikkude kohta, kes laenu tegid madala kursi järele, kuid on sunnitud kõrgema kursi järele tasuma.

Nii kannatavad paberraha kursi langemise ja tõusu puhul mitmesugused ühiskondlikud rühmad. Tööstus ja kaubandus kaotab kindlad väljavaated tuleviku kohta, spekulatsioon, agiotage (l.: agiotaaž) võtab maad, kaubandus-tööstuslikud operatsioonid omandavad hasartmängu iseloomu, mis ka arusaadav, sest tingimusi, milles tuleb üht või teist algatust realiseerida, on raske täpsalt ette näha. Iga eelkalkulatsioon, mis antud tingimustel õige, võib aga

rahakursi muutumise tagajärjel kujuneda ebaõigeks, ekslikuks. Teatud operatsioon võib hariliku loodetava kasu asemel lõppeda suure kahju või vähese kasuga. Arusaadav, et niisugused ebakindlad tingimused vähe soodustavad riigi ja rahva kaubandus-tööstuslikku edenemist ja soliidset majanduslikku algatust täiesti võivad halvata. Hiiglakahjud ja -kasud, tihti teineteisega vaheldudes, avaldavad demoraliseerivat mõju rahva kaubandus-tööstuslikku tegevusse. Selle asemel, et soliidseid ettevõtteid rajada, juhivad kaupmehed ja töösturid oma tähelepanu kõrvalisile spekulatsioonile, mis annab hiiglakasusid. Terve rahvamajandus omandab ebasoliidse, spekulatiivse iseloomu. Tõendatakse, et soliidse kaupmehe tüüp kaob neis riikides, kus paberine valuuta ja rahakursi kõikumine on harilik nähtus.

Huvitav on tähele panna, et paberraha kursi langemise alul koguni majanduslikku tõusu võib märgata. On rahakurss langenud, kallinevad kõige pealt need kaubad, mis välisturule lähevad. Kallinemine ise sünnib eeskätt sadamalinnades ja suuremates ekspordikeskkohtades, kus kursi vahe tegelikult kõige pealt end tunda annab. Sisemaal püsivad kauba hinnad endisel kõrgusel. Nüüd on muidugi kasulik kaupa osta sisemaalt ja saata välisturule, kus hinnad rahakursi langemise tõttu kõrgemad. Tekib ajutine elavus kaubanduses, sest väljavedu suureneb. Ajutine elavus ei piirdu mitte ainult kaubandusega, ta kandub üle ka tööstusesse. Siin on nüüd kasulik valmistamist laiendada, sest tööstusesaaduste hinnad kerkivad kiiremini kui töötasu. Kuid elavus ühes kui ka teises ei püsi kaua — mõne aja pärast asuvad hinnad kõigis majandusraioones tasakaalu, ja elavus kaob.

Üleminek paberiselt valuutalt kuldvaluutale. Nagu nägime, võib paberraha metallraha aset täita. Kuid tegelik elu kui ka teadus tõendavad, et paberraha on halb raha, mis rahva ja riigi majanduslikku elu halvab. Paberraha tarvituselevõtt peaks ainult riigirahanduse kriitilistel silmapilkudel sündima, näit. sõja ajal; niipea kui kriitiline seisukord möödunud, peab riik rahvamajanduse paberrahast vabastama, s. o. metallvaluutale üle minema. Üleminek sünnib sel teel, et paberraha sunduslik kurss kaotatakse ja vaba vahetus metallraha vastu teostatakse. On paberraha kurss liiga madalale langenud, esineb üleminek metallrahale raske ja keeruka ülesandena, mille teostamine nõuab riigilt suurt jõupingutust ja ta juhatajailt isesugust osavust, kunsti. On kolm abinõu üleminekuks paberiselt valuutalt kuldvaluutale.

Need on järgmised : 1) oma kursilt liiga madalale langenud paberraha kuulutatakse väärtusetuks; 2) paberraha väärtus tõstetakse nominaalhinnani ja avatakse ta vaba ümbervahetamine nominaalkursi järele; 3) avatakse paberraha vaba ümbervahetamine metall-

raha vastu langenud kursi järele, mis riigis faktiliselt maksev. Misuguse tee riik seesuguseks üleminekuks valib, oleneb paberraha kursist, s. o. sellest, kuivõrra paberraha kurss on langenud, käibel olevast paberraha arvust ja riigi majanduslikust ja rahanduslikust seisukorrast.

Kui paberraha kurss on liiga madalale langenud, ütleme kuni nullini, siis ei jää muud nõu üle, kui paberraha täielik hävitamine: pole temal ju faktiliselt mingisugust väärtust. Riigi valitsus kuulutab niisugused rahad väärtusetuks ja hävitatuks: ei riik ega erasikud ole kohustatud neid vastu võtma. Nimetatud võte tähendab oma olemuselt riigi täielist pankrotti; ta on lubatud ainult asjaoludel, kui pole mingisuguseid teisi väljapääsu-teid.

On paberraha kurss aga vähe langenud, siis on võimalik tõsta ta väärtust ühesuguseks metallrahaga. See sünnib sel teel, et 1) nõudmist raha järele suurendatakse ja 2) ülearune paberraha kõrvaldatakse käibelt, mis tähendab raha pakkumise vähenemist. Pakkumise vähenemisega tõuseb aga raha kurss. Nõudmist raha järele aga suurendatakse sel teel, et edendatakse tööstust ja kaubandust, juhitakse enam tähelepanu maa loomulikkude rikkuste kasutamisele, korraldatakse raud- ja veeteid jne. Mida elavamaks muutub majanduslik elu, seda suuremaks kasvab nõudmine raha järele. Nüüd tõuseb paberraha hind aegamööda ja saavutab väärtuse, mis metallrahale omane. Et kirjeldatud puhtmajanduslikkude võtete tagajärjed (rahakursi tõstmisel) tulevad liiga aegamööda nähtavale, siis kasutatakse tihti teisi abinõusid rahakursi tõstmiseks. Niisuguseist olgu kõige pealt nimetatud **k o n s o l i d a t s i o o n**. Konsolidatsioon seisab selles, et riik teeb sisemise laenu, mille suurus vastab ülearuse paberraha kogusummale. Rahvas ostab riigi laenupabereid, ja ülearune paberraha voolab riigi kassasse. Viimasesse kogunenud paberraha hävitatakse. Kui ülearune paberraha käibelt kõrvaldatud, siis tõuseb ta hind, mis aegamööda kujuneb ühesuguseks metallrahaga. Konsolidatsiooni pahed on järgmised:

1) Ta kasutamisel langevad kaupade hinnad, mis asjaolu, nagu juba eespool kuulsime, puudutab mitmesuguste rahvakihtide huve; 2) riigi protsendita laen (paberraha) muutub protsendiliseks (laenupaberid); 3) siselaen kisub kapitalid oma valmistamis-ülesandeilt kõrvale, nõrgestab üksikuid tööstusharusid ja takistab tervet rahakäivet. Konsolidatsiooni on tarvitanud Inglismaa, P.-A. Ühendriigid, Prantsusmaa ja Saksamaa peale Saksa-Prantsuse sõda. Ta on jõudu mööda ainult rikkaile riigele.

On paberraha kurss aga niivõrra tunduvalt langenud, et seni nimetatud teed üleminekuks paberiselt valuutalt kuldvaluutale on ebakohased, siis otsitakse uus, sihi saavutamiseks vastavam abinõu. Niisugusena esineb **d e v a l v a t s i o o n**, mis selles seisab, et paber-

raha alandatakse oma nominaalhinnalt faktilise, s. o. turuhinnani. Devalvatsiooni teostamine toimub kahel kujul. Paberraha, mis hinnas langenud, vahetatakse uute vastu ümber, mille nominaalhind vastab täiehinnalisele metallraha omale ja mida viimase vastu vabalt ümber vahetatakse. Näit. Venemaal 1839. a., kui metallrubla eest maksti 3 paberrubla ehk assignatsiooni, kõrvaldas valitsus käibelt assignatsioonid ja andis välja „riigi krediitpiletid“, kusjuures uus paberraha, s. o. krediitpiletid vabalt metallraha vastu ümber vahetati (krediitrubla = metallrublaga).

Devalvatsiooni teostamine teisel kujul toimub järgmiselt: väärismetalli vähendatakse metallraha üksuses, s. t. metallraha devalveeritakse paberraha kursi hinnani. Niisugusel kujul teostati Venemaal viimane devalvatsioon a. 1897, kui krahv Witte oli rahaministriks. Uut paberraha välja ei antud, kuid muudeti metallraha üksus. Krediitrubla võrdus tol ajal $\frac{2}{3}$ kuldrublaga. Valitsus vähendas kulda kuldrublas $\frac{1}{3}$ võrra, mille tõttu uue metall- ja paberrubla kursid ühtaostusid ja paberraha vaba ümbervahetamine metallraha vastu teostus. Devalvatsiooni teine tüüp on otstarbekohasem. Esimese juures alanevad kauba hinnad uute paberrahade tarvituselevõtu tagajärjel, mis majanduslikku elu riivab. Teine tüüp aga ei avalda mingisugust mõju kaubahindadesse: ta teostamisega muutub ainult metallraha üksus, mis tasakaalu viiakse paberraha turukursiga, milles kauba hinnad tol momendil avalduvad. Devalvatsiooni peetakse äärmiseks rahanduslikuks abinõuks, mille abil on võimalik üleminek paberiselt valuutalt metallvaluutale, ja vaadatakse temale nagu riigi osalisele pankrotile, mis riivab riigi au ja laenu-usaldust. Loobub ju riik devalvatsiooni teel oma protsendita laenust (osast), mille moodustab paberraha nominaal- ja turuhinna vahe. Kui õige olekski nimetatud vaade, kuid vaevalt on võimalik devalvatsioonita läbi saada, kui paberraha kurss on pikemat aega püsinud madalal. Devalvatsiooni võib õigustada ja temale kaasa tunda, kui on põhjusi arvata, et valitsus devalvatsioonile järgnevail ajal kindlasti niisugusest rahanduslikust kavast kinni hoiab, milles vähe aset sundusliku kursiga paberrahale. Üldse esineb riigis, kus paberine valuuta pikemat aega valitsenud, devalvatsiooni teostamine äärmiselt raske ja keeruka ülesandena, mis nõuab valitsuselt suurt ettevaatust, osavust ja majanduselu mitmekestiste faktiliste tingimuste arvessevõttu. Raske on nimelt kurssi valida, mille järele devalvatsiooni teostatakse. Kergesti võib juhtuda, et kui devalvatsiooniks teatav kurss on valitud, varssi jälle tekib agio. Devalvatsiooni teostamine on üldse siis võimalik, kui paberraha kurss on stabiilne, püsiv.

Paberraha ajalugu Venemaal ja Eestis. Paberrahad ilmuvad Venemaal Katarina II ajal, kes käskis 1768. a. manifestis n. n.

riigipanga assignatsioonid välja anda. Nende väljaandmiseks ja hõbeda vastu ümbervahetamiseks asutati kaks pank: üks Peterburis, teine Moskvast. Et assignatsioonide ümbervahetamine võiks vabalt ja takistamata sündida, andis valitsus neid ainult piiratud arvul välja. Kuni 1786. a. anti neid välja umbes 40 miljoni rubla eest, milline summa tolle aja rahatarvidusele vastas. Sellepärast on ka arusaadav, miks assignatsioonid alla metallraha hinna ei langenud, nad püsisid metallrahaga al pari. Sõjad XVIII a. s. lõpul ja XIX a. s. alul sundisid valitsust aga suuremal arvul assignatsioonide välja andma, mis mõjutas rahakursi languse. 1839. a. võetakse rahaminister Kankrini algatusel ette devalvatsioon. 1843. a. anti assignatsioonide asemel välja krediitpiletid kursiga 1 krediitrubla = $3\frac{1}{2}$ rubla assignatsioonide. Järgnevatel aastakümneil sundisid erakorralised ajad (sõjad 50. ja 70. aastail) uuesti paberraha hulka suurendama, mis mõjutas tunduva kursilanguse. 80. a. a. peale tehakse hoolega ettevalmistusi uueks devalvatsiooniks ja üleminekuks kuldvaluutale. 90. a. a. võetaksegi, kui rahaministriks oli Witte, teine devalvatsioon ette võrdlemisi madala kursiga $66\frac{2}{3}$ kop. kullas = 1 krediitrublaga, mis hästi korda läks.

Erakordsed olud, mis sundisid valitsust XVIII a. s. lõpul ja XIX a. s. alul erakordsete väljaminekute katmiseks assignatsioonide suuremal hulgal välja andma, olid sõjad Türgimaaga. Poolaga ja teiste riikidega keiser Paul I ajal ja Aleksander I valitsuse algusel. A. 1786 anti assignatsioonide välja 100 miljoni rubla eest ja pandi vaba ümbervahetamine seisma. A. 1810 oli paberraha tervelt 577 miljonit rubla käibel. Assignatsioonide hind langes kuni 25 kop. hõbedas, missugune asjaolu rõhuvate mõju avaldas rahva majanduslikku ellu. A. 1810 otsustati sisemiste laenuvate teel ülearune paberraha riigikassasse kokku tõmmata, kuid see abinõu andis vähe tagajärgi, sest assignatsioonide hind tõusis vähe: 25 kop. hõbedalt 28 kopikale. 1812. a. manifest andis assignatsioonidele seadusliku maksu-abinõu ja üldse väärtuse mõõtja iseloomu.

Madal paberraha hind püsis kuni 1839. a., kui rahaminister Kankrini algatusel devalvatsioon ette võeti. 1839. a. manifest määras assignatsioonide kursi kindlaks, nimelt $3\frac{1}{2}$ rubla assignatsioonides arvati 1 hõberubla ette, kusjuures metallraha kuulutati seaduslikuks maksu-abinõuks ja avati paberraha vahetus metallraha vastu. A. 1843 anti assignatsioonide asemel uued paberrahad, krediitpiletid, välja, nende kurss määrati kindlaks, nimelt 1 krediitrubla maksis $3\frac{1}{2}$ rubla assignatsioonides. Ühtlasi avati krediitpiletite vaba ümbervahetamine hõberaha vastu. See kestis kuni Krimmi sõjani. Alates 1854. a. kasvas sõjatarvete tagajärjel krediitpiletite summa kiiresti ja ulatus 1857. a. kuni 700 milj. rublani. Aasta hiljemini lõpetati paberraha vaba ümbervahetamine. Juba a. 1855 tekkis agio. Viiekümnendaist aastaist kuni 1896. a. oli käibel paberraha, mida metallraha vastu ümber ei vahetatud. Türgi sõda (1877—78) sundis paberraha hulka suurendama, mille tõttu raha kurss langes üldse $42\frac{0}{100}$ nominaalhinnast.

XIX a. s. teisel poolel, eriti viimaseil aastakümneil, pühendas valitsus suurt tähelepanu üleminekule paberiselt valuutalt metallvaluutale. 80-dail aastail otsustati üle minna paberiselt valuutalt mitte hõbe-, vaid kuldvaluutale. Põhjuseks esines siin asjaolu, et hõbeda hind kullaga võrreldes väga tunduvalt langes. Vene hõberubla, mis 405 dooli puhast hõbedat sisaldas, maksis a. 1874 umbes 95 kop., a. 1894 aga 47 kop. kulda, kuna

krediitrubla maksis samal ajal 67 kop. kulda. Arusaadav, et niisuguseil tingimusil rahva ja riigi huvide seisukohalt üleminek kuldvaluutale tulusam oli kui hõbevaluutale.

Rahauendus viidi aegamööda läbi. Kõige pealt hoolitseti selle eest, et välismail võlausaldust Venemaa vastu suurendada. Viimaseks mõjus kaasa riigi kulude ja tulude tasakaalu viimine. Edasi hakkas riik kulda oma kätte koguma. Samal ajal vähendati ka paberraha väljaandmist. 1892. a. saadik ei antudki enam krediitpileteid välja, 1898. a. oli neid ainult 999 miljoni rubla ulatuses käibel. Kulla tagavara ulatus samal aastal aga 1,315 miljoni rublani (tolle aja kursi järele). Nii oli 80. ja 90. aastail kulla tagavara palju suuremaks kasvanud kui käibel oleva paberraha kogusumma, mis asjaolu lubas devalvatsiooni ette võtta, kui Witte oli rahaministriks. Selle sihi saavutamiseks võttis valitsus abinõud tarvitusele, et paberraha kurss püsiks ühesugusel kõrgusel, nimelt ostis välisturgudel krediitpiletid üles siis, kui nende kurss langes alla teatava normi, ja müts neid, kui kurss tõusis üle teatava normi. Sel teel läks 90. aastail korda paberrubla kurssi 67 kop. kullas tasakaalus hoida. Paberise valuuta kaotamise vastu olid põllupidajad, sest vilja hind on seda kõrgem, mida suurem agio. Niimetatud rühmade vastuseismise tõttu ei võinud valitsus muidugi kavatsesid uuendusest keelduda, sest seda ei lubanud teised väga mõjuvad põhjused, kõige pealt maa tööstuslik edenemine, mis oli ilma väliskapitalita võimatu. Välismaa kapitalistid aga kardavad oma kapitale paigutada niisuguste riikide tööstusesse, kus maksev kõikuv valuuta. Nad nõuavad oma kulla vastu samasugust puhast kulda. Venemaa tööstuse huvid mõjusid niiviisi otsustavalt kuldvaluuta teostamisele. Et maomanikkude huve enam-vähem rahuldada, võttis valitsus devalvatsiooni võrdlemisi madala kursi järele ette, nimelt 66²/₃ kop. kullas = krediitrublaga. 1899. a. seadus kuulutas raha üksuseks kuldrubla, mis sisaldab 17,424 dooli puhast kulda. Krediitpiletite väljaandmine normiti järgmisel teel: kui paberraha välja antakse kuni 600 miljonini, siis peab pool sellest olema kullaga kindlustatud, antakse paberraha aga enam välja, siis peab iga paberrubla olema kuldrublaga kindlustatud. Olgu tähendatud, et Witte rahauendus hästi korda läks. Vene-Jaapani sõjale ja 1905. a. revolutsioonile vaatamata püsis rahakurss stabiilsena ja paberraha vaba ümbervahetamist metallraha vastu ei katkestatud. Vene rahasüsteemi stabiilsust seletab asjaolu, et käibel olev paberraha oli võrdlemisi suurel määral kullaga kindlustatud.

Niipea kui a. 1914 ilmasõda puhkes, lõpetati krediitpiletite metallraha vastu ümbervahetamine ja krediitpiletid muutusid paberrahaks sõna otsekoheses, s. o. kitsamas mõttes. Et neid suuremal määral välja anti, hakkas nende kurss langema, iseäranis aga revolutsiooni ajal, 1917. a. peale.

Revolutsiooni keerises sündis iseseisev Eesti. Revolutsiooni ajal kinnitas Vene ajutine valitsus Eesti autonoomia Põhiseaduse, mille järele Tallinnamaa ja Liivimaa Eesti osa ühendati. Maapäev kutsuti kokku. Et Venemaal polnud ühtki erakonda, kes oleks asunud heatahtlikul seisukohal väikerahvaste vastu, siis kuulutas Maapäev enese 28. nov. 1917 kõrgema võimu kandjaks Eestis. Võeti ette Asutava Kogu valimised, et riigikorda lõplikult kindlaks määrata. Enamlased aga ajasid Maapäeva laiali ja lõpetasid Asutava Kogu valimised. Detsembrikuul tegid enamlased sakslastega Brestis rahu, mille põhjal oli Saksamaal õigus

Eestit okupeerida. Okupatsioonivägede ilmumise eel kuulutas Maapäeva juhatus 24. veebr. 1918 Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. Sakslaste valitsus ei kestnud aga kaua. Novembrikuul 1918 lahkusid nad Eestist ¹⁾. Nüüd algab Eesti tegelik iseseisvus. Eesti iseseisvusega astub siin käibele ka Eesti raha. Eesti mark võis välja kujuneda muidugi mõista riigikassa päralt olevate kulla ja välisvaluuta tagavarade alusel. Need tagavarad olid aga väga väikesed. Rahaministri teadaandest 22. nov. 1918. a. selgub Maapäeva koosolekul, et riigikassa tagavara võrdus 100 000 margaga. Maapäev volitas küll rahaministeeriumi 50-miljonilist siselaenu tegema, kuid see ei annud suuremaid tagajärgi. Tehti ka katsed annetuste abil riigile põhikapitali luua. Nagu selgub riigikassa peavalitsuse I aruandest 8. märtsil 1919. a., ei annud ka see tee nimetamisväärilisi tagajärgi: annetatud väärtused — kuld- ja hõbeasjad ja rahad, välismaa raha — andsid tühjust enam annetajate isamaalsusest ja ohvri-meelsusest kui annetuste suuruselt. Riigi sise-elu korraldamine ja sõda nõudsid aga suuri summasid; väljapääsu-tee leiti osalt välislaenust, mida korda läks Soomes realiseerida. Edasi suurendasid riigikassa välisvaluuta tagavaru linaid, mis Vene kaubalaevadega õnne teel Tallinna sadamasse sattusid ja kui sõjasaak Inglismaale müüdi. Eesti rahaturul liikusid tol ajal Vene tsaarirahad, duumarublad, Kerenski rahad, Saksa idarublad ja margad, Saksa riigimargad ja ka Soome margad. Esimesed Eesti omad rahad ilmusid 1919. a. alul, esialgu vabariigi 5% siselaenu paberid: 50-, 100-, 200- ja 500-margalised; neile järgnesid riigi kassatähed 1-, 3-, 5- jne. margalised ja ka 50-pennilised. Hiljemini hakkas Eesti Pank välja andma pangatähti, mis raha aset täitsid ja täidavad. Eesti marga kurss püsis esialgu üsna kõrgel. 1919. a. alul oli ta ostujõud suurem kui Soome margal. Inglise naela eest maksti ainult 45—50 E. marka. Samal aastal algab aga Eesti marga langemine, milleks kaasa mõjusid üldpoliitilised ja tööstuskaubanduslikud põhjused ning spekulatsioon. Riigi väljaminekud kasvasid, rahvamajanduslikult ülesehitavaks tööks, mis oleks riigi sissetulekuid suurendanud, oli sõjaolude tõttu vähe pinda, ka sise- ja välislaenuks puudusid võimalused, mispärast riigi majapidamise väljaminekute katmiseks ei olnud muud abinõu kui marga trükkimine. Mida rohkem kullaga ja väärtkindla välisvaluutaga kindlustamata paberraha välja lastakse, seda vähem ta väärtus ja suurem ta langemise püüd. 1921. a. novembri lõpul noteeriti Tallinna börsil 1 n. st. 1550 E. marka, hiljemini veel madalamalt. 1922. a. aga omandab meie mark stabiilsuse, püsivuse, milleks kaasa mõjusid

¹⁾ Okupatsiooni ajal liikusid Eestis Vene rahad, Saksa idarublad ja margad, Saksa riigimargad.

Eesti Panga valuutapolitika, paranenud välispoliitiline seisukord, nimelt Eesti-Vene rahuleping ja selle põhjal saadud 15 milj. kuldrubla, ning meie majanduselu — põllumajanduse, tööstuse, kaubanduse — tõususuunaline arenemine.

Meie rahakursi stabiliseerimine ongi meie rahanduspoliitika pealesandeid. Rahakursi järsk ja liiati veel liigne tõstmine ei tohiks leida maad: ta oleks meie noorele majandusele kardetav. Töösturid ja kaupmehed, kes harilikult ja suurel määral laenkapitali abil teotsevad, satuksid seisukorda, mis ei loo võimalusi võlga, äärmisel juhtumusel protsentegi, tasuda. Ettevõtjate maksujõuetus kisuks enesega ka pangad kokkuvarisemisele ja tekitaks tööstuses ja kaubanduses seisaku ja üldise tööpuuduse.

Hiljemini avaldas meie mark uuesti kindlaid kalduvusi langeamiseks. Selle mõjutasid väärsammud meie majandus-, krediit- ja üldises rahanduspoliitikas ning 1923. a. viljaikaldus, mille tagajärjel tuli majanduslikule kitsikusele vastu astuda. Nüüd võeti meie majanduspoliitika avalikult revideerimisele ja meie marga küsimus tõsiselt kaalumisele. Ikka enam ja enam läi läbi mõte, et tarvis on Eesti mark valoriseerida. 1924. a., kui rahaministriks oli O. Strandmann, esitati Riigikogule „kuldraha üksuse kindlaksmääramise ja kuldrahas lepingute sõlmimise seadus“. Selle seaduse siht oli luua meil kindel rahaüksus, kroon, milles on teatud hulk kulda (0,403226 gr) ja mille alusel lepinguid sõlmitakse¹). Kroon oma väärtuses ei tõuseks ega langeks ühes Eesti marga kõikumisega. Ta koteeritaks Tallinna börsil kulla hinna järele ilmaturul. Eesti mark võib langeda, kuid lepingud tehakse kuldkrooni alusel, mispärast võlauskujaile pole tarvis karta, et nad oma varanduse kaotavad. Eesti marga valoriseerimine, s. o. kuldraha-üksuse alusele üleviimine võtab teatavalt majanduslikult teotsevail rühmil igasuguse võimaluse selleks, et marga kurssi kunstlikult alla suruda. Nad teavad, et neil tulevad siiski kõik oma krediitkohustused kulla alusel täita. Kõige selle tagajärjel suureneb loomulikult ka käibel oleva raha hulk: kapitalide omanikud lasevad oma vabad kapitalid turule, olles usus, et nad need oma väärtuses tagasi saavad. Nimetatud asjaolu aitab omakord kaasa marka stabiliseerida. Mainitud seadus ei too õieti midagi uut meie ellu. Teatavasti on Eesti Panga poolt antud ehitus-, piimatallitus- ja maaparandus-laenuid kõik tehtud kulla alusel. On peale selle veel rida majanduslikke lepinguid, mis samuti kulla alusel sõlmitud. Käesoleva seadusega tahetakse samu vahekordi ka puhtärilise ja tööstuslikugi tegevuse piirkonda üle tuua. Sel teel

¹) Kuldraha lõomine ja käibele saatmine pidi sündima eriseaduse põhjal, mis seni pole avalikkuse ette jõudnud. Kuldraha käibele saatmiseks polnud ainelist jõudu.

hävitataks äringkonnis huvi marga kukutamise vastu. Tegelikel põllumehil loomulikult puuduvad seesugused kalduvused.

Niipea kui lepingute kuldrahas sõlmimise seadus vastu võeti, hakati seda ka ellu viima. Teiselt poolt piirati tunduvalt Eesti Panga poolt krediidi võimalusi. Olid ju seni paljud mitte-elujõulised tööstus- kui ka äri-ettevõtted ning mõned pangad ohtralt laenu saanud. Samal ajal ei trükitud ka uut paberraha juurde. Rahaministri rahanduspoliitika andis tagajärgi. Eesti marga kurss, mis tõsiselt oli hakanud langema, jäi püsima. Ta on enam-vähem stabiilsena hoidunud kuni viimase ajani.

Krediit. Krediidi mõiste. Kui kaupu vahetatakse ostetud kaupade vastu või tehakse seda raha abil, siis võime konstateerida, et ekvivalentsed väärtused (kaup, raha) lähevad ühe käest teise kätte ühel ja samal ajal. Nüüdisaja majandusliku korra juures võime tihti niisuguseid vahetussuhteid näha, kus üks pooltest keeldub teatavil põhjusil väärtusi ekvivalentses ulatuses vastu andmast, kuid ainult ajutiselt; ta kohustub seda tegema mõne aja pärast. Niisugust vahetustehist nimetatakse krediidi- ehk laenu tehiseks. Nii näit., kui üks ostab teiselt 5 puuda jahu, kusjuures ta kohustub raha, ütleme 500 marga ulatuses, kuu aja pärast maksma, või kui isik, kel elatusvahendeid napilt, 3000 marka laenab, lubades nime- tatud summa tagasi maksta 6 kuu pärast. Mõlemal juhul kindlustab tasumist laenaja varandus, kas tervelt või teatavas osas.

Laenatud summat nimetatakse võlaks, isikut, kes väärtusi annab, kreditoriks ehk võlauskujaks, isikut aga, kes kohustub seda tulevikus, s. o. teatava aja pärast tagasi maksma, deebitoriks ehk võlgnikuks. Nii võiksime krediidiks nimetada niisugust vahetustehist, kus saadud väärtuse ekvivalendi tagasimaksmine toimub teatava aja jooksul ja tagasimaksmist kindlustab võlgniku varandus. Nagu antud definitsioonist näha, on igal krediidi- tehisel kaks paratamatut momenti iseloomulised:

1) Ekvivalendi tagasimaksmise pikendamine teatavaks ajaks mõlemate poolte kokkuleppel ja

2) tagasimaksmise kindlustamine.

Mis puutub protsendisse, siis ei esine ta krediiditehise paratamatu tunnusena, sest paljud tehised, nagu sugulaste ja tuttavate vahel, tehakse ilma protsendita.

Krediiditehiste jagunemine. Krediiditehised jagunevad oma tunnuste järele mitmesse liiki.

1) Oma sihilt jaguneb krediit valmistamis-, tarvitamis- ja jaotamiskrediidiks. Esimese all mõistetakse

niisugust krediiti, mis valmistamiseks läheb, näit. masinate, instrumentide, tarvilikkude hoonete jne. ostmiseks; ta jaguneb omakord kaubanduslikuks, tööstuslikuks ja põllumajanduslikuks krediidiks. Teise all mõistetakse niisugust, mille siht on otseseks tarvitamiseks vajalikkude kaupade omandamine, näit. krediit toiduks tarviliku vilja ostmiseks ja elamu ehitamiseks.

2) Selle järele, kes on võlgnik, jaguneb krediit erakrediidiks ja ühiskondlikuks krediidiks. Esimesel juhul esinevad krediidi osanikkudena eraisikud või eraühingud, teisel juhul mõni ühiskondlik organisatsioon, nagu linn, riik, maakond.

3) Tähtaja suhtes jaguneb krediit tähtajaliseks ja tähtajatuks. Esimesel juhul on maksu tähtaeg mõlemate poolte kokkuleppel kindlaks määratud, teisel juhul mitte. Tähtajaline krediit jaguneb omakord pika- ja lühiajaliseks. Viimast kasutavad peaausjalikult kaupmehed ja töösturid, näit. tooresmaterjali ostmiseks, tööliste palkamiseks või kaupade ostmiseks edasimüümise otstarbel. Niisugused kulud kaetakse võrdlemisi ruttu ja ühe korraga kaupade ja saaduste müügist lunastatud summadega.

Kui aga tarvis ettevõtet laiendada uute hoonete ehitamise, uute masinate ja keerukate mehhanismide ostmise teel, mis kapitaalsete kuludid nõuab, siis kannab selleks tehtud laen pika-ajalist iseloomu, sest viimase tasumine toimub aegamööda, aastate vältusel. Samasugust iseloomu kannab põllumajanduslik laen, mis tehtud näit. hoonete ehitamiseks, maaparandus-töödeks (maa torutamine, niisutamine). Üldse on kaubanduslik laen lühiajaline, põllumajanduslik laen aga pika-ajaline. Lühiajalise laenu tähtaeg on harilikult 1—12 kuud, pika-ajalise tähtaeg mitukümmend, koguni 50—60 aastat.

4) Välja minnes kindlustamisviisist jagatakse krediit isiklikuks ja reaalseks. Isiklikuks krediidiks nimetatakse niisugust, mis põhjeneb peaausjalikult võlgniku isiku vastu oleval usaldusel, mille tekitajaks on võlgniku mitmesugused omadused, nagu anderikkus, osavus, hoolsus, ausus ja kokkuhoidlikkus. Muidugi mõista, et võlgnik isikliku krediidi puhul ka oma varandusega vastutab.

Reaalseks krediidiks nimetatakse niisugust, kui võlatasumist kindlustab mingisuguse väärtusliku asja pantimine, aga mitte võlgniku terve varandus. Et pandiks võib olla vallas- ja kinnisvara, siis jaguneb reaalne krediit omakord kahte eriliiki, nimelt, lombard- ja hüpoteekkrediidiks. Lombardkrediidi korral panditakse näit. niisuguseid asju, nagu raamatuid, rõivaid, masinaid, väärtpabereid jne., kuna hüpoteekkrediidi juures maju, maid jne. Ei maksa võlgnik oma võlga, siis juhib võlauskuja nõudmise panditud varandusele, mis lõpuks avalikult ära müüakse. Lombardkrediidi puhul on panditud varandus võlauskuja käes ja valitsuse all, aga mitte tema kasutada, tarvitada. Kui panditud on näit. uur, siis on viimane võ-

lauskuja käes hoiul, aga mitte tarvitada. Hüpoteekkrediidi puhul jääb panditud varandus aga võlgniku valdusesse ja kasutada, mis ka otstarbekohane.

Krediididokumendid. Nüüdisaja majandusliku korra juures tehakse krediiditehised kirjalikult. Eksisteerivad siiski ka suusõnalised tehised. Viimased on võimalikud ainult väiksemate summade piirkonnas ja ligemate sõprade ning tuttavate vahel. Kirjalikkude tehiste tunnistustena esinevad mitmesugused krediididokumendid.

Peatume tähtsamail ja rohkem levinud krediididokumentidel. Nad jagunevad üldiselt kahte põhiliiki. Esimesse liiki kuuluvad niisugused, mis sisaldavad võlgniku kohustuse või lubaduse maksta väärtusi teatavas summas.

Need on järgmised:

1) Lihtveksel. Ta on isesugusest paberist võladokument ja sisaldab kohustuse maksta kreditorile või kellele viimane käsib teatava summa. Veksel on kindlamaid võladokumente, sest tema põhjal sünnib võla tasumine kiiresti, vastuvaidlemata ja vekslil äratähendatud päeval. Kui võlgnik vekslil tähendatud päeval võlga ei tasu, siis antakse veksel protesti, s. t. algab vekslil tähendatud võla sissenõudmine kohtu teel. Et veksel on kindel võladokument ja et ta põhjal võla nõudmine sünnib kiiresti, siis on veksel nüüdisaja kaubandus- ja tööstusilmas väga laialist poolehoidu leidnud.

Kreditoril on õigus vekslit teisele isikule edasi anda, kusjuures ta vekslit teisele küljele vastava tähenduse peab tegema (indossament). Teine isik võib vekslit edasi anda kolmandale, ka pangale jne. Vekslivõla eest on vastutavad vekslit andja ja kõik need isikud, kes vekslit teisele küljele edasiandmise tähenduse teinud.

2) Obligatsioonid. Obligatsioonide all mõistetakse protente kandvaid pika-ajalisi võlakohustusi, mis riigi või suuremate ettevõtete, nagu aktsiaühingute poolt välja antakse. Nende väljaandmine sünnib harilikult järgmiselt: kui riik või aktsiaühing vajab suuremat summat ja pikemaks ajaks, siis jagatakse terve laenu summa üksikuiks vähemaks ja ümmargusiks osiks (obligatsioonid), nagu 500, 1000 marka jne., mida rahvas ostab. Obligatsioonilaenu tasumine sünnib nii: kui näit. laen on tehtud 50 aasta peale ja 500 miljoni marga ulatuses, siis tuleb iga aasta obligatsioone kustutamisele 10 miljoni marga ulatuses, kusjuures kustutamisele tulevate obligatsioonide määramine sünnib loosi ehk tirage'i (l.: tiraaži) teel.

3) Pantkirjad. Pantkirjad antakse välja panditud kinnisvara peale hüpoteegipankade poolt. Nad lähevad obligatsioonidest selle poolest lahku, et viimased on oma olemuselt isiklik laen, kuna esimesed on — reaalaen. Obligatsioonid ja pantkirjad avavad

võlgnikele võimaluse suuremate summade laenamiseks pikemaks ajaks ja hõlbustavad tunduvalt laenu tasumist. Pantkirjade ostjad, s. o. võlauskujad, saavad kindlat ja enam-vähem kõrget protsenti. Arusaadav, mispärast pantkirjad kergesti ostjaid leiavad.

4) **P a n g a t ä h e d.** Pangatähed (pangapiletid) on panga protsendita võlakohustused, mille põhjal pank end kohustab pangatähel märgitud summat pangatähe ettenäitamisel välja maksma. Pangatähed antakse välja oma operatsioonisummade suurendamiseks pankade poolt, kel selleks õigus. Pangatähed liiguvad kitsamais ringkonnis, nimelt kaubandus-tööstuslikes. Nad täidavad kaunis laialt raha aset. Neid võtab igaüks hea meelega raha asemel vastu: annavad neid ju välja harilikult suured keskpangad, millel ei puudu üldine rahva usaldus.

Teise laenudokumentide liiki kuuluvad niisugused, mis sisaldavad võlauskuja nõudmist võlgnikule, et viimane teatava hulga väärtusi maksaks.

Need on järgmised:

1) **T š e k k.** Tšekk on isiku käsk pangale, kus temal raha hoiul jooksva arvel, et pank tšeki ettenäitajale tšekil tähendatud summa välja maksaks. Ütleme, et A on 50 000 marka panka jooksvale arvele pannud. Ostab A 10 000 marga eest B-lt kaupa, siis annab ta selle vastu B-le tšeki 10 000 marga väärtuses ja B võib sellega pangast nimetatud summa kätte saada.

2) **K ä s u v e k s e l.** Käsuveksel on kreditori (trassant) käsk teises riigis elavale võlgnikule (trassaat), et viimane tähendatud summa välja maksaks vekslit ettenäitajale (remittent). Nii teotsevad ühenduses käsuveksliga kolm isikut. Kui Londoni kaupmees A võlgneb Tallinna kaupmehele B-le 10 000 marka, viimane aga oma kord samasuguse summa Londoni kaupmehele C-le, siis kirjutab Tallinna kaupmees B Londoni kaupmehele A nimele käsuveksli, et viimane võlgneva summa 10 000 marka Londoni kaupmehele C-le välja maksaks.

Krediidi tähtsus. Nüüdisaja majandusliku korra juures on krediit iseäranis suure tähtsuse omandanud. Ta tähtsus avaldub järgmiselt.

1) Krediit on oluliseks teguriks nüüdisaja majanduslikus elus. Ta kergendab kaupade käivet ja kõrvaldab katkestused, mis tööjaotuse tagajärjel võivad vahetuses tekkida. Näit., üks kaup võib olla valmis, kuna teist, mille vastu esimene vahetatakse, aga veel valmistatakse.

2) Krediit suurendab valmistamist. See sünnib sel teel, et krediidi abil kapitalid voolavad ettevõtlike isikute kätte, kes uusi ettevõtteid asutavad või vanu laiendavad. Kui po-

leks üldse krediiti, siis seisaksid paljud kapitalid nende omanikkude elukutse või oskuse puudumise tõttu kasutamata, või jälle raisatakse kasutuiks valmistamiskatseiks ära.

3) Krediit ei suurenda mitte ainult rahva kapitalide produktiivsust, vaid avab võimaluse ka rahva loovate jõudude täielise maks kasutamiseks. Varanduseta, kuid majanduslikuks tegevuseks vastavate annetega, teadmistega ja ettevõtlikkusega varustatud inimesi on palju. Krediit annab kapitalid nimetatud isikute kätte ja nende andekus ja ettevõtlikkus kasutatakse ühiskondliku rikkuse suurendamiseks.

4) Krediit virgutab inimesi kapitalide kogumisele. On harilik nähtus, et inimene tervet oma sissetulekut, nii suur või väike kui ta ka ei oleks, ära ei kuluta. Aasta lõpuks kujuneb mingisugune jääk. Niisugused jäägid üksikult ei anna nende omanikkudele mingisugust võimalust ühe või teise ettevõtte rajamiseks, nad seisaksid surnud kapitalina. Krediidi teel voolavad ka sääraseid summakesed ettevõtteisse, kus nad produktiivselt kasutatakse. Näit. suurem vabrik võib, välja andes 500-margalised obligatsioonid, mitme-sajatuhandelise kapitali oma tegevuse laiendamiseks hankida.

5) Krediit hõlbustab raha käibimist, sest mitmesugused krediididokumendid asendavad raha surrogaatidena kallist metallraha. Ühed suudavad seda teha suuremal, teised vähemal määral. Need rahasummad, mida asendavad krediididokumendid, tarvitatakse teises suunas hoopis kasulikumalt. Pealegi hõlbustavad krediididokumendid väärtuse edasisaatmist.

6) Krediit avaldab oma mõju ka uba hindadesse. Krediidi abil tõmmatakse ikka suuremad ja suuremad kapitalid valmistamise, mis töö produktiivsust suurendab ja kaasa mõjub pikema aja jooksul hindade langemiseks. Teiselt poolt mõjutab krediit mõneks ajaks hindade tõusu. Inimene võib krediidi abil suuremal arvul kaupa osta. On nõudmine kaupade järele selle tõttu suurenenud, tõusevad ka nende hinnad. Näit., kui puuvilla kehva saagi tunnused on enam-vähem välja kujunenud, ostavad vabrikandid suuremal määral puuvilla üles, kusjuures nad laialt krediiti tarvitavad. Nõudmine puuvilla järele suureneb ja hinnad tõusevad. Kui suurel määral võib krediiti kasutada, seda tõendab hindade ajalugu. Kaubahindadesse ei mõju mitte ainult pangatähed, nagu seda mõned tõendavad, vaid kõik krediididokumendid: tšekid, vekslid jne.

7) Krediidil on ka oma eitavad omadused. Krediit ei edenda mitte ainult valmistamist, laiendades vanu ja tekitades uusi ettevõtteid, vaid ta loob võimaluse spekulatsiooniks, mis kulutatud kapitalid hävitab, tuues nii rahvamajandusele kahju. Arusaadav, et inimene riskeerib kergemini võõraste kui omade kapitalidega. Ometi on kasu, mis krediit rahvamajandusele annab, kaugelt suurem kui ta kahju.

Krediidi edenemise tingimused. Krediidi edenemiseks ja laiendamiseks on tarvilik rida tingimusi. Need on järgmised :

1) Peab olema kõige pealt vabu kapitale, mida nende omanikud kas ei suuda või ei taha valmistamise otstarbel kasutada. Ainult vabu kapitale võib krediidiks anda.

2) Peab olema asutusi — panku —, mille kaudu vabad kapitalid nende omanikkudelt voolaksid laenuarvitajate kätte. Pangad on vahemeesteks vabade kapitalide omanikkude ja kapitali tarvitajate vahel. Poleks panku, poleks ka nüüdisaja suurejoonelist krediiti olemas, mis paratamata tarvilik rahvaste majanduslikuks edenemiseks.

3) Krediidi arenemise tarvilikuks tingimuseks on kasu, mis krediit annab võlauskujale laenuks antud kapitalidelt. Nimetatud kasu esineb $\frac{0}{0}\frac{0}{0}$ -tide kujul. Protsent õieti kihutabki vabade kapitalide omanikke neid välja laenama. Äri-ilmast laenatavate kapitalide $\frac{0}{0}$ -i kõrgus oleneb kapitalide pakkumisest ja nõudmisest nende järele. Mõnikord on riikide valitsuste poolt protsendi kõrgust katsutud piirata, mis aga pole küllalt otstarbekohane: madal sunniprotsent takistab krediidi arenemist ja avaldab sellega rahvamajandusse eivatat mõju. Nüüdisajal on protsendi normimise katsed kõrvale jäetud. Seadus keelab ainult võlgnikku ekspluateerimast liigkasu-võtmise teel. Viimast peavad tõendama krediiditehise tingimused.

4) On paratamata tarvilik, et krediiditehised oleksid juriidiliselt kindlustatud, s. t. et seadus ja kohus küllalt vahendeid annaksid laenu tagasinõudmiseks juhul, kui võlgnik tõrgub seda tagasi maksmast. Seadusandlike normide kogusummat, mis laenu sissenõudmise korra ja tingimused ära määravad, nimetatakse krediidi õiguseks.

Pangad.

Pankade mõiste, liigid ja operatsioonid. Laenu andmine on nüüdisaja majandusliku korra juures pankade kätte koondunud ja esineb eri-tegevusharuna. Pankadeks nimetatakse asutusi, mis teotsevad vahemeestena vabade kapitalide omanikkude ja isikute vahel, kes vajavad kapitale majanduslikeks operatsiooniks. Vabad kapitalid voolavad pankadesse, mis nendega laenuarvitajaid varustavad.

Pangad jagunevad oma operatsioonide iseloomu järele kahte liiki: ühed neist on kaupmeeste ja töösturite teenistuses, nimelt kommers- ehk kaupapangad, teised aga kinnisvara omanikkude teenistuses, nimelt hüpoteekpangad. Esimesed annavad lühikese, kuna teised pika aja laenusid. Selle järele, kes panga

omanik, jagunevad pangad era- ja ühiskondlikeks. Esimeste omanikud on eraisikud või nende ühingud (aktsiapangad), teiste omanikud aga ühiskondlikud organisatsioonid, nagu riik, linn, maakond jne. Viimased nimetatakse riigi, linna, maakonna jne. pankadeks.

Kõik pankade krediidioperatsioonid jagunevad kahte liiki: passiivseiks ja aktiivseiks. Esimeste all mõistame niisuguseid, milles pänk esineb võlgnikuna, deebitorina, sest nende abil muretseb pank enesele rahakapitale, teiste all aga niisuguseid, milles pank esineb kreditorina, võlauskujana, sest nende abil annab pank capitale laenuks välja. Pank peab oma tegevuses selle järele valvama, et ta aktiivsed operatsioonid oma omadusilt vastaksid passiivseile operatsioonidele; vastasel korral ähvardab panka pankrott: ei või ju pank näit. lühikese aja hoiusummasid pika-ajalisteks laenudeks välja anda. Nimetatud panga põhimõtet formuleeritakse harilikult järgmiselt: panga passiva määrab tema aktiva. Pangad esinevad kapitalistlikus majanduses tähtsa tegurina: passiivsete operatsioonide abil koonduvad hiiglakapitalid pankadesse, kuna aktiivsete operatsioonide abil kapitalid voolavad ühte või teise tööstusharru. Võib ütelda, et pangust suurel määral oleneb maa ja rahva tööstuse iseloom ja arenemine.

Passiivsed operatsioonid. Hoiusummad. Kaubapankade tähtsamaid passiivseid operatsioone on summade hoiule võtmine. Panka, mille operatsioonisummad peamiselt moodustatakse hoiusummadest, nimetatakse deposiitpankadeks. Nüüdisaja pank ei võta summasid mitte ainult lihtsalt hoiule, nagu seda tegid pangad endisil ajal (näit. Genua ja Veneetsia pangad), vaid jätab enesele õiguse hoiule antud summasid kindla tasu eest ka välja laenata. Nii lähevad nüüdisaja deposiitoperatsioonid oluliselt lahku vastavaist vanema aja pankade operatsioonest, kuigi viimaseist kujunesid välja esimesed. Vanema aja pankade tegevus näitas, et hoiule antud summasid ei nõuta ühe korraga tagasi, et mõnesugused summad tegevuseta püsivad alata panka kassas. Silmas pidades nimetatud asjaolu hakkasid pangad teatava $\frac{0}{100}$ -i eest hoiusummasid välja laenama, kusjuures pank ka hoiule antud summade eest teatavat $\frac{0}{100}$ -i hakkas maksma. Laenu- $\frac{0}{100}$ pidi niisugusel korral hoiu- $\frac{0}{100}$ -ist muidugi kõrgem olema.

Hoiusummad jagunevad mitmesse liiki:

1) Põlised hoiusummad. Põlised hoiusummad jäävad panka terve ta kestuse ajaks ja seepärast maksab pank nende eest ka kõrgemat protsenti. Et hoiuleandja siin oma kapitalist nagu loobub, siis on põlised hoiusummad vähe levinud. Harilikult annavad mitmesugused asutused oma kapitalid põliseks ajaks hoiule, nagu

heategevad asutused, kesk- ja kõrgemad õppeasutused jne. Neil on tähtis alaline ja võimalikult suurem sissetulek.

2) Tähtajalised hoiusummad. Tähtajalised hoiusummad jäävad panga kasutada kindlaksmääratud ajaks, näit. 2—5 ja enam aastaks. Mida pikem hoiu aeg, seda kõrgemat protsenti maksab pank. Tähtajaliste laenude arv on viimasel ajal vähenema hakanud, sest kapitalide hoivuleandmine kindlaksmääratud ajaks kitsendab tunduvalt nende kasutamist omanikkude poolt. Oma kapitalile annavad kindlaksmääratud ajaks peaaesjalikult need hoivule, kes kaubandus-tööstuslikust elust otseteed osa ei võta ja kelle peahuvi seisab protsentide saamises.

3) Tähtajata hoiusummad. Tähtajata hoiusummade juures pole hoiu aeg kindlaks määratud ja hoivule antud summasid võib igal hetkel tagasi nõuda. Mõned pangad siiski nõuavad, et hoiusummade väljavõtmisest paar päeva enne seda teatatakse. See on selleks tarvilik, et pangal võimalus oleks vastavaid summasid muretseda, kui neid käepärast ei juhtu olema. Et tähtajata hoiusummasid igal hetkel võib välja võtta, siis on nende pealt makstav protsent võrreldes eelmistega madalam.

4) Hoiusummad jooksva arvel (liht jooksev arve). Majanduslikult edenened riikides mahutavad ettevõtted, asutused ja ka eraisikud, kellele rahaoperatsioonidega alatasa tegemist, oma vabad summad pankadesse. Igal hoivuleandjal on panga raamatuis isesugune arve, kuhu üles märgitakse aeg-ajalt hoivule antud ja hoivult võetud summad, — niisugune arve kannab jooksva arve nime. Pank annab hoivuleandjale tšekiraamatu. Hoivuleantud summade väljamaksmine toimub osade kaupa ja tšekkide vastu. Mõnel maal on hoiusummade jooksvale arvele andmine laialt levinud. Kõik võlad tasutakse tšekkide abil. Jooksva arvel olevate hoiusummade pealt maksab pank protsenti, kusjuures protsent arvutatakse mitte tervete kuude eest, nagu teiste hoiusummade puhul, vaid tervete päevade eest: päevast peale hoivule andmist kuni hoivult võtmise päevani. Jooksva arve hoiusummadest makstav protsent on harilikult madalam kui teistest hoiusummadest makstav. Mõned pangad ei maksa nimetatud hoiusummadest üldse protsenti. Selle peale vaatamata, et nimetatud hoiusummadest makstav protsent on madal, voolab hoiusummadest jooksvale arvele külluses. Viimased oma kogusummas on palju suuremad kui kõik teised hoiusummad kokku. Põhjuseks esinevad siin jooksvale arvele antud summade elastilisus ja alaline protsent. Pank võib nimetatud hoiusummadest protsenti maksta, sellepärast, et ta nad välja laenab, kõrgemat protsenti võttes kui ise maksab. Jooksvale arvele toodud hoiusummade väljalaenamist võimaldab asjaolu, et mitte kõik hoiusummad korraga tagasi ei nõuta; teiseks, siis kui ühed hoivult võtavad, toovad teised hoivule oma kapi-

talid, mille tõttu panga kassal on alati võrdlemisi suur osa hoiussummasid, mida võidakse julgesti välja laenata lühikeseks ajaks.

Tšekk. Arvekojad. Tähtsat osa jooksva arvel olevate hoiussummade kohta etendab tšekk. Tšekk pole nimeline, s. t. tšeki omanik on see, kelle käes ta on antud momendil. Et tšekk hoieandja allkirja kannab, siis varustab pank end tema allkirja originaaliga, millega tšeki allkirja võrreldakse. Tšeki kestus on üüris: kolm kuni kümme päeva. Tšekk kergendab väga tunduvalt rahakäivet: ta ei vähenda mitte ainult ärilisiks operatsiooniks tarviliku sularaha hulka, vaid võimaldab maksude maksmist üksikute majanduste vahel ilma rahata. Kuidas see toimub?

Kui pank maksaks iga esitatud tšeki vastu sularaha, siis ei vähendaks tšekk sugugi mitmesuguseiks operatsiooniks tarvilikku raha hulka.

Tarve raha järele hävib siis, kui tšeki omanikul samas pangas on jooksev arve, kus tšeki andjalgi; niisugusel juhtumisel kirjutatakse tšekil tähendatud maksusumma ühe jooksvalt arvelt maha ja teisele juurde, kusjuures raha üldse ei figuuri. Niisugust rahalist toimetust nimetatakse transferdiks (keskajal ja ka nüüd giroks; giro — ring). Et pangaga on seotud tuhanded inimesed, ettevõtted ja asutused, kes omavahelisi arveid kirjeldatud teel võivad õiendada, siis on arusaadav, millist kergendust toovad tšekk ja transfert äritegevusele ja kui palju nad vähendavad raha tarvitamist.

Nüüdisaja arenenud pangaasjanduses, kus igas linnas terve rida üksteisega võistlevaid panku, mille vahel rahvastiku vabad summad ära jaotatud, ei annaks transferdi tarvitamine maksimaalseid tagajärgi, kui ei oleks asutatud „arvekojad“ ehk pangad võlgade puhastamiseks (clearing house).

Teatava linna pangad astuvad ühendusse ja kohustavad end vastu võtma tšekke, ükskõik kelle nimele nad ühendusse astunud pankadest poleks kirjutatud. Nüüd võib saadud tšekkidega iga isik esineda oma pangas, kus temal jooksev arve, ja pank kirjutab tšekile tähendatud summa ta jooksvale arvele juurde. Iga päev peale äritundisid tulevad pankade esindajad kokku n. n. arvekotta ja siin toimub tšekkide vahetamine. Ühe panga nõudmised kaetakse teise panga nõudmistega ja lõpuks tuleb pankadel välja maksta üksteisele võrdlemisi väikesed summad. Väljamaksmine sünnib mitte raha, vaid harilikult tšekkide abil mõnesse suuremasse panku (keskpanka), kus kõigil ühinenud pankadel on olemas jooksev arve. Tähendab, tšekk ja transfert ühendavad mitte ainult kohalikke panku, vaid ka panku, mis asuvad eri linnades. Nii muutub transfert kohalikust linnadevaheliseks ehk interlokaalseks, mis rahvamajanduslikult väga tähtis.

Esimest korda avati arvekojad Londonis XVIII a. s. keskel. Siin otsustasid pankade clerç'id, selle asemel, et joosta tšekkidega ja vekslitega ühest suurlinna otsast teise, kokku tulla kindlaksmääratud ajal ühte Londoni „City“ kõrvalisse restorani tšekkide vahetamise otstarbel. Pankade direktorid kiitsid selle idee heaks ja kutsusid praktilise asutuse ellu, mis meilgi praegu arvekodade kujul olemas. Arvekodade süsteem on paljudes Euroopa riikides ja ka P.-A. Ühendriikides tarvitusele võetud; Prantsusmaal esimest korda 70-dail, Saksamaal ja Austrias — 80-dail ja Venemaal — 90-dail aastail. Kõige enam edenenud on nimetatud süsteem Inglismaal, kus ta abil üsna vähese rahaga võimalikud on hiiglasuured operatsioonid. Tšekk, millele tugib arvekodade süsteem, esineb nüüdisajal Inglise kaubanduse- ja rahailmas nagu täielise rahana. Kui öeldakse, et kellelgi on Londoni turul krediit, siis tähendab see seda, et temal on õigus tšekki välja kirjutada. Tundub, nagu tekiks uus valuuta — tšekkvaluuta. Arvekodade operatsioonide suurusest annavad tunnistust järgmised arvud: 1909. a. võrdusid Londoni arvekoja operatsioonid 12 miljardi n. sterl., New-Yorgi — 102 miljardi dollari, Pariisi — ligi 33 miljardi frangiga.

Pangatähed. Panku, mille operatsioonisummad moodustuvad peasjalikult väljaantavaist pangatähtedest, nimetatakse emissioonpankadeks. Pangatähtede väljaandmine on teiseks tähtsamaks passiivseks operatsiooniks.

Kuidas tekkisid pangatähed?

Euroopa krediidisüsteem kujunes XII—XV a. s. Itaalias. Tolleaja ühiskonna ja üksikute valitsuste moraalne tasapind oli madal ja raha vahetusväärtuse nõrgestamine odavate metallide juurdesulatamise teel harilik nähtus. Niisuguste kuritarvituste tagajärjel tekkinud seisukord paralüüsis peaaegu täieliselt sise- ja välis-kaubavahetuse. Väljapääsuabinõuna asutati Itaalia vabariikides ja ka teistes tolleaja kaubandus-keskkohtades pangad. Pankade esimeseks ülesandeks oli rahakäibe korraldamine. Nad vahetasid mitmesuguseid rahasid ja määrasid kindlaks nende väärtuse. Pankadesse viisid kaupmehed oma raha hoiule ja pangad üiendasid hoiuleandjate makse nende arvel. Tähendab, pangad esinesid nagu kõikide kassahoidjaina. Esialgu tulid kaupmehed teatud tunnil panka, et maksude maksmise otstarbel korraldusi teha, s. t. kindlaks määrata, kui suured summad maha kustutada oma arvelt ja üle viia teiste arvele. Hiljemini andsid pangad, kui isiklik ilmumine nende klientidel muutus koormavaks, neile välja isesugused tunnistused ehk kviitungid raha hoiule võtmise kohta või andsid neile loa saata panka käskkirjad maksude kohta, mis pank peab tegema nende arvel. Nüüd polnud kaupmeestel enam mõtet panka tulla maksude maksmist korraldama, sest nad võisid oma võlgnikkudele edasi anda kviitungi, tehes viimasele edasiandmist sisaldava märkuse, või anda neile maksukäsu panga nimele.

Nii hakkasid nimetatud dokumendid vähehaaval kaubandusilmas raha aset täitma. Iseäranis levisid raha hoiul olemist tunnistavad panga kviitungid. Usalduse tõttu, mis pankade vastu oli olemas, liikusid nende

kviitungid võrdlemisi kõrge agio'ga, näit. deposiitkviitungid, mis n. n. giropankade poolt välja anti. Giropankade tüübilisema esindajana võiks nimetada Hamburgi panka, mis teotses kuni Saksa keisririigi asutamiseni. Igale deposiitkviitungile vastas panga rahakambreis kindel kvantum raha, mida igal silmapilgul võis välja võtta. Tähendab, deposiitkviitungid olid deposiitrahad; nad liikusid metallraha esindajaina. Et panga kviitungid kaubandustööstuslikes ringkonnis usalduse võitsid, siis hakkasid pangad kviitungeid välja andma, mitte ainult neile, kes metalli või metallraha töid hoiule, vaid ka neile, kes soovisid laenu saada. Viimased kviitungid esinesid juba sõna otseses mõttes pangatähtedena.

Pangatäht on võlakohustus, panga protsendita laen. Pangatähtede käibimine põhjeneb usaldusel, mis panga vastu olemas, s. t. usul, et pank pangatähe vastu annab niipalju sularaha, kui palju pangatähel tähendatud. Pangatähed on väga laialiselt käibel maksuabinõuna pärisraha asemel. Lastakse nad ju välja suurte keskpankade poolt, mil ei puudu üldine usaldus. Raha aset täites lähevad pangatähed ikkagi põhjalikult lahku rahast: 1) Pangatähed ei esine seadusliku maksu-abinõuna, nagu raha, ja seepärast pole nende vastuvõtmine kodanikele sunduslik. Vastuvõtmine oleneb saaja heast tahtmisest. 2) Pangatähed antakse välja pankade poolt nende krediidioperatsiooneks, kui näit suuremal arvul veksleid diskonteeritakse, siis panditavate väärtpaberite, kaupade jne. vastu, kuna paberraha antakse välja riigi poolt rahakäibe tarbeiks. Oma eriülesannete mõjul lähevad pangatähed ja paberraha üksteisest lahku ka käibimise iseloomult: esimesed püsivad käibel lühemat aega, sest laenu-tähtaja kätte jõudmisega voolavad nad panka tagasi; teised püsivad käibel pikemat aega, sest nad antakse välja riigi poolt oma maksukohustuste täitmise otstarbel ja võivad riigikassasse tagasi tulla ainult kulla vastu ümbervahetamiseks. Viimane toimub muidugi siis, kui ümbervahetamine tegelikult võimaldatud.

Olulise tähtsusega on tagatised, mis pangatähtede metallraha vastu ümbervahetamiseks tarvilikud. Esiteks peab panga rahakambreis teatav tagavara metallraha olema, mis vajalik pangatähtede ümbervahetamiseks, teiseks on tegelik elu näidanud, et pank võib pangatähti niipalju välja anda, kui palju neid vajavad kaubandusoperatsioonid. Vastasel korral, s. t. kui ta neid suuremal arvul välja saadab, võib pank sattuda väljapäästamatusse seisukorda.

Et asutused ehk pangad, mis kirjeldatud emissioonoperatsiooniga tegemist teevad, ülalnimetatud kahe põhimõtte järele käiksid, on valitsus enesele õiguse jätnud nimetatud pankade tegevust kontrollida. Nad omandavad selle tagajärjel poolametliku iseloomu või muutuvad puhtriklikeks asutusiks. Valitsus annab välja teatavad määrused, mis kindlustavad pangatähtede ümbervahetamise metallraha vastu. Kõige pealt peab pangal pangatähtede väljaandmiseks riigivalitsuse poolt luba olema. Valitsus määrab kindlaks viisi, kuidas väljaantavad pangatähed peavad metallrahaga olema kaetud.

Selles suhtes on aja jooksul välja kujunenud 3 peastüsteemi.

Need on järgmised:

1. Kontinentaal- ehk Saksa süsteem nõuab, et $\frac{1}{3}$ pangatähtedest oleks metallrahaga kindlustatud, kusjuures tuldsumma, mille ulatuses võib kullas kindlustamata pangatähti välja anda, ei tohi Saksamaal ulatuda üle 472 829 tuhande marga; kui see sünnib, siis tuleb riigile 50% maksu maksta. Austria-Ungaris oli sama süsteem maksev, ainult selle vahega, et kõige vähemalt $\frac{2}{3}$ väljaantavaist pangatähtedest pidi kindlustatud olema. Belgias, nagu Saksamaalgi, nõutakse, et $\frac{1}{3}$ väljaantavaist pangatähtedest oleks kaetud metalliga, kuid siin on rahaministeeriumil luba seda normi alandada; kõigilt pileteilt, mis üle 275 miljoni frangi välja antakse, saab riik maksu $\frac{1}{4}$ 0/0 suuruses.

Nii on kontinentaalsüsteemile iseloomulik,

1) et üks osa väljaantavaist pangatähtedest metalliga kaetakse, 2) et kindlustamata pangatähtede summa ülemmäär kindlaks määratakse ja 3) et pangatähtedelt, mis üle selle summa välja antakse, riigile maksu võetakse. Kontinentaalsüsteemi võib kõige otstarbekohasemaks pidada, sest et tema puhul pangatähte ümbervahetamine on küllaldaselt kindlustatud ja ta samal ajal jätab pankadele laialise vabaduse pangatähte väljaandmiseks ja sellega ühenduses olevaiks operatsiooneks.

2. Inglise süsteem nõuab, et kullaga kindlustamata pangatähtede kogusumma kindlaks määrataks ja et pangatähed, mis üle selle välja antakse, oleksid kindlustatud täieliselt.

Nii on Inglise pangal õigus kullaga kindlustamata pangatähti välja anda 18,4 miljoni naelsterlingi ulatuses, ja pangatähed, mis üle selle normi on välja antud, peavad kindlustatud olema täieliselt. See süsteem hakkas Inglismaal maksma 1844. a. Robert Peeli seaduse põhjal. Ta pahe seisab selles, et kindlustamata pangatähte kogusumma on kindlaks määratud, mis süsteemi vähe-elastiliseks teeb majanduselu tõusuaegadel, kui pangatähte väljaandmine suuremal arvul tarvilik.

3. Põhja-Ameerika süsteem nõuab, et pangatähti väljaandev pank peab pangatähed kogusummas riigi väärtpaberitega kindlustama ja viimased riigikassale esitama; peale selle on pank kohustatud oma kassas hoidma ümbervahetamise otstarbel metallraha 15—250% ulatuses väljaantud pangatähtede kogusummast. See süsteem on kõige otstarbekohatum, sest kui pank mõnesuguseil põhjusil satub kriitilisse seisukorda, siis on ta sunnitud riigi väärtpabereid müüma, mis aga võib riigi krediiti halvata.

Panku, millel õigus pangatähti välja anda, on võrdlemisi vähe. Euroopa riikides on tendents koondada pangatähtede väljaandmist ühe pangä või kõige vähemalt väheste kätte. Prantsusmaal on üks ainus sellelaadiline pank, Venemaal (riigipank) niisamuti. Saksamaal teotsevad riigipanga kõrval veel neli panka (suuremais osariikides), millel õigus pangatähti välja anda. Need on nõndanimetatud *P r i v a t n o t e n b a n k e n*. Inglismaal on Inglise pangal valitsev koht, temaga paralleelselt funktsioonivad ka veel teised. Itaalias on emissiooniõigus peale keskpanga veel kahel väiksemal pangal — Neapolis ja Palermos. P.-A.-Ühendriiges on pangatähtede väljaandmine täiesti detsentraliseeritud. Emissiooniõigusega pankade arv ulatub seal tuhandeteni. Eestis on õigus pangatähti välja anda ainult Eesti Pangal.

Ühtede pankade, nagu näit. Saksa riigipanga, Inglise panga,

Vene riigipanga, pangatähed esinevad paberrahana, teiste omad aga liht-pangatähtedena, millel puudub seadusliku maksu-abinõu iseloom.

Aktiivsed operatsioonid. Vekslite diskonteerimine. Kaubapankade aktiivseist operatsioonest esineb tähtsamana vekslite diskonteerimine. Panku, mille peategevus seisab nimetatud operatsioones, nimetatakse diskontopankadeks. Nüüdisajal tehakse peaaegu kõik laenutehised kaupmeeste ja töösturite vahel vekslite abil. Seepärast ongi arusaadav, miks vekslite diskonteerimine on omandanud domineeruva seisukoha teiste operatsioonide hulgas. Ärielus on harilik nähtus, et paljudel laenuandjail laenuks antud summasid enne vekslit-tähtaega tarvis läheb. Niisugusel korral pöörduvad laenuandja, s. o. vekslit omanik, panga poole, et viimane vekslit vastu ja vekslil tähendatud summa ulatuses annaks laenu, kusjuures pank ise, kui saabub vekslit tähtaeg, võla, vekslil tähendatud ulatuses, välja nõuab. Laenuandmist panga poolt vekslit vastu enne maksum-tähtaega nimetatakse diskontoks. Pank diskonteerib vekslit ainult teatava kasu eest. Kasu, mida pank võtab aja eest vekslit diskonteerimise momendist kuni vekslit tähtjani, nimetatakse diskontoprotsendiks. Diskontoprotsent arvutatakse vekslit vastu antavast laenusummast maha.

Tegelik elu on näidanud, et vekslite diskonteerimisega peavad pangad väga ettevaatlikud olema. Nad ei diskonteerit mitte kõiki, vaid ainult niisuguseid, mille järele laenatud raha tagasisaamine on kindel. Vekslit soliiduse hindajaiks on pankade juures n. n. diskontokomiteed. Nende liikmeiks on kohaliku kaubandustööstusilma esindajad. Tihti juhtub, kui veksel pole küllalt soliidne, et nõutakse kindlustusi teise ja kolmanda allkirja kujul juurde. Ärielu üsna rikkalikud andmed tõendavad, et kaupmehe seisukord võib halvaks või isegi väljapäästamatuks muutuda üsna lühikese aja jooksul. Seda silmas pidades diskonteerib pank vekslit harilikult 2—3 kuud enne maksum-tähtaega. Nii kannavad diskont-operatsioonid lühiajalise laenu iseloomu. Teiselt poolt kuulub vekslite diskonteerimine isikliku krediidi piirkonda. Äri-ilmas vaadatakse ühe või teise ettevõtja isiklikule varandusele kui juhuslikule kindlustusele, sest, nagu eespool kuulsime, võib ettevõtja oma varanduse kaotada üsna kergesti. Eriti on see maksev kriisiaegade kohta.

Teatavasti sünnib nõudmine laenu järele kaubapankadelt peaaesjalikult vekslite diskonteerimise teel. Seda nõudmist on pankadel võimalik reguleerida, mis sünnib diskontoprotsendi muutmise kaudu. Kui pankadel vähe raha ja nõudmine laenu järele suureneb, siis tõstavad pangad diskontoprotsenti, vastasel korral, näit. kriiside ja mõõna- aegadel tööstuses ja kaubanduses, pangad aga vähendavad seda, et laenu soovijaid juurde tõmmata. Diskontoprotsendi määraks on riigi

keskpangad, näit. Inglismaal Englise pank, Eestis püüab seda teha Eesti Pank. Suuremais välismaade pankades, kus esineb palju diskonteerimisi, võib aegadel, mil ärilises tegevuses ajutine seisak ja raha pankades seisma jäämas, diskontoprotsent madalamale vajuda kui riigipangas. Diskontoprotsent avaldatakse börsi bulletinides; ta annab kõige reaalsema tunnistuse vabade kapitalide rohkusest turul.

Laenud vallasvara kindlustusel. Kaubapankade teiseks aktiivseks operatsiooniks on laenud vallasvara kindlustusel (lombardkrediit). Esialgu andsid pangad laenu ainult väärtpaberite kindlustusel, sest kaupade peale laenuandmine oli takistustega seotud. Aja jooksul kõrvaldati takistused sel teel, et pangad hakkasid andma laenu mitte kaupade eneste, vaid mitmesuguste kaubadokumentide ehk tunnistuste peale. Nüüdisaja kaubapangad annavad laenu väga mitmesuguste väärtuste, näit. väärtpaberite, kaupade, kulla jne. peale. Et väärtpaberite hind kõikuv, siis annavad pangad laenu väärtpaberite peale 70—80% ulatuses nende turuhinnast. Mida soliidsem väärtpaber, seda suurem laenu summa.

Laenu kaupade peale antakse kas panga aitadesse paigutatud kaupade eneste või kaubadokumentide peale, mis tunnistavad, et kaup laenusoovijal tõesti olemas. Niisugustest olgu nimetatud raudtee dublikaadid, konossamendid ja warrantid. Esimesed tõendavad, et kaup on raudteel, teised, et laeval edasisaatmiseks vastu võetud, kolmandad — et kaup on ladupaigas hoiul. Warrant, kaubaladu tunnistus, on Englise ja Ameerika rahaturgudel üks populaarsemaid panditavaist dokumentidest. Inglismaal on vilja ja eriti kivisüte warrantitega kauplemine iseäranis elav. Ameerikas tarvitatakse warranteid maksuabinõuna, nagu pangatähtigi. Toome näitena vilja pantimise. Pangad vilja loonus (natuuras) pandiks ei võta. Viljaomanik annab vilja isesugusesse ladukohta, mida elevaatoriks kutsutakse; elevaatorist antakse omanikule vastu dokument, mis koostub kahest osast — warrant ja kviitung. Vilja omanik viib warranti panka ja võtab selle peale laenu, mida ta tarvitab teisiks operatsiooneks. Elevaatorist ei saa omanik vilja enne kätte, kui ta pole esitanud warrantit ja kviitungit ühiselt; tähendab: et oma vilja kätte saada, peab omanik võla ära maksma, sest vastasel korral ei anna pank temale warrantit tagasi. Muidugi mõista ei anna pank laenu mitte kauba turuhinna ulatuses, vaid ainult osaliselt. Pealegi kohustab pank võlgnikku harilikult mõnesuguse summa juurde maksma juhul, kui väärtpaberid või kaup oma hinnas niivõrt langevad, et laenusumma tasumine võimatu.

Eri jooksev arve. Aktiivsete operatsioonide hulka kuulub veel eri ehk spetsiaalne jooksev arve (konto-korrent, on call), mis oluliselt lahku läheb passiivsete operatsioonide hulka kuuluvast liht

jooksvast arvest. Ta avamine seisab selles, et pank annab laenu oma kliendile väärtpaberite, vekslite, soolovekslite (s. o. veksle, mis kannab ainult laenaja allkirja), ja teiste liikuvate väärtuste peale kindlaksmääratud ulatuses, jooksva arve kujul, s. t. laenu võtmise võib sündida osade kaupa ja protsent arvatakse laenu võtmise päevast. Eri ehk spetsiaalset jooksvat arvet tarvitavad kõige enam isikud, kes börsil väärtpabereid ostavad ja müüvad. Kui börsil mängija on näit. 300 tuhande marga eest väärtpabereid ostnud ja tahab neid veel juurde osta, siis viib ta ostetud väärtpaberid pank, kus temal avatakse jooksev arve, näit. 250 tuhande marga suuruses. Jooksev arve suurendab börsil mängija operatsioonisummasid ja võimaldab väärtpaberite ostu ja müügi tingimusi täielisemalt kasutada. Eri jooksev arve avatakse panga poolt kas teatavaks ajaks või kuni järelenõudmiseni. Viimane seisab selles, et võlgnik peab panga esimese nõudmise peale oma võla tasuma, vastasel korral võõrandatakse panditud väärtused.

Pankade iseseisvad operatsioonid. Peale seninimetatud operatsioonide on veel terve rida teisi, millede siht panga sissetulekuid suurendada. Need operatsioonid, milles pank ei esine võlauskujana ega võlgnikuna, on järgmised:

1) Väärtpaberite, obligatsioonide, aktsiate, pantkirjade jne. ostmise ja müümine panga enese arvel. Harilikult teeb iga pank niisuguseid operatsioone, kuid mõnede juures asub väärtpaberitega (effektidega) spekulatsioon üsna tähtsal kohal. Väärtpaberite hinnad on teatavasti üsna kõikumavad. Seepärast võib spekulatsioon nendega anda suuri kasusid, kuid ka üsna suuri kahjusid.

2) Väärismetallide ja raha ostmise, osalt ka vahetusoperatsioonid. Kaks viimast operatsiooni on kõrvalise tähtsusega.

3) Osavõtmine väärtpaberite väljaandmisest. Nüüdisajal on harilik nähtus, et riigid teevad laenu laenu-paberite väljaandmise teel, tarvitades sealjuures pankade kaasabi. Muidugi mõista, et seda ei tee pangad mitte üksikult, vaid ühinedes konsortsiumiks. Konsortsium omandab kas kõik või osa väljaantavaist laenupabereist, võttes oma vastutusele viimaste levitamise. Pankade kasu seisab käesoleval juhul laenupaberite ostu- ja müügihinna vahel. Mida kasulikud ostu- ja müügingimused, seda suurem pankade kasu. Mis puutub müügisse, siis katuvad pangad siin välja kaubelda võimalikult soodsad tingimused. Olgu tähendatud, et samasugusel teel võtavad pangad osa ka aktsiate ja obligatsioonide väljaandmisest. Aktsiate suhtes püüavad pangad juhtida ajakirjanduse kaudu rahva tähelepanu aktsiate kasulikkusele

ja sel teel inimesi meelitada ostmisele. On küllalt juhuseid, kus pangad tarvitavad sihi saavutamiseks börsil fiktiivseid tehiseid, s. t. nad ostavad üksteiselt ja müüvad üksteisele väljaantud väärtpabereid kõrgendatud kursi järele. Nii luuakse rahvas huvi väärtpaberite vastu ja usk nende soliidsusse. On paberite kurss sel teel soovitatavalt tõusnud, siis algab müük rahvale. Ekslik on arvata, nagu tarvitaksid pangad alati kunstlikke abinõusid. Mõnikord tõuseb väärtpaberite kurss ainult usalduse tõttu, mis rahval panga vastu olemas.

Pankade komisjoni-operatsioonid. On terve rida operatsioone, milles pangad esinevad mitte iseseisvalt, vaid teiste ülesandel ja arvel, ja selle eest saavad tasu, provisiooni. Need operatsioonid on järgmised:

1) Väärtpaberite ja kaupade ostmine. Kui keegi vajab, näit., teatavat liiki väärtpabereid ja neid pole antud linnas, — siis pöördub ta panga poole, et pank need temale muretseks.

2) Võla sissenõudmine vekslite järele, mille tähtaeg täis saanud. Kui veksliaandja elab teises linnas, siis saadetakse veksel sama linna pangale, et viimane võla sisse nõuaks.

3) Raha saatmine. Pangad saadavad raha teiste ülesandel ja arvel ühest linnast teise; see sünnib võrdlemisi väikese tasu eest. Edasi võtavad nad eneste peale protsentide maksmise aktsiate pealt ja tirage'i alla langenud väärtpaberite väljamaksmise. Ettevõtted ja asutused, kelle poolt nimetatud väärtpaberid välja antud, peavad vastavald summad panka maksma.

Komisjoni-operatsioonid on väga mitmesugused. Nad on seda laialisemad, mida enam on pangal agente ja korrespondente teistes linnades ja riikides.

Vastastikused krediitühingud. Peale kauba ehk kommerts-pankade on terve rida teisi panku, mil samasugused operatsioonid, kuid mis erinevad oma sihtidelt esimestest. Niisugustest olgu nimetatud vastastikused krediitühingud ja linnapangad. Krediitühingute siht on odava ja kättesaadava laenu võimaldamine oma liikmeile, tähendab, nad annavad ainult oma liikmeile laenu. Nad asutati Eestis peaaegjalikult linnades eesti kaubandus- ja tööstus-ettevõtjate algatusel. Põhikapital moodustatakse liikmete osamaksudest, kusjuures põhikiri kindlaks määrab osamaksu miinimumi ja maksimumi. See kitsendus oli selleks tarvilik, 1) et kaitsta ühingut liiga väikeste osamaksude eest, millest vähe tulu ja mis ainult raskendavad arvepidamist, 2) et ühingus enam ei läheks suurkapitalistide kätte. Igal liikmel on õigus laenu saada, kuid ainult 50 000 rbl. suuruses; nad on vastutavad laenatud summa, aga mitte osatähe ulatuses. Ühingust välja astuda on alati võimalik, kuid osamaksu väljamaksmine sünnib peale

järgmise aasta peakoosolekut, kui on selgunud, et ühing on kahjuta töötanud. Ühingu liikmeks astumine ei sündinud vabalt. Otsustajaks oli vastav komitee, mille ülesanne oli kindlaks määrata uute liikmete laenu-usaldus. Vastastikuse krediitühingu operatsioonid olid järgmised: tähtjaliste ja tähtajatute ja ka jooksvale arvele hoiusummade vastuvõtmine, vekslite (kahe allkirjaga) diskonteerimine, spetsiaalne jooksev arve, laenude andmine kuni kuue kuuni, väärt-paberite, kaupade, konossamentide, väärismetallide jne. kindlustusel. Peale selle oli ühinguil õigus liikmete volitusel maksusid vastu võtta vekslite ja teiste dokumentide järele, väärt-pabereid osta ja müüa, raha saata teistesse linnadesse. Kuigi krediitühinguil oli õigus mitmesuguseid pangatalitusi ette võtta, olid nad oma tegevuses siiski piiratud, võrreldes kommertsbankadega. Kõik kitsendused kaotas 1920. a. seadus, muutes ühistegelistesse laenuasutustesse puutuvad määrused.

Vastastikuse krediitühingu asjaajamine on juhatuse, nõukogu ja üldkoosolekute käes. Üldkoosolekul harutatakse läbi aasta-aruanded, otsustatakse üldtähtsusega põhimõtted ja valitakse ühingu ametnikud. Mitmest isikust koostuv juhatus ajab jooksvaid asju ja esineb aasta lõpul aruandega. Nõukogu valvab juhatuse tegevuse järele. Ühingu puhtkasust arvatakse teatav osa tagavara-kapitaliks, ülejäänud osa makstakse välja osanikkudele dividendina.

Linnapangad. Linnapangad asutatakse linna-omavalitsuste poolt kohaliku kaubanduse ja tööstuse edendamise otstarbel. Nimetatud pankade põhikapital moodustatakse linna summadest volikogu otsuse põhjal. Pankade puhtsissetulek 50% ulatuses kulutatakse linna üldsiks tarbeiks, ülejäänud osa tagavara- ja põhikapitaliks, panga valitsusele ja ametnikkudele tasuks. Linnapankade passiivsed operatsioonid on: tähtjaliste, tähtajatute ja jooksva arve summade hoiule võtmine. Nende aktiivsed operatsioonid on vekslite diskonteerimine (vähemalt kahe allkirjaga), laenude andmine väärt-paberite, kaupade, väärtasjade ja kinnisvara (majad, maa) kindlustusel. Viimased laenud on kaht liiki: lühiajalised ja pika-ajalised. Esimesed antakse 1—3 aastani, kusjuures võlgnikul õigus jääb laenu pikendada kuni 9 aastani; teised antakse: puumajade peale kuni 15 aastani ning kivimajade ja maa-kohtade peale kuni 30 aastani. Pika-ajalisi laenusid kokku ei tohi mitte rohkem olla kui on panga põhikapital. Laenusid antakse välja mitte üle 60% takseeritud hinnast. Edasi on linnapankadel oma arvel lubatud osta riigi protsent-pabereid, obligatsioone ja väärismetalle. Samuti on lubatud komisjoni-operatsioonid, nagu maksu võtmine vekslite ja teiste tähtjaliste dokumentide järele, väärt-paberite ostmine ja müümine kellegi ülesandel ja raha saatmine teistesse linnadesse ja kohtadesse.

Panga kohustuste summa ei tohi suurem olla kui viiekordne põhi- ja tagavara-kapital. Linna-volikogul on lubatud seda summat kuni kümnekordseks kõrgendada. Krediit, mida üksik isik, asutus või linn võib tarvitada, ei tohi mitte suurem olla kui $\frac{1}{10}$ panga põhi- ja tagavara-kapitali summast. Panga kassas ühes väärtpaberitega, mis panga jooksvate summade eest on ostetud, ja rahasummadega, mis jooksvale arvele riigi-, kogukondlikkude või era-krediit-asutustesse on mahutatud, peab alati sularaha olema mitte vähem kui 10% kõigest panga kohustusist.

Protsentide kõrguse, nii neil kordadel, mil pank protsendi maksja, kui ka kordadel, mil protsenti pangale makstakse, määrab pangajuhatuse linnavalitsuse nõusolekul, arvestades üldise ja kohaliku rahaturu tingimusi.

Linnapankade juhatus — direktor ja kaks abi — valitakse linna-volikogu poolt, kes on kohustatud panga juhatuse tegevuse järele valvama. Linnapea ja nõunikud linna-volikogu ülesandel revideerivad iga kuu panga kassat, raamatuid ja dokumente. Linna-volikogul on õigus millal tahes revideerimist ette võtta selleks volitatud kodanikkude kaudu.

Panga juhatus on kohustatud iga aasta, mitte hiljemini kui 1. märtsiks, möödunud aasta tegevuse aruannet kokku seadma ja seda linnavalitsuse kaudu linna-volikogule kinnituseks ette panema. Aruande revideerimiseks valib volikogu iga aasta kinnisel hääletusel revisjonikomisjoni, millel mitte vähem kui kolm liiget peab olema. Revisjonikomisjon võib ka asjatundjaid isikuid revideerimise juurde abiks kutsuda¹⁾.

Hüpoteegipangad. Hüpoteegipangad annavad laenu kinnisvara — maade, majade — peale. Laen on pika-ajaline, sest seda nõuab kinnisvara majanduslik erilaad. Kinnisvara annab iga-aastast kindlat sissetulekut, millest võib tasuda võlga ja võla protsente. Kustutamisprotsendi kõrgus oleneb laenu tähtjast: mida pikema aja peale laen tehtud, seda väiksem kustutamisprotsent, ja ümberpöörduvalt. Peale kustutamisprotsendi maksab võlgnik iga-aastast protsenti veel laenatud kapitali pealt. Soovib keegi hüpoteegipangalt laenu, siis pöördub ta panga poole, viimane saadab laenusoovija kulul välja hindaja, et kinnisvara väärtust ja sissetulekut kindlaks määrata; peale hindamist annab pank panditud kinnisvara peale pantkirja välja, mitte panditud vara koguväärtuse ulatuses, vaid 25—40% vähem. Omandatud pantkirja pandib laenaja panka või müüb kellelegi börsi kursi järele. Ostjaid leidub alati, sest pantkiri pole nimeline, kannab võrdlemisi head protsenti ja on kindlustatud panditud varaga. Kui kustutamis-

1) Vaata Tallinna linnapanga põhikiri (1914).

ja laenuprotsendi aeg möödub ja laenaja teatava aja jooksul pole neid tasunud, siis müüakse panditud vara oksjoni teel ära.

Tegelik elu on näidanud, et hüpoteeklaenusid ei tarvitata mitte majapidamise tõstmiseks, nagu alguses arvati. Harilikult tehakse nimetatud laenusid selleks, et tasuda maa või maja ostusummast maksmata jäänud osa, et pärimise juhtumusel teisile pärijaile välja maksta nende osa. Mõnikord tehakse hüpoteeklaenu, nagu see Venemaal tihti sündis, tarvitamissihtidel. Niisugusel korral ei suuda omanik tihti võla protsentegi maksta: tekib puudujääk ja suureneb aeg-ajalt, kuni mõis või maja oksjoni teel ära müüakse. Omanik pääseb kitsikusest, kui näit. maarent kiiresti kasvab (põllupidamises sünnib see viljahindade tõusu tagajärjel).

Et põlluharimist edendada, võeti XIX a. s. teisel poolel tarvitusele n. n. maaparanduse- ehk melioratsioonilaenu, mida anti samanimelistest pankadest. Nimetatud laenu siht on põhjalikud maaparandused ja uuendused, nagu torutamine, niisutamine, metsakasvatamine, majapidamiseks tarvilikkude hoonete ehitamine, masinate ostmine jne., millised ettevõtted märksa suurendavad maa sissetulekuid. Melioratsioonilaenu andev asutus nõuab laenajalt uuenduskava ja valvab, et laen ka tõesti kasutataks ülesantud sihis. Lääne-Euroopa riikides, nagu Inglismaal ja Saksamaal, annavad melioratsioonilaenu riik ja ka erapangad. Preisimaal aga ka maakonna pangad. Eestis puudus melioratsioonilaenu andev pank kuni viimase ajani. Käesoleval, 1926. a., asutati ka meil „Eesti Maapank“, mille ülesanne anda maaparanduse-laenu.

Väikelaenu-asutused. Hoiukassad. Krediidi järele tunnevad tarvet nii suur- kui ka väike-ettevõtjad ja tarvitajad. Viimaseil on raske harilikudest pankadest laenu saada ja nad on sunnitud pöörduma liigkasu-võtjate poole, kes aastas 50 ja 100% võtavad, nii ära kasutades laenaja kitsikust oma huvides. See on asjaolu, mis tekitas väikelaenu-asutuste asutamise mõtte.

Et väiksemaid kapitale laenuoperatsiooniks kasutada, asutati XVIII a. s. lõpul Inglismaal n. n. hoiukassad. Nende siht seisis peaaesjalikult selles, et rahvastikule luua võimalus ka kõige väiksemate summade pealt protsenti saada. Esialgu olid hoiukassad eraasutused ja edenesid liiga aegamööda. Kui a. 1861 hoiukassad postkontorites avati, siis hakkasid hoiusummad kiiresti kasvama ja laiemate rahvahulkade kapitalid voolasid riigi kätte. Hiljemini asutati laenukassad Saksa ja Prantsusmaal. Saksamaa hoiukassasid loetakse eeskujulikeks. Nende tegevussiht on kahesugune: 1) luua võimalus laiematele rahvahulkadele saada protsenti kõige väiksemailtki kogutud kapitaalt, 2) toetust pakkuda kohalikele väike-ettevõtjatele odava krediidi teel. Viimases suhtes on hoiukassa operatsioonid väga mitme-

sugused, näit. annavad need kassad pika-ajalisi laenusid, kuigi väikestes summades, ostavad ja müüvad maid talupoegade huvides, toetavad ühistegelisi väikelaenu-asutusi, annavad laenu tööliste eluhoonete ehitamiseks jne. Nimetatud aktiivsete operatsioonide poolest lähevadki Saksamaa hoiukassad põhjalikult lahku Prantsuse ja Inglise omadest ja seisavad kohalikkude talupoegade ja väike-ettevõtjate teenistuses. See on nende jaatav omadus.

Ühistegelised väikelaenu-asutused. Et hoiukassad esinevad väikelaenu-asutustena oma passiivsete, aga kaugeltki mitte aktiivsete operatsioonidega, nagu seda eespool nägime, siis asutati hiljemini ühistegelised väikelaenu-asutused, mille ainuke siht — laenu andmine väike-ettevõtjale. Ühistegelisi väikelaenu-asutusi on kaht tüüpi, mõlemad tekkisid Saksamaal XIX a. s. 50-dail aastail. Esimese tüübi, krediitühingu, loojaks on Schulze-Delitsch, teise tüübi, laenukassa-ühingute, loojaks — Raiffeisen.

Schulze-Delitschi krediitühingute põhikapital moodustatakse liikmete osamaksudest, hoiusummadest ja laenudest eraisikuilt või asutusilt. Sel teel moodustatud summadest antakse laenu liikmeile 3—6 ja 9 kuu peale, kusjuures vastutajaiks on teised ühingu liikmed. Vastutajate arv oleneb nende majanduslikust soliidisusest.

Ühingu üldkoosolekul valitakse maksuline juhatus, kes jooksvaid asju ajab. Äriaasta lõpul jagatakse puhtkasu dividendina liikmeile. Krediitühinguid asutati suuremal arvul linna väikekodanlaste ja ka talupoegade ringkonnas. A. 1904 kuulus kirjeldatud ühingute keskliitu 966 ühingut 523 tuhande liikmega ja 156 miljoni margaga.

Krediitühinguil olid aga mitmed puudused: 1) tihti oli raske osamaksudest (kuni 500 k.-margani) põhikapitali moodustada rahavaese rahvastiku keskel, mis asjaolu selleks kaasa mõjus, et krediitühingud ehk rahvapangad kapitalistlikeks pankadeks muutusid, 2) laenu tähtajad olid liiga lühikesed, mis talu-majapidamise huvidele vähe vastasid, 3) kõrge laenuprotsent, mis võimaldas maksta osanikkude huvele vastavalt suurt dividendi. Viimane ulatus kuni 25% ja isegi üle selle.

Krediitühingute puudusist välja minnes asutas Raiffeisen laenukassa-ühingud, mille peaülesandeks on laenu anda talupoegadele — maapidajale. Laenukassa-ühingute põhikapital ei moodustatud osamaksudest, sest vastasel korral oleks ühing kättesaadav ainult neile, kes jõuavad osamaksu maksta, aga mitte vaesemale rahvastiku osale. Põhikapital moodustati sellepärast hoiusummadest ja laenudest eraisikuilt ja asutusilt. Alles uuemal ajal on hakatud osalt ka osamaksude teel põhikapitali soetama. Liikmete koosseis peab olema ühtlane ja vähearvuline (20—30), et tunda igaühe isiklikku

tublidust ja nende majanduslikku tegevust üksikasjus. Laenukassaühingute tegevuspiirkond oli seega üsna väike, ta piirdus harilikult ühe kihelkonnaga. Üldkoosoleku poolt valitud juhatus peab töötama tasuta: juhatause liikmete siht pole isiklik, vaid oma kaasliikmete kasu. Ainukese kasuna esineb siin lugupidamine ja austamine, mille osaliseks võivad juhatause liikmed saada. Juhatus vaatab iga sooviavalduse laenu saamiseks läbi ja valvab ka laenu tarvitamise järele.

Laenu antakse 1 ja 2 aastaks, mõnikord ka enam aastaks, kui majapidamises kapitaalsed uuendused ette võetakse. Laenu antakse vallas- ja kinnisvara kui ka põllusaaduste peale. Sealjuures aga kontrollitakse kindlasti, kas laenu faktiliselt tarvitatakse palutud otstarbel. Ühingu sissetulekud lähevad tagavara-kapitaliks ja ühiskondlikeks tarbeiks, nagu koolide, raamatukogude jne. toetamiseks, mida meie Schulze-Delitschi ühingute juures ei näe. Raiffeiseni ühingute tegevus ei seisa mitte ainult krediidi-operatsioonides, vaid nad katsuvad talupoegi toetada ka põlluharimiseks vajaliste tarberistade ostmisel, kui see ühiselt sünnib, organiseerivad nad põllusaaduste müüki ja ühist masinate tarvitamist, astuvad samme põllumajanduslike teadmiste levitamiseks jne.

Laenukassaühingud, millele Raiffeisen aluse pani, vastavad kõige enam külaelu tingimustele. 1907. a. ulatus nende arv Saksamaal kuni 14 054 kaugelt üle miljoni liikmega.

Harilikult ühinevad ühistegelised laenu-asutused keskpankadeks. Ühinemine on tingitud asjaolust, et ühinguisse voolab kapitale väga mitmesuguses suuruses: ühtedesse vähem, teistesse enam. Keskpangad, mis ühendavad sajad ja tuhanded ühingud, juhivad üleardused kapitalid ühtedest ühinguist teisisse, kus neist puudus¹⁾.

Pankade ajalugu. Vana aeg ja keskaja esimene pool ei tunnud panku, kui eriliste ülesannetega asutusi. Tunti küll üksikuid pangaoperatsioone — raha vahetamist ja laenu andmist panditud väärtuste vastu, mida toimetasid rahavahetajad ja kuldsepad.

Pangaoperatsioonidest näit. vanema aja juutide ja ka pärslaste juures pole meil mingisuguseid teateid. Protsendi võtmine oli esimeste juures Moosese seaduste järele keelatud, mispärast ka pangaoperatsioonid nende juures ei võinud edeneda. Mis puutub fõniiklasisse ja egiptlasisse, siis tundsid nad üksikuid pangaoperatsioone. Kindlad teated on meil babüloomlaste kohta (800. a. e. Kr.). Huvitav, et nad tundsid koguni pangatähti, mis liikusid üheväärilistena kuldrahaga. Veel kindlamad ajaloolised andmed on kreeklaste ja roomlaste kohta. Nende juures olid pangaoperatsioonid hästi tuntud ja ka edenenud (IV a. s. e. Kr. alates). Ühes vana ilma hävimisega kadusid ka pangaoperatsioonid. Ka kesk-

1) Ühistegeliste laenuasutuste kohta lähemalt — A. Tamman „Ühistegevus“, 1924.

aja esimene pool ei tunnud panku, vaid ainult üksikuid pangaoperatsioone. Laud, mille peal rahavahetajad tegid oma operatsioone, kandis itaalia keeli „banka“ nime, millest on tulnudki pankade nimetus.

Nüüdisaja pank tekib keskaja teisel poolel. Esimene pank asutati Veneetsias ühtede andmete järele 1156., teiste andmete järele aga 1171. a. Ta operatsioonid seisid peaaesjalikult summade hoiulevõtmises, transferdis ja raha edasisaatmises hoiuleandja käsul. Samasugused pangad asutati hiljemini Barcelonasse ja Genuasse (1407), viimases Cosa di St. Giorgia nimeline. Kõiki neid panku nimetati ühelt poolt deposiitpankadeks, teiselt poolt aga giropankadeks.

Summad, mis panka hoiule anti, kirjutati vastavasse raamatusse, kus igal hoiuleandjal oli oma arve. Uued hoiusummad kirjutati hoiuleandja arvele juurde, kuna väljavõetud summad maha arvutati. Niisugusel korral hoiuleandjate vahel raha üldse ei figuurinud, sest vastavad summad kirjutati ühe arvelt maha ja teisele juurde. Nii tegi raha, minnes järgemööda ühe käest teise kätte, ringi, s. o. giro, mispärast kirjeldatud tüüpi kuuluvaid panku kutsutaksegi giropankadeks. Giropankade iseärasus seisis selles, et nad oma rahaüksuse tarvitusele võtsid, mis toleaja väga mitmekesisest rahaüksusest lahku läks. Keskajal oli peaaegu igal suuremal linnal ja feodaalil õigus raha lüüa, kusjuures nad tihti mitte-täiehinnalise raha käibele lasksid, s. t. uued käibelelastud rahad, võrreldes nende nimihinnaga, sisaldasid vähem puhast metalli. Rahaüksuse sisemise väärtuse alaline kõikumine takistas väga tunduvalt kaubanduslikku liiklemist, ärilist tegevust, mispärast giropangad olidki sunnitud oma rahaüksuse tarvitusele võtma. See üksus sisaldas teatava osa puhast metalli, mis püsis alati muutmata. Veneetsia ja Genua pankade eeskujul asutati panku ka teistes Euroopa riikides: 1609. a. Amsterdamis, 1619. a. Hamburgis, 1621. a. Nürnbergis ja 1635. a. Rotterdamis. Nimetatud pangad püsisid pikemat aega deposiit- ja giropankadena; nad ei tarvitanud hoiusummasid oma iseseisvaiks operatsiooneks.

Ühes rahvamajanduse edenemisega katsuvad pangad ikka tungivamalt enesele õigust saada neile usaldatud hoiusummasid oma erihuvides, s. o. laenu andmiseks kasutada, kusjuures nad hoiuleandjaile lubasid iga moment hoiusummad välja anda ja ka tasu $\frac{0}{0}$ -de kujul maksta. Pangad omandasidki nimetatud õiguse. Nad võtsid laenuksantud summadel kõrgemat protsenti kui ise hoiusummadest maksid. Juba a. 1657 asutatakse Stokholmi pank, kes esimesena hakkas laenusid andma panditud väärtuste peale. Sama pank võttis esimesena tarvitusele ka krediitviid, s. t. krediitdokumendid, mis oma olemuselt sarnased pangatähtedega. Páris pangatähti hakkas esimesena välja andma a. 1694 Londonis asutatud Inglise pank. Viimase tegevus kasvas kiiresti ja kujunes esimeseks pangaks terves ilmas. Ta asutamine tekitas pöörde pankade ajaloos.

Inglise panga eeskujul asutati ka teistes riikides n. n. emissioonpanku, kel õigus oli pangatähti välja anda. XVIII a. s. valitses umbusaldus pankade vastu John Law'i katastroofi tagajärjel Prantsusmaal, mispärast panga-asjandus küllalt kiiresti ei edenenu. XIX a. s. pakub meile täiesti vastupidise pildi. Mitmesuguste privileegide ja kitsenduste kaotamise tagajärjel majanduslikus elus hakkavad tööstus ja kaubandus jõudsasti edenema; nüüd kasvab pankade arv kiiresti ja nende

operatsioonid laienevad. Uuema aja pangatüüpidest olgu nimetatud a. 1852 Pariisis asutatud „Société general du credit mobilier“, mille ülesanne on toetada suur-ettevõtteid tööstuses, raudtee- ja teisi aktsiaühinguid. Nimetatud panga eeskujul asutati samasuguseid panku ka teistes riikides. Nad ei täitnud nende peale pandud lootusi ja hävitasid enese vastu igasuguse usalduse mitmesuguste kahtlaste spekulatsioonidega.

Venemaal, tähendab ka Eestis, kuni XVIII a. s. teise pooleni, polnud panku. Esimesed pangad asutatakse Elisabeti ajal 1754. a. Uuema aja nõudeile vastavad pangad algasid oma tegevust XIX a. s. teisel poolel, mil Venemaal riigipank (1860) ellu kutsuti. Riigipangal olid osakonnad paljudes linnades ja ta seisis rahaministri juhatuse all. Ta põhikapital oli alguses 15 milj. ja tagavara-kapital 1 milj. rubla. 1894. a. sai riigipank uue põhikirja; ta põhikapitali suurendati kuni 50 ja tagavara-kapitali kuni 5 miljonini.

Panga kahjud kaeti tagavara-kapitalist; kui sellest ei jätkunud, siis vastutas riik kahjude eest. Panga sihiks oli rahakäivet kergendada, kodumaa tööstust ja põllutööstust toetada lühiajalise krediidi teel ja ka rahasüsteemi kindlustada. Pangaoperatsiooni summad moodustati põhikapitalist, põliseist, tähtajalisist, tähtajata ja jooksva arve hoiusummadest. Panga aktiivsete operatsioonide hulka kuulusid peaaesjalikult kommertsvekslite diskonteerimine, laenu andmine väärt-paberite, väärismetallide ja kaupade peale. Uue, 1894. a. põhikirja järele andis pank ka tööstuslaenusid. Riigipangal oli lubatud veel semstvodele ja linnadele laenu anda, siis talupoegadele, rentnikkudele, käsitöölisele semstvode ja erapankade kaudu ja lõpuks veel väikelaenu-asutusile.

Peale nimetatud operatsioonide oli riigipangal õigus pangatähti, krediitpileteid välja anda, mis olid rahana käibel.

Ühes riigipanga asutamisega hakkas valitsus lubama ka erapanku asutada. Kuuekümnendail aastail anti välja linnapankade normaal-põhikiri, asutati esimene vastastikune krediitühing, esimene aktsiaile põhjenev kommertspank ja ka esimesed hüpoteeklaenu-asutused. 70 dail aastail asutati võrdlemisi palju aktsiaile põhjenevaid kommerts-aktsiapanku. Hiljemini, kuni 1912. a., kasvab aktsiapankade arv üsna vähe, kuid selle asemel laiendavad endised pangad oma tegevust, asutades osakondi provintsilinnades. Kommerts-aktsiapankade keskkohaks oli Peterburi. Mõned neist ei jäänud oma põhija tagavara-kapitalide poolest palju taha riigipangast. Mõnel Vene kommertspangal olid oma osakonnad ka Eestis, näit. Moskva tööstuspangal ja teisel. Peale nimetatud osakondade funktsioonid Eestis ka teised kommertspangad, nagu Scheeli pank Tallinnas. Teise järgu tähtsusega kommertskrediidi suhtes esinesid Venemaal vastastikused krediitühingud. Nende arv enne ilmasõda ulatus umbes 800-ni.

Eestis töötasid vastastikused krediitühingud Tartus, Tallinnas, Viljandis, Rakveres j. m.

Linna pangad, võrreldes vastastikuste krediitühingutega, etendasid tunduvalt vähemat osa. Nende arv oli kaugelt väiksem, sedasama võime ütelda ka põhikapitali ja operatsioonide suuruse kohta. Eesti linnadest olid Tartul ja Tallinnal omad linnapangad. Viimasel on ka käesoleval ajal linnapank.

Hüpoteeklaenu-asutused tekkisid oma enamuses XIX a. s. teisel poolel. Tähtsamad maa peale laenu andvaist hüpoteegipankadest olid Talurahva ja Mõisnikkude Põllupank. Et ainult esimene avaldas Eestis oma tegevust, siis peatume ainult tema juures.

A. 1883 asutatud Vene Talurahva Põllupanga ülesandeks oli talupoegade maanälga kustutada: Vene talupoeg kannatas maakitsikuse all. Pank andis laenu ostetavate maade peale 75% ulatuses ostuhinnast ja sularahas.

Oma esimese kahekümne-aastase tegevuse jooksul muretses pank ligi 7 miljonit dessatini maad talupoegadele ligi 400 miljoni rubla väärtuses. Talupojad said maid Talurahva Põllupanga kaudu mitte just kergeil tingimusil: ostuhind oli kõrge, laenuprotsent samuti. Juba esimesil ikaldusaastail läksid talud kas panga kätte tagasi või müüdi enampakkumise teel ära. Tähendab, panga tegevus tõi enam tulu mõisnikkudele kui talupoegadele. Kuigi hiljemini iga-aastaseid makse alandati, siis ei saanud kasu sellest ikkagi talupoegadele, sest maa hind tõusis ja suurendas jällegi mõisnikkude tulusid. A. 1906 algas Talurahva Põllupank oma tegevust ka Eestis, nimelt Tallinnas avati Põllupanga osakond. Samal ajal asutati osakonnad ka Riiga ja Miitavi. Panga ülesanded olid Baltimail järgmised: 1) laenu anda mõisnikkudelt ostetavate maade peale; 2) laenu anda ostetud kohtade omanikkudele ostuvõla kustutamiseks, 3) mõisu osta ja neid müüa väikeste tükkidena põluharijaile.

Vene ajal funktsionisid peale Talurahva Põllupanga Eestis veel kaks maapanka: Eestimaa ja Liivimaa Mõisnikkude Krediitkassa, mis oma ülesannete ja korralduse poolest sarnased. Mõlemad pangad asutati riigi rahalisel toetusel. Nad andsid laenu rüütlimõisade ja müügi alla tulevate talumaade peale. Krediitkassa liikmeiks olid rüütlimõisade omanikud, talupoegadel seda õigust polnud, kuigi nad sealt laenu said. Krediitkassa kõigi kahjude eest olid vastutavad ainult mõisnikud-liikmed, talupojad ainult oma maa võlasumma suuruses. Laenu anti $\frac{2}{3}$ ulatuses maa hinnatud väärtusest ja pika aja peale, kuid mitte üle 62 a. (Eestimaa Krediitkassa). Peale laenu- ja kustutamisprotsendi maksid võlavõtjad veel teatava protsendi kassa valitsemise kuludeks. Eestimaa Mõisnikkude Krediitkassa võttis näit. 1906. a. laenu pealt 4%, võla kustutamiseks $\frac{1}{2}$ % ja kassa valitsemise kuludeks $\frac{1}{2}$ %. Laenuvõtja võis oma võla ka enne tähtaega ära tasuda, kuõ krediitkassal õigus oli laenu enne aega kas osalt või tervelt tagasi nõuda, kui panditud maad kasutati hooletult.

Peale Talurahva ja Mõisnikkude Põllupanga leidus Venemaal veel teisigi põllupanku. 70-daist aastaist alates asutati terve rida aktsiaile põhjenevaid põllupanku, näit. Harkovi, Poltaava, Peterburi-Tuula, Nižni-Novgorodi, Kiievi, Doni jne. põllupank. Mõnel neist, nagu Doni põllupangal, olid osakonnad ka Eestis. Nimetatud põllupangad andsid panditud maile laenu 60% ulatuses nende väärtusest. Laenud olid lühi- ja pika-ajalised. Pika aja laenusid anti 43 aasta 6 kuu või 61 aasta 8 kuu peale. Pika aja laenusid anti pantkirjade teel, mis seisid aga kaunis madalas kursis. 1906. a. novembrikuul maksti kursi järele 100 rubla pealt 72—74 rubla.

Talurahva Põllupank, Eestimaa ja Liivimaa Krediitkassa ja teiste põllupankade osakonnad on Eestis oma tegevuse lõpetanud. Maa peale laenu andva hüpoteegipangana funktsioonib Eestis käesoleval ajal Eesti Maapank. Linnamajade peale annab laenu Eesti Hüpoteegipank Tartus.

Teravat tähelepanu hakati XIX a. s. viimaseil aastakümneil juhtima ka Venemaal väikelaenu-asutustele. Ühistegelisi väikelaenu-asutusi oli Venemaal peaaesjalikult kaht tüüpi — laenu- ja hoiuühingud ja krediitühingud. Nende asutamine sai üsna lihtsaks, kui riigivalitsus üldise „väikelaenu-seaduse“ välja andis. Venemaal oli väikelaenu-asutusi 1. jaanuaril 1912. a. 13844, nende hulgas laenu- ja hoiuühinguid 2455 ja krediitühinguid 5523.

Eestis asutati esimene laenu- ja hoiuühing Tartus 1902. a. Sellele järgnes terve rida teisi linnades ja maal. Laenu- ja hoiuühingute peasiht oli kaasa aidata, et meie rahva kogutud summad rahva kätte jääksidki ja et väike-ettevõtjad maapidajad odavat laenu võiksid saada. Seni voolasid meie rahva kogutud summad kas riigi hoiukassadesse või saksa pankadesse, kust neid peaaesjalikult saksa rahvusest ettevõtjad laenuks said. Tartu Eesti Laenu- ja Hoiuühingu põhikirja järele tutvume ühingute siseseadega. Ühing moodustab oma kapitali osamaksudest ja hoiusummadest. Laenu antakse ainult ühingu liikmeile, kas kindlustuste vastu või isiklikul usaldusel. Laenu kindlustuseks võetakse väärtpabereid, liikumata ja liikuvat varandust, obligatsioonid jne. Ühingu asjaajamine on üldkoosoleku poolt valitud 3-liikmelise juhatuses käes. Juhatuses tegevuse järgi valvab 6-liikmeline nõukogu, mis samuti üldkoosoleku poolt valitakse. Äriaasta lõpul tuleb kokku üldkoosolek, kus juhatus aruandega esineb. Aruanne harutatakse läbi ja võetakse vastu või lükatakse tagasi. Peale juhatuses ja nõukogu funktsioonib veel revisjonikomisjon. Kahjude eest vastutab ühing terve oma varandusega, s. o. osa- ja tagavarakapitaliga. Peale selle on vastutavad 1) ka juhatuses ja nõukogu liikmed terve oma varandusega kahjude eest, mis nende tegevuse ajal ja nende süü läbi tekitatud, 2) kõik ühingu liikmed 20-kordse osamaksu suuruses. Kui liikmemaks on 500 marka, siis vastutab iga liige

10 000 marga suuruses. Ühingu liikmeiks võivad olla kõik täisealised ja täisõiguslikud Eesti kui ka välismaa kodanikud. Liikmeks astumine ja ka väljaastumine sünnib kirjaliku sooviavalduse põhjal juhatusele. Peakosolekul on õigus kahe kolmandiku häälte enamusega liikmeid välja heita, kui nad oma kohustusi ei täida, kui nende tegevus põhikirja vastu käib.

Olgu tähendatud, et Eesti laenu- ja hoiuühingud ei kuulu Schulze-Delitschi ega ka Raiffeiseni tüüpi. Nende tegevus on rajatud mõlema tüübi põhimõttele.

Ühes riikliku iseseisvusega omandab meie pangaasjandus soodsad tingimused edendamiseks. Asutatakse uusi panku, nendest tähtsam Eesti rahvamajanduse seisukohalt Eesti Pank; muudetakse osa krediit- ja laenu- ja hoiu-ühinguid aktsiapankadeks või nende osakondadeks.

Peatume Eesti Pangal.

Eesti Pank asutati 1919. a. Ta on, nagu seda näitab põhikiri, aktsiapank riikliku kontrolli all. Valitsusel on õigus määrata panga presidenti ja osa direktoreist; osakasu ülemmäär on kindlaks määratud ja valitsusele õigus jäetud aktsiaid igal ajal tagasi osta. Tegelikult seisab Eesti Pank üsna lähedal riigipanga tüübile, sest aktsiaid pole müügile üldse lastudki — nad on kõik valitsuse käes. Nii on panga peakosolek õieti Vabariigi valitsus. Panga ülesandeks on korraldada rahakäivet Eesti Vabariigis, kergendada maksuõiendusi nii sisekui välismaal ja kanda hoolt vabade kapitalide kasuliku mahutamise eest. Laenuoperatsioonide suhtes sarnaneb Eesti Pank hariliku kauba- ehk kommertspangaga. Laenude summa kasvas 1919.—1925. a. jõudsasti. Veksleid diskonteeritud ja laenu välja antud (milj. mk.) oli 1. jaanuaril:

1920. a.	1921. a.	1922. a.	1923. a.	1924. a.	1925. a.
53,4	448,0	1355,5	3052,9	4887,5	5372,7

Laenu on antud nii tööstusele ja kaubandusele kui ka põllumajandusele. Ka pangad on laenu saanud, mõned üsna ohtrasti.

Hoiusummasid ja jooksvaid arveid oli pangal (milj. mk.) 1. jaanuaril:

1920. a.	1921. a.	1922. a.	1923. a.	1924. a.	1925. a.
55,1	446,1	895,1	2150,4	3653,6	3782,5

Kui võrrelda Eesti Panka aktsiapankadega operatsioonide suuruse suhtes, siis näeme, et esimese omad on viimaseist palju suuremad, nimelt 1925,8 milj. marga võrra. Sellest võib järeldada, milline tähtsus on Eesti Pangal meie majanduslikus elus. Vaevalt oleks meie rahvamajandus suutnud areneda normaalsete aegade suunas ilma Eesti Panga laenukapitalita. Peale nimetatud operatsioonide teeb pank veel puhterilise iseloomuga operatsioone: valuutapolitika, pangatähtede

väljaandmise ja rahakäibe korraldamise alal. Panga valuutapolitika seisab meie marga kursi stabiliseerimises. See sünnib välisvaluuta tagavarade reguleerimise teel börsil. On valuuta pakkumine suur ja valuuta hind langemas, siis ostab Eesti Pank valuutat soovitalval määral ües; on aga valuuta pakkumine vähenenud ja valuuta hinnad tõusmas, siis laseb Eesti Pank oma tagavaradest soovitalval määral välisvaluutat börsile, et hoida sel teel Eesti marka langemast. Eesti Panga valuutapolitika on seni häid tagajärgi annud: näit. 1922 esimesel poolel tõusis meil marga kurss, kuna sama aasta teisel poolel püsis vankumata kindlana. Meie marga stabiliteet paistis silma ka välismaal, näit. mõned välismaa ajakirjad lugesid Eesti kõige kindlama kursiga maade hulka. Välismaa börsidest noteerivad käesoleval ajal Eesti marka Helsingi ja Riia börs, ajuti ka börsid Berliinis, Stockholmis, Londonis ja Pariisis. Kõige sagedamini sünnib see Hamburgi börsil, kus tihti Eesti markades ka tehinguid ette tuleb.

Rahakäibe korraldamise suhtes (selle sõna kitsamas mõttes) on pangal nähtavad teened. Kõik Tallinna pangad võtavad teiste pankade peale antud tšekke maksuks vastu ja saadavad iga operatsioonipäeva lõpul Eesti Panka, kui keskpanka, nimelt arvekoja osakonda. Seal sorditakse kõik tšekid üksikute pankade järele ja ühine summa arvestatakse igale pangale. Arvekoja tegevus vähendab tarvet sularahaga maksmiseks, mis rahakäivet kergendab ja ka lihtsustab.

Kirjeldatud ülesannete täitmist võimaldab Eesti Pangale pangatähtede väljaandmine, milleks temal ainuõigus Vabariigi piirides. Pangatähed peavad põhikirja järele kindlustatud olema 50% ulatuses diskonteeritud vekslitega ja teiste laenude kindlustustega, riigi rahaga, mitte vähemal määral kui 10% kogu emissiooni-summast, kuna ülejäänud osa, s. o. 40%, võib kaetud olla teiste väärtustega, nende hulgas kuld, hõbe ning plaatina ja välisvaluuta. Väljaantud pangatähtede kogusumma peab eelnimetatud väärtustega täieliselt kaetud olema. Pangatähed ei esine seadusliku maksu-abinõuna, ja pank on kohustatud neid nõudmise korral riigi raha vastu vahetama. Eesti Pank hakkas pangatähti välja andma 1921. a. Neid oli käibel 1921. a. märtsikuul 44,9, 1. jaanuaril 1921. a. 350,0, 1925. a. 1. jaanuaril 1747,5 milj. marga väärtuses. Teatavasti liiguvad meil „seadusliku maksu-abinõuna“ riigikassa-tähed. Rööbiti riigikassa-tähtedega laskis käibele Eesti Pank, kellel abi-emissiooniõigus, omad pangatähed. Vahepeal tuldi aga otsusele, et niisugune kord pole küllalt otstarbekohane kogu rahanduspolitika seisukohalt. Tuleks kogu emissiooni korraldus anda Eesti Pangale, muutes ühtlasi selle põhikirja vastavalt välismaade emissioonipankade omadele. Vabariigi valitsus panigi 6. mail 1925. a. maksma pangatähtede emissiooni alal uue korralduse, mis pangatähtede väljaandmist piirab. Põhikiri ei näe ette mingit sund-

vahekorda liikvel olevate pangatähtede ja nende kulla katte vahel. Seepärast nõuab 1925. a. instruksioon, et vähemalt 30⁰/₀ pangatähtedest oleks kaetud kulla, hõbeda ja väärtkindla välisvaluutaga. See vahekord võib langeda kuni 25⁰/₀ ainult erakordseil ajal ja pealegi valitsuse loaga. See osa pangatähtedest, mis pole kaetud kullaga jne., vaid ainult likviidsete panga nõudmistega (nagu vekslid jne.), ei tohi tõusta üle 2500 milj. marga. Uus emissioonikorraldus pole lõplik, ta on maksev kuni põhikirja muutmiseni seadusandlikul teel.

Peale Eesti Panga töötavad veel paljud erapangad, nagu Põhja, Kauba, Eestimaa Tööstuse ja Kaubanduse pank, Tallinna Krediitpank, Tallinna Aktsiapank, Tallinna Kaupmeeste Disk. ja Laenu pank, Eesti väliskaubanduse Pank, Tartu Pank, Pärnu Pank, Viru Pank jne. Nimetatud ja ka teised, välja arvatud ühispannad, on suuremalt jaolt oma olemuselt aktsiapangad. Nende kui kommertspannade peaooperatsioonid on vekslite diskonteerimine. Huvitav tähele panna, et ka aktsiapankade arenemiskäik on üsna järjekindel olnud. Sellest annavad tunnistust nende hoiusummade operatsioonid. Nimelt hoiusummad, ümber arvatud milj. kuldrubla-desse, kasvasid 1920.—1925. a. 1,3—8,0, kusjuures kuldrubla keskm. kurss tõusis 50 (1920) kuni 185 (1925). Aktsiapankade kapitalidest oli $\frac{1}{3}$ hoiusummad, mis annab tunnistust nimetatud pankade soliidisusest ja usaldusest rahvastikus nende vastu.

Eesti põllumehele ja väiketöösturile on eriti tähtsad meie ühistegelised rahaasutused, s. o. ühispannad, laenu- ja hoiuühingud. Nende arv on jõudsasti kasvanud, alates 1902. a., mil asutati esimene Eesti laenu- ja hoiuühing Tartus. Neid asutati 1903. a. — 3; 1904. a. — 6; 1908. a. — 9; 1909. a. — 19; 1910. a. — 27 jne. 1. jaan. 1917. a. oli meil 80 laenu- ja hoiuühingut 36864 liikmega. Hoiusummad ulatusid 18 545 500, kuna väljaantud laenud 11 899 700 rublani. Kõigi 80 laenu- ja hoiuühingu äriseis oli samal aastal 22 277 300 rbl. Suurem osa (70) neist asus maal, kuigi laenu- ja hoiuühingute asutamise algatus välja läks linnast. Ei saa tähendamata jätta, et ka linnas asuvate ühingute liikmeiks olid peaaesjalikult põllumehed. Nii võime laenu- ja hoiuühinguid lugeda põllumeeste pankadeks. Küll halvasid ilmasõja viimased aastad, enamlaste võimutsemine, okupatsiooni-aeg ja vabadusvõitlus meie majanduslikku elu ning ühistegeliste pankade arenemist, kuid suurt kahju ei suutnud see vaheldusrikkus ja ebakindel elu ühistegeliste pankadele siiski teha. Nad olid niivõrt tugevad, et andsid (Tallinna krediitühingud) valitsusele laenu ja olid toeks esimese välislaenu tegemisel.

Nagu eespool kuulsime, kaotati 1920. a. Vene seadused, mis krediitühingute tegevust piirasid. Sama seaduse mõjupiirkonda käisid ja käivad ka laenu- ja hoiuühingud. Tähtsam uuendus seisis selles, et nüüd oli võimalik ühispanku asutada teadaande korras.

Tingimata tarvilik oli ainult, et ühingu põhikiri vastaks ühistegevuse ja ühistegelise laenu seaduse nõudeile. Ülalnimetatud seadust lähemalt vaadeldes näeme, et selle kujundamisel on meie riigi põllumajanduslik iselaad tõsiselt arvesse võetud. Et meie põllupidaja palju oma põllu- ja karjasaadusist ümber töötab välisturu jaoks, siis esitab ta ühistegeliste pankadele väga mitmesuguseid nõudeid. Arvestades mainitut, lubab uus seadus ühispankadel toimetada ka harilikke kommertspankade operatsioone, näit. laenusid anda väärt-paberite, kaupade, kaubadokumentide jne. pantimisel ja vekslite dis-konteerimisel ning toimetada komisjoni-operatsioone. Vastavalt uuele seadusele töötab välja Eesti Ühistegeline Liit üld-põhikirja, mis kõigi ühispankade poolt tarvitusele võeti. Üld-põhikiri jätab niisugused küsimused, nagu: missuguseid operatsioone ja kui suurel määral üks või teine ühispank toimetab, ühingu enese peakoosoleku otsustada. Ei saa tähendamata jätta, et uus ühistegelise laenu seadus ja üldpõhikiri jätavad õige suure tegevusvabaduse ühispanka-dele. Küllalt kujuka pildi meie ühispankade arenemisest iseseisvus-ajal annavad järgmised arvud. Võtame keskmised arvud ühe ühis-panga hoiummade, laenude ja äriseisuse kohta 1. jaanuaril.

	1920. a.	1921. a.	1922. a.	1923. a.	1924. a.	1925. a.
Hoiummasid	685 896	942 470	1 507 963	2 812 680	4 189 700	4 679 570
Laenusid antud	436 723	802 220	1 812 966	2 584 300	6 475 550	7 063 740
Äriseis	809 156	1 260 864	2 703 956	4 809 580	7 395 490	8 698 990

Nii on järjekindlalt kasvanud ja laienenud meie ühispankade tegevus. Neid oli 1924. a. 121. See arv pole Eesti rahva kohta küll mitte suur, siiski on nad väike-ettevõtjaile — põllumeestele ja väiketööstureile — küllalt soliidseks toeks. Et ühispangad võimalikult tagajärjekalt oma ülesandeid võiksid täita, et raha vabalt sinna voolaks, kus ta järele tarvidus, siis on asutatud ühistegejiste raha-asutuste keskpank, millena esineb Eesti Rahvapank. Ta asutati 1920. a. ühemiljonilise põhikapitaliga, mis 1921. a. suu-rendati ühe miljoni ja 1922. a. kolme miljoni marga võrra. Eesti Rahvapanga väljaantud laenude üldsumma oli 1. jaan. 1925. a. 57 950 000 mk., millest 24 627 000 mk. langes ühispankadele, kuna 20 535 000 mk. teistele ühistegeliste asutustele. Rahvapanga kor-raldusel on ka riiklikud laenud asunikele ja kalameestele ühispankade kaudu välja antud. Riikliku laenu summa ulatus 1. jaan. 1925. a. 120 000 000 margani. Põllumajanduslikkude laenude andmise taga-järjel on ühispankade osakapitalid ja ka liikmete arv tunduvalt tõusnud.

Kaubandus.

Kaubanduse mõiste ja edenemise tingimused. Varem-ail ajal puudus kaupade vahetus. Valmistati ainult koduseiks tarbeiks. Näit. valmistas talupoeg enesele tarvilikud tööriistad ja muud varad

ise; ta oli enese kingsepp, rätsepp, kuduja jne. Aja jooksul arenesid niisugused tööd erialadeks. Tekkis iseseisev käsitöö ja valmistatud varade vahetus, mis esialgu kandis otseselt iseloomu. Ühes rahva arvu ja tööjaotuse arenemisega kaob otsene vahetus. Nüüd esinevad majanduslikus elus isesugused isikud, — kaupmehed, kelle ülesanne kaupa edasi toimetada valmistajalt tarvitajani. Nad ostavad kaupa ja müüvad kasuga edasi. Nii võime kaubanduseks nimetada seesugust vahetust, mille siht kasu saamine ostetud kaupade edasimüümisest.

Esialgu oli kaubandus vähe edenenud. Näit. ilmusid varajasel keskajal ainult aeg-ajalt kaupmehed teatud kohta, kusjuures müüdavate kaupade arv oli üsna piiratud; need olid peaaesjalikult ehte- ja iluasjad, mis ostjaid leidsid kuningate, vürstide ja hertsogite hulgast. Hilisel keskajal on kaubandus juba enam edenenud. Ainult XVI—XVIII a. s., eriti aga XIX a. s. teeb kaubandus kiiresti edusamme, omandades majanduslikus elus suure tähtsuse; ta tungib kõige mahajäänumaiste maanurkadesse, varustades sel teel kaupadega laiemaid rahvahulki. Et kaubandus XIX a. s. kiiresti edenes, selleks mõjus kaasa terve rida häid tingimusi. Nendest olgu nimetatud järgmised: 1) soodsad teed; nimelt hakati XIX a. s. raudteid ehitama; samuti võeti nimetatud ajal tarvitusele ka aurik, mis ühendas üksteisest meredega lahutatud maid; 2) krediit, mille arenemiseks kaasa mõjusid kommertspangad; 3) vabadus, mille saavutasid kaupmehed (kaotati ära üksikute isikute ja kaubaühingute eesõigused, keelud üht või teist kaupa sisse ja välja vedada, samuti ka kindlad hinnad ja palju teisi kitsendusi); 4) kapitalistliku suurtööstuse edenemine.

Kaubanduse liigid. Kaubandus jaguneb mitmesse liiki.

1) Kaubandusliku tegevuse olemusest välja minnes jaotatakse kaubandus kahte liiki, esiteks kaupade ostuks ja müügiks, teiseks kaupade transportimiseks, mis seisab kaupade ümberpaigutamises, nende vedamises ühest kohast teise.

2) Tsirkuleerivate väärtuste iseloomult jaguneb kaubandus järgmiselt: kauplemiseks kaupadega, väärtpaberitega, rahaga ja kinnisvaraga (liikumata varandusega).

3) Kaubanduslike tehiste suuruse järele jaotatakse kaubandus hulgi- ning jaoti- (en gros ja en détail) kauplemiseks. Esimene näitab kaupade müümist kaubakontoreist, ladudest, aitadest jne. hulgi kaupmehile või ettevõtjaile, mitte aga tarvitajaile. Jaotikauplemine käsitab kaupade müümist otseteed tarvitajaile. See on väike-kaupmeeste ülesanne.

Endisil ajal, nagu keskajal, oli harilik nähtus, et kaupmees kauples hulgi ning jaoti korraga, pealegi väga mitmesuguste kaupadega, nagu kala, vilja, pipra, naha ja riidega. Kaupmehe tegevus ei

seisnud siis mitte ainult kaupade müümises ja ostmises, vaid ka kaupade vedamises ühelt laadalt teisele ja laenuandmises kuningaile ja feodaalidele. Et tol ajal kaubandus seisis madalal edenemisastmel, siis ei võinud see teisiti ollagi. Tööjaotus kaubanduses on võimalik ainult siis, kui üksik kaubitsemisharu suudab kaupmeest toita. Tööjaotus kaubanduses, nagu ta nüüdisajal olemas, tekib alles XVIII a. s. Hulgikauplemine eraldub jaotikauplemisest. Mõlemas kauplemisharus võtab pealegi maad spetsialiseerumine: ühed kauplevad ainult riidega, teised jalanõudega, kolmandad viljaga jne. Hulgikauplemine toimus ennemalt peajasjalikult aastalaatadel; nüüd täidavad aga nende aset börsid. Jaotikauplemine toimub kaupluste, *m a g a s i n i d e* kaudu. Küla pood müüb peaaegu kõiki kaupu, kuna linnas, välja arvatud talurahva kauplused, me seda ei näe. Siin kaupleb üks pesuga, teine riidega, kolmas mitmesuguse koloniaalkaubaga jne. Ekslik on arvata, nagu oleksid kõik jaotikauplused väike-ettevõtted. Uuem aeg on loonud isesuguse tüübi jaotikauplusi, mis kujutavad enesest hiiglasuuri ettevõtteid. Need on universaalmagasiniid. Nende vallasvara on suur, ja aastane läbimüük ulatub sadade miljoniteni. Siit võib inimene kõike saada, mis temale tarvis, hällist kuni hauani. Universaalmagasin on hiiglakauplus, mis koostub üksikuist väiksemaist kauplustest. Viimased on ühe omaniku omad ja leiavad aset ühes hoones. Alumisel korral näit. müüakse riidet ja valmisrõivaid, pesu, moekaupa jne., teisel — mööblit, mänguasju, toiduaineid, raamatuid jne. Inglise magasinides müüakse koguni koduloomi, üritakse välja tõldu, tantsusaale, kinnitatakse elu ja varandust. Saksa maal üteldakse, et noor saksa neiu võib universaalmagasiniist kõike saada peale mehe. Viimasel ajal on ka see puudus kõrvaldatud: on asutatud abielude põhimimiseks vastavad bürood. Edasi leidub universaalmagasiniis panga-osakond, restoran, kassa teatripiletite müümiseks, laste mängupiats, kus lapsed viibivad sel ajal, kui emad teevad magasinis sisseoste. Magasini ruumides mängib ka orkester. Üldse universaalmagasiniid pühendavad teravat tähelepanu mõnusustele, et ka sel teel ostjaid juurde meelitada, rääkimata kaupade headusest ja odavusest, mis võimalik hiiglasuure läbimüügi tagajärjel. Arusaadav, mispärast rahvas voolab universaalmagasiniidesse, jättes maha oma endised ostukohad. Universaalmagasiniide kujul on põhimõte — aeg on raha — leidnud teostamist.

4) Kaubandus jaguneb sise- ja väliskaubanduseks. Esimesel juhul toimub kauplemine ühe riigi piires, teisel juhul aga mitmesuguste riikide vahel. Väliskaubandus jaguneb omakord siseveo- (import), väljaveo- (eksport) ja transiitkaubanduseks. Viimane seisab selles, et kaupu veetakse ühest välisriigist teise kolmanda riigi kaudu. Mis puutub sise- ja väliskaubandusse, siis on viimane neist vanem. Vahetus tekkis esialgu mitte suguharudes, vaid suguharude

vahel. Varasemal majandusjätkudel valitses vaade, et kui kohalikud inimesed kauplevad, siis rikastuvad nad oma inimeste kulul, neid pettes, mis asjaolu takistas sisekaubanduse tekkimist ja arenemist, õieti tegi selle võimatuks.

5) Kaupmehe tegevuskoha järele jaguneb kaubandus liikuvaks ja kohapealseks. Esimesel juhul rändab kaupmees oma kaupadega ühest kohast teise, nagu see sündis näit. keskajal. Et tol ajal tülid ja sõjad olid harilik nähtus, siis teotsesid kaupmehed enamasti mitte üksikult, vaid ühingutena — gildidena, hansadena. Nad saatsid ühiselt killavoorid välja. Killavoorid liikusid ühelt aastalaadalt teisele, viimased kestsid mõnikord ligi 40 päeva. Aastalaata peeti harilikult kirikute naabruses ja suuremate pühade ajal, kui rahvast suuremal arvul kokku voolas. Selleks ajaks kuulutati välja „Jumala rahu“, mis kaitsis kauplemist ja kaupmehe isikule kindlustas puutumatuset. Kui aastalaat ühes kohas lõppes, rännati teise kohta, kus peeti omakord aastalaata. Nii rändasid kaupmehed aasta läbi ühelt laadalt teisele. Kaupmees ei esinenud mitte ainult aastalaatadel, vaid ka turgudel. Viimaseid peeti kindlaksmääratud nädalapäevadel rahvarikkais kohis, kuhu siis ostjad kokku voolasid. Niisuguseid rändajaid kaupmehi võis näha teotsemas ka uuemalgi ajal, nad liikusid talust tallu ja külast külla. Üksikuis Euroopa mais on nad püsima jäänud kuni käesoleva ajani. Nende tähtsus on langenud, sest kauplemine on oma iseloomu muutnud, saades kohapealseks, paigalolevaks. Kohapealne ehk paigalolèv kaubandus tekkis aegamööda. Alalised poed ja kauplused tekkisid esialgu linnades. Küladesse tungis paigalolev kauplemine võrdlemisi hilja, nimelt XIX a. s. Nüüdisajal sünnibki kauplemine peajaslikult alaliste kaupluste ja poodide kaudu.

6) Selle järele, kas kaupmees opereerib oma või kellegi teise riisikol, jagatakse kaubitsemine iseseisvaks ja komisjoni-kauplemiseks. Esimesel korral on kaupmees ostes ja müües ainuke kasusaaja ja kahjukandja, teisel korral kaupmees müüb ja toimetab edasi kaupa kellegi ülesandel, saades selle eest kindlat tasu, provisiooni; ta ei saa osa kasust ega kannu ka kahju.

7) Lõpuks võib kaubandust jagada veel kahte liiki: jaotavaks ja spekulatiivseks. Esimene jaotab kaubad territoriaalselt: arvesse võttes hindade tasapinda mitmesugustel turgudel ostab kaupmees sealt, kus odavam, ja müüb sinna, kus kallim; nüüd tõusevad esimeses kohas hinnad, teises aga langevad, omandades aja jooksul mõlemas kohas ühise tasapinna. Mõnes Euroopa riigis, näit. Inglismaal, ei jätku oma vilja rahva toitmiseks. Jaotav kaubandus juhibki ülearuse vilja teistest maadest — Põhja-Ameerikast, Indiast — Inglismaale, tasakaalustades sel teel vilja pakkumist ja nõudmist mitmesuguseis mais.

Teine jaotab kaubad ajaliselt. Kaupmees ostab kaupu siis, kui nad odavamad, ja müüb, kui nad kallimad. Esimesel juhul hinnad tõusevad, teisel aga langevad: tagajärg — sama kauba hindade vahe ajaliselt väheneb ja järsud hindade kõikumised kaovad. Kaupmees opereerib muidugi selles lootuses, et hinnad tulevikus tema huvides muutuvad. Toome näitena vilja-kaupmehe. Ta katsub kõige pealt kindlaks määrata tulevased viljahinnad, arvesse võttes olemasolevat vilja-tagavara, sügisest viljasaaki, arvatavat nõudmist jne. Nüüd teeb kaupmees ostulepingu põllupidajatega, mille järele viimased kohustuvad vilja teatava hinna eest ja teatavaks ajaks, näit. 3 kuu pärast kohale muretsema. On kaupmehe kalkulatsioon õige (hindade tõusu suhtes), siis on loodetav kasu kindel. Ülalkirjeldatud spekulatsiooni ei tohi sarnastada rahvamajanduslikult kahjuliku spekulatsiooniga, mis selles väljendub, et kaupmees kaupu üles ostes end monopolistina turul maksma paneb. Monopolistina on kaupmehil või nende ühingul võimalus hinda soovitava kõrguseni tõsta ja suuri kasusid saada.

Kaubanduse tähtsus. Kaubanduse hindamine pole igal ajal ühesugune olnud — ta on evolutsioonunud. Vanemal ajal valitses eitav vaade kaubandusele, kaupmehes nähti petjat. Rõõvimine oli enam õigustatud, loeti koguni auväärseks ametiks, sest ta andis tunnistust inimese julgusest ja jõust. Homerose „Odüsseias“ esineb sõna kaupmees söimusõnana. Demosthenes ütleb, et raske on leida kaupmeeste keskel ausaid inimesi. Keskaja kirjanikud eitavad samuti kaubandust; nad tõendavad, et kaubandus pole võimalik ilma petmiseta, mis hingele kahjulik. Üle minnes uude aega muutub nimetatud vaade. Kaupmehe tegevust loetakse tarvilikuks ja kasulikuks, sest ta varustab rahvastikku vajaliste kaupodega. Leidus küllalt ka neid, kes kaubandust eitavalt hindasid. Veel XIX a. s. esimesel poolel tõendas majandusteadlane Friedrich List, et kaubandus varustab maad ühelt poolt toiduainetega, arstirohtudega, teiselt poolt aga mitmesuguste kihvtiste ainetega (viin, oopium), sõja korral ei keeldu kaupmehed vaenlast toiduainetega ja sõjariistadega varustamast. Eitav vaade kaubandusele on sotsialistlikel kirjanikel. Näit. Fourier ütleb, et kaupmees ei loo midagi, vaid ainult ostab ja müüb, valitseb turu üle ja hoiab valmistajat oma võimuses. Et kaubandus rasket füüsilist tööd ei nõua ja võimalused loob kiireks rikastumiseks, siis meelitab ta oma juurde kõige pahemad ühiskondlikud elemendid, kes janunevad ainult raha ja rikkuse järele. Kaupmeeste klass on ainuke ühiskondlik klass, kellele omane liiga veniv aumõiste. Üldse sotsialistlikud kirjanikud näevad kaupmehes ühiskondlikku klassi, kes ise ei loo, kuid tarvitab, kes elab parasiidina, ekspluateerides uusi väärtusi loovaid rahvaklasse.

Eitav vaade kaubandusele on teatavas ulatuses õigustatud, kui silmas pidada seda vahetalitajate lugematut arvu, kelle kaudu jõuavad kaubad valmistajalt tarvitajani. Prantsusmaal müüb veinitegija pudeli veini komisjonärile 15 centimi eest, viimase käest jõuab sama pudel veini lõpuks terve rea vaheltkauplejate kaudu tarvitajani, kes ta eest 70 ja enam centimi maksab. Nii saab veinitegija veini turuhinnast ainult neljandiku ja tarvitaja maksab veinist ligi neli korda kallimat hinda. Antud juhtumusel on vaheltkauplejate arv kahtlemata suurem kui tarvilik ja kaubandus esineb varade käibimise takistajana. Saksa majandusteadlane Lexis on välja arvutanud, et käesoleval ajal Breslaus 250 poe aset täidavad tegelikult 579 poodi, s. t. poode on üle 100% enam kui tarvilik. Kaubandusliku vahetalituse asemele peaks siin astuma teine rahvamajanduslikult kasulik korraldus, organisatsioon (ühistegevus). Kuigi nüüdisaja kaubanduslik vahetalitus puudulik, teda täielikult eitada pole ikkagi võimalik. Kaubandus on nüüdisaja majanduslikus elus sama tarvilik kui iga teine majanduslik tegevus. Vabrikud ja töökojad, mis on üle ilma laiali pillatud, valmistavad määramata hulga kaupu ja tarvitajal on raske otsesesse ühendusse astuda valmistajaga. Kaupmees on siin paratamata tarvilik; vajaliste teadmistega ja harjumustega varustatud spetsialistina toimetab ta kiiresti kaubad tarvitajani. Iga kauba siht seisabki selles, et ta ära tarvitataks. Kaubandus annab kaubale uue omaduse, nimelt omaduse seal ja siis olla, kus ja kunas nende järele tarvidus. Mida paremini kaubanduslik vahetalitus korraldatud ja kaubad kergemini kättesaadavad, seda suuremaks kasvab ostjate, tarvitajate arv; see asjaolu loob omakord võimaluse valmistamist laiendada ja suurendada. Et kaupade toimetamine valmistajalt tarvitajani on seotud töökuluga, siis suureneb sellega kauba valmistamiskulu, mis omakord tõstab kauba vahetusväärtust. Nii esineb kaubandus valmistaja ja ka tarvitaja huvides tähtsa tegurina.

Börsid. Nagu eespool kuulsime, sündis hulgikauplemine aastalaatadel. Viimaste tähtsus langeb XVII—XVIII a. s., eriti aga XIX a. s. Nende aset hakkavad täitma börsid.

Börsid kujutavad enesest kohti, kuhu kaupmehed iga päev teataval tunniajal kokku tulevad kaupade ja väärtpaberite müügi ja ostu otstarbel. Börs sai oma nime Brügge linnas XVI a. s., nimelt oli maja uksele, kus kaupmehed koos käisid, üles löödud vapp, mis kolme rahakotti — bourses — kujutas. Esimesed börsid tekkisid XV a. s. lõpul ja XVI a. s. alul (Brügges, Antwerpenis, Lyonis). Börsid lähevad põhjalikult lahku aastalaatadest. Viimaseil figuurisid kaubad ise, neid hinnati, määrati kindlaks nende väärtus ja arv, ja anti otseteed ostjale edasi. Börsil kaubad ei figuuri, siin esinevad müüjad kaubaproovidega. Nii sündis see endisil vanemal börsidel.

Hiljemini kadusid mõnel maal ka kaubaproovid börsidelt ja kujunes välja iga kaubasordi kindel tüüp, mil teatavad omadused ja hind.

Börsidel tehti esialgu puhtkaubanduslikke operatsioone. XVII a. s. peale, kui ikka enam ja enam aktsiaühinguid asutatakse ja riigilaenu aset leiavad, hakkavad börsil figuurima ka väärtpaberid: obligatsioonid, aktsiad jne. Kauplemine nendega omandab börsil ikka suurema ja suurema tähtsuse ja lõpuks jagunebki börs kahte ossa: kaubabörsiks ja väärtpaberite ehk fondibörsiks. Kaubabörs jaguneb veel eribörsideks: vilja-, villa-, puuvilla-, metsa- jne. börsideks. Nüüdisaja börside kujul on loodud suured keskturud, kus opereeritakse kaupadega ja väärtpaberitega. Üksikute riikide nõudmine ja pakkumine viiakse ühendusse, tähtsamate kaupade hinnad omandavad üldise tasapinna. Börsid ja aurutransport on õieti ainukesed tegurid, mis terve ilma üheks hiiglaturuks on muutnud. Iga päev seatakse börsil kokku hindade bulletinid ja teatatakse telegraafi teel hindadest tervele ilmale. Bulletinid andmete järele käivad ostjad ja müüjad igal pool. Et börsiga mitmesugused riigid ligidalt seotud, siis avalduvad seal kõige kujukamalt olud ilmaturul kui ka ühe või teise riigi majanduslik seisukord. Börsil annab end tunda kõige väiksemgi vapustus majanduslikus elus börsi hindade ehk kursside kõikumise kaudu, millest kuulsime juba ühenduses õpetusega kriisest. Õigusega võib sellepärast börse nimetada majandusliku elu termomeetreiks. Börsi koosolekuid peetakse peale lõunat iga päev, välja arvatud pühad ja pühapäevad; mõned börsid peavad oma koosolekuid koguni kaks korda päevas — hommikul ja õhtul. Koosolekuist on igaühel õigus osa võtta, kuid opereerida tohivad seal ainult need, kel õigus kauplemiseks ja kes iga-aastast maksu maksavad börsi kasuks. Nad moodustavad börsiühingu. Ühingu valitud esindajatekogu käes on börsi üldine juhtimine. Ta valvab börsi koosolekute ja selle järele, et tehised börsil õieti tehtaks, juhib valitsuse tähelepanu kaubanduse ja tööstuse puudusile. Niisamuti valib ta börsikomitee liikmed, praakerid, maaklerid, auktsionistid ja dispašöörid. Börsikomitee ülesanne on börsi ligem asjaajamine, ta käes on täidesaatev ja korraldav võim. Maaklerid on vahe-meesteks ostjate ja müüjate vahel tehiste tegemise korral. On viimane tehtud, siis saab maakler oma töö eest tasu, mida courtage'iks kutsutakse. Nad registreerivad ka kõik börsil tehtud tehised. Praakerite ülesanne on tunnistada, et müüdav kaup vastab ülesseatud nõudeile. Iga kauba jaoks on oma praaker. Auktsionistide tegevuseks on kaupu müüa suuremal hulgal, börsil ja tollimajades enampakkumise teel; oma töö eest saavad nad teatava % müügi hinnast. Dispašööride ülesanne on kindlaks määrata kahjud, mis saanud laev ja ta peal olevad kaubad sõidu ajal. Börsid lähevad oma sisemiselt korralduselt üksteisest lahku. Ühtedes riikides on nad suuremalt jaolt

era-ettevõtteid, nagu Inglismaal ja Ameerikas, teistes aga vähemal või suuremal määral valitsuse kontrolli all. Tallinna börs on era-ettevõtte.

Harilikult jagatakse kõik börsitehised kahte liiki. Esimesse kuuluvad niisugused, mille järele ostetud kaup või väärtpaberid müüja poolt faktiliselt kas ostjale samal või järgmisel päeval edasi antakse; teise aga niisugused, mille järele müüja kohustub kaubad või väärtpaberid teatavaks ajaks kokkulepitud hinnas ostjale kätte toimetama. Viimasel juhul müüjal kaupu tehise päeval harilikult polegi. Ta ostab nad enne tehise tähtaega, olles lootuses, et tehise tähtpäevaks hinnad langevad ja võimalus avaneb teenida hindade vahe ulatuses. Ostja kalkuleerib samal ajal muidugi teisiti. Ta loodab, et ostetud kaupade hinnad tehise tähtpäevaks tõusevad ja temal korda läheb neid kõige vähemalt sama hinnaga ära müüa. Näit. kui müüja on kohustatud tehise järele 1. jaanuariks 5000 puuda puuvilla kohale toimetama 50 marka puud ja selleks ajaks puuvilla hind tõuseb 50 margalt 60-le puud, siis kaotab ta 50 000 marka. Sama summa aga võidab ostja, sest ta maksab tehise järele 50 marka puudast, müüb aga 60 eest välja. Niisugused tehised on laialt levinud nüüdisaja kaubanduses; nad on börsimängijate ringkonnas muutunud pea-tegevusalaks. Kaubabörsil esinevad seesuguste tehiste esemeina vill, puuvill, lõng, vili, suhkur, kohv, petrooleum; väärtpaberite börsil aga kõik väärtpaberid, mis oma hinnas pole püsivad. On börsisid olemas, kus tähtjaliste tehiste tegemine kõigi väärtuste suhtes pole lubatud. New-Yorgi börsil on täiesti keelatud tähtjalised tehised väärtpaberitega, Saksamaal aga viljaga, jahuga ning mäekaevandus-ettevõtete osatähtedega. Eriti huvitavad ja iseloomulikud on niisugused tähtjalised tehised, mille korral kumbki pool ei kavatse faktiliselt kaupa müüa ja osta, vaid mõlemad loodavad hindade muutmise peale. Niisugused tehised lõpevad sellega, et kaotaja pool hindade vahe, differentsi, välja maksab. Tehised hindade differentsi peale erinevad hasartmängu kujukate näiteina: osalised võivad siin juhuslikult nii võita kui ka kaotada. Kirjeldatud tehised on paljudes Euroopa riikides keelatud.

Kaubanduspolitiika. Teatavasti on nüüdisaja kaubandus pika ajaloolise arenemise tulemus. Ta edenes XIX a. s. väga kiiresti ja omandas majanduslikus elus eriliselt suure tähtsuse. Riik kui terve rahvastiku huvide kaitsja ei või muidugi sealjuures erapooletuks pealtvaatajaks jääda. Ta peab andma kaubandusele ühe või teise suuna vastavalt riigi ja kogu ühiskonna majanduslikele huvidele. Tähendab, riik peab ajama teatavat kaubanduspolitiikat. Kaubanduspolitiika all mõistetakse kõiki neid abinõusid, mis riik või mõni teine ühiskondlik võim ette võtab kaubanduse suhtes. Ta jaguneb sise- ja välis-kaubanduspoliitikaks.

Sisekaubandus-politika. Sisekaubandus-politika piirkonda käivad kõik need abinõud, mis ühiskondlike võimude poolt riigis tarvitusele võetakse: 1) vee- ja maanteed ja raudteede korraldamiseks ja ehitamiseks (ka kõige mahajäänumaise riigi osadesse majandusliku elu elustamise otstarbel); 2) teadete edasiantmise soodustamiseks ja kiirendamiseks (post, telegraaf, telefon); 3) veehindade alandamiseks; 4) kaubandusliku hariduse edendamiseks. Need on abinõud, mis otseteed ette võetakse kaubanduse toetamiseks ja edendamiseks. Edasi peab sisekaubandus-politika kaubandusele riigis vabaduse kindlustama: valitsus ei tohi kunstlikult kaubandust edendada peasjalikult mõnes riigi eri osas, jättes teised osad tähelepanemata; vabaduse põhimõtte nõuab niisamuti, igal kodanikul olgu õigus avada ettevõtteid, kui ta täitnud nõutavad vormilised tingimused. Ainult niisuguste kaubanduslike ettevõtete asutamine olgu valitsuse poolt takistatud, mis ühiskonnale kahjulikke kaupu müüvad, nagu alkoholi, lõhkeaineid jne., või katsuvad turul monopoli enese kätte saada, nagu sündikaadid, trustid, ringid, kornerid. Viimaste kahe ühingu eluiga on harilikult lühike. Nad on suur-kaupmeeste ühingud ja katsuvad teatava kauba võimalikult kõik oma kätte koondada ja sel teel hindade tõstmise otstarbel vähendada pakkumist turul. Kui kaup müüdüd, lõpetavad nad ka oma tegevuse. Valitsus peab otseteed samme astuma, kui kaupmees või ühing spekulatiivselt vilja üles ostab, riivates sel teel laiemate hulkade majanduslikku huvi ja iga kodaniku kõlblist tunnet. Valitsus peab ka börsimängu kas piirama või ära keelama ja selle järele valvama, et ei kaubeldaks võltsitud tarbeainetega ja maad ei võtaks ebaõiglane võistlus. Ebaõiglase võistluse all tuleb mõista niisugust, kui ärimees kuulujutud lendu laseb oma võistleja kohta, nagu oleksid viimase kaubad alaväärtuslikud, kui vabrikant oma kaubad võistleja kaubamärkidega tähistab või oma kaubad samasugustesse ümbrikkudesse pakib, nagu ta võistlejagi jne. Ebaõiglase võistluse vastu on kõik Euroopa riigid, nende hulgas ka Eesti, välja annud vastavad seadused. Seadus käsitleb meil ka sündikaatide ehk kartelliküsimust. Karistuse ähvardusel on keelatud tööstureil ja kaupmeestel lepinguid teha, mille sihiks rahvahulgile hädatarvilike kaupa hindade kunstlik tõstmine¹⁾.

1) Eesti võib rääkida sünditseeiritud ettevõttest õlle-, tubaka-, paberi-, tuletiku-, sokolaadi- j. t. tööstuste alalt. Õllefabrikandid on Eesti turu jaotanud kahte raiooni: Saku ja sellega ühenduses olevad õllefabrikandid on peremehed Põhja-Eestis, A. Le Coq ja tema mõju või võimu alused õllefabrikandid aga Lõuna-Eestis. Saku õllefabriku omanikeks on sakslased, A. Le Coq'i fabriku omanikeks aga inglased. Olgu tähendatud, et A. Le Coq ostis Tartus eestlaste päralt oleva „Gambriinuse“ õllefabriku 12 000 000 marga eest ja pani viimase seisma. Nii oli koha peal võistleja kõrvaldatud. Oeldu tagajärjel tõusis õlle turuhind tunduvalt.

Väliskaubandus-politika. Vekslikurss ja selle kõikumuse tagajärjed. Väliskaubandus-politika all mõistetakse kõiki neid vahendeid, mille abil riik mõju avaldab väliskaubandusse. Nüüdisaja väliskaubandus tarvitab oma operatsiooneks käsuveksleid. See sünnib sellepärast, et käsuvekslid kõrvaldavad tarviduse makseid maksta sularahas ja nimelt järgmisel teel. Ütleme, et Tallinna kaupmees A, ostis Londoni kaupmehelt B-lt 50 000 marga eest riidet ja samal ajal ostis ka Londoni kaupmees C. 50 000 marga eest Tallinna kaupmehelt D-lt linu. Kui poleks käsuvekslit, tuleks kaks korda raha saata 50 000 marga ulatuses, nimelt, Tallinnast Londoni ja Londonist Tallinna. Käsuveksel teeb nimetatud summade tasumise hoopis lihtsamaks. Londoni kaupmees B. kirjutab oma võlgniku Tallinna kaupmehele A. nimele käsuveksli 50 000 marga ulatuses. Londoni kaupmees C. võlgneb samasuguse summa Tallinna kaupmehele D-le. Nüüd ostab Londoni kaupmees C. sama linna kaupmehelt B-lt käsuveksli ja kustutab sel teel Tallinna kaupmehe A. võla Londoni kaupmehele B-le. Sama Londoni kaupmees C. saadab nüüd ostetud vekslit Tallinna kaupmehele, D-le, kes selle Tallinna kaupmehele A-le esitab väljamaksmiseks. Nii saab ka Londoni kaupmehe C. võlg tasutud Tallinna kaupmehele D-le. Muidugi mõista, et samasugune tagajärg oleks saavutatud ka siis, kui käsuveksli oleks Tallinna kaupmees D. kirjutanud Londoni kaupmehe C. nimele. Nagu ülaltoodud näitest näha, katab käsuveksli saatmine Londonist Tallinna korraga kaks rahvusvahelist võlakohustust. Pealegi kõrvaldab käsuveksel kõik need kulud, mis sularaha saatmine nõuab. Kui näit. ilmakaubandus kõigi oma kohustuste katmiseks vajab 170 miljardit E. k. marka, siis kuluks selle saatmiseks iga aasta ligi 900 miljonit marka. See kulusumma kasvab veel suuremaks, kui arvesse võtta 0/0°/o^o-did, millest raha saatja ilma jääb: viibib ju tema raha saatmise ajal mitte pangas, vaid posti peal.

Käsuveksleid müüakse ja ostetakse. See sünnib iga kaubandusliku keskkoha turul, eriti aga börsil. Käsuveksli hinda nimetatakse ta kursiks. Vekslikursi määramisel võetakse aluseks selle maa valuuta, millele (maa) käsuveksel kirjutatud. Vekslikurss antud turul pole püsiv: kord ta langeb, kord tõuseb, olenedes nõudmisest ja pakkumisest. Kui nõudmine ja pakkumine tasakaalus, siis üteldakse, et vekslikurss seisab al pari ja et on olemas vekslit pariteet. See tähendab, et ühe riigi raha vahetatakse teise riigi raha vastu nende väärtuse järele, näit., 100 fr. = 100 E. margaga (mõeldud kullas). Kui nõudmine vekslite järele Pariisi on suurem kui pakkumine, siis makstakse nende eest mitte 100 fr. = 100 E. mk., vaid enam, näit. 100 fr. = 100,5 E. mk. Tähendab, vekslit kurss seisab pariteedist kõrgemal. On nõudmine vekslite järele Pariisi aga vähem pakkumisest, siis makstakse nende eest mitte 100 fr. = 100 E. mk.,

vaid vähem, näit. 100 fr. = 99,5 E. mk. Tähendab, vekslkurs seisab pariteedist madalamal. Esimesel juhtumusel üteldakse, et vekslid müüakse preemiaga, teisel aga — diskontoga. Vekslkursi kõikumised sünnivad kuldpunktide piirides, s. t. vekslkurs tohib pariteedist kõrvale kalduda — üle ja alla — nimelt raha saatekulu ulatuses. Kui vekslkurs jõuaks saatekulu piirist üle, siis on kasulikum õiendada rahvusvahelisi makseid sularahaga. On riigis maksev paberine valuuta, siis avaldavad kõik muutused paberraha turuhinnas oma mõju ka vekslkursis. Niisugusel juhul võivad kõrvalekaldumised vekslipariteedist jõuda kaugelt üle kuldpunktide. Niisugusesse vekslisse, mille tähtaeg näit. pikem kui 3 kuud, avaldab oma mõju ka diskontoprotsent.

Millest oleneb aga nõudmine käsuvekslite järele ja nende pakkumine?

Kaubandus- ja maksebilanss. Käsuvekslite nõudmine ja pakkumine oleneb maksebilansist, milles tähtsama osana esineb kaubandusbilans. Ühe või teise riigi kaubandusbilansi all mõistetakse sisse- ja väljaveetavate kaupade väärtuse suhet. Kui väljavedu on suurem sisseveost, siis nimetatakse kaubandusbilanssi aktiivseks, vastasel korral aga — kui sissevedu suurem väljaveost — passiivseks. Merkantilismi ajal, s. o. XVII ja XVIII a. s., valitses kõikumata arvamine, et riigi kaubandusbilans peab tingimata olema aktiivne, sest passiivse kaubandusbilansi puhul voolab raha (metallraha) riigist välja ja riik võib vaeseks jääda. Nüüdisaja majandusteadus asub aga teisel seisukohal, sest passiivse kaubabilansi puhul ei kaeta välja- ja sisseveo vahet mitte iga kord rahaga. On ju riikide vahel peale nende kohustuste, mis otseteed kaubavahetusega ühenduses, veel palju teisi kohustusi. Riigile pole tähtis mitte ainult kaubabilanss, vaid maksebilanss. Viimase all mõistetakse üldse maksete suhet, mis riik teistelt riikidelt peab saama ja neile ka maksma.

Võtame maksebilansi selgituse näitena Vene- ja Inglismaa. Venemaa kaubandusbilans oli enne ilmasõda aktiivne. See ei annud aga veel tunnistust ta majanduslikust soliidisusest: Venemaa maksis hiiglasummad välisriikidele teiste kohustuste järele. Suur osa Vene riigi võlgadest oli tehtud välisriikides ja võla 0/0 0/0-de tasumiseks voolasid suured summad nimetatud riikidesse. Võrdlemise suured summad neelasid välisriigid ka Vene tööstusesse paigutatud väliskapitalide dividendide näol. Edasi ei olnud väikesed ka need summad, mis Venemaa maksis oma kaupade transportimise eest välisriikide kaubalaevade omanikkudele ja mis moodustusid vene reisijate kuludest. Kõigi nimetatud rahvusvaheliste kohustuste täitmise otstarbel pidi Venemaa kaubandusbilanss tingimata aktiivne olema.

Välja- ja sisseveetavate kaupade väärtuste differentsi arvel tasutigi ülalnimetatud kohustused.

Diametraalselt vastupidise pildi pakub meile kapitalirikas Inglismaa. Siin valitseb passiivne kaubandusbilanss. Inglismaa on mahutanud hiiglasummad oma kapitalidest — ligi 3 miljardit n. st. — välisriikide laenudesse ja ettevõtteisse, esinedes sel teel nende kreditorina. Protsendid ja dividendid nimetatud kapitalidelt ei jää mitte välisriikidesse, vaid voolavad Inglismaale. Edasi saab Inglismaa tunduvalt sissetulekut oma kaubalaevastikust. Teised riigid tarvitavad tema kaubalaevu kaupade vedamiseks ja maksid selle eest Inglismaale XX a. s. esimesel aastakümnel iga aasta üle 50 milj. n. st. Kirjelatud teel saadud summadest katabki Inglismaa oma kaubandusbilansi puudujäägi ehk vahe. Arusaadav, et nüüdisaja riikidele pole tähtis mitte ainult kaubandusbilanss, vaid samasugusel määral ka ülalnimetatud vastastikused kohustused. Nii võiksime ütelda, et maksebilanss oleneb järgmisist tegureist, kõige pealt kaubandusbilansist, siis riikide vastastikuseist kohustusist protsentide ja dividendide maksmise alal välisriikidesse paigutatud kapitalide eest, vastastikuseist maksudest kaupade transportimise eest, antud riigi reisijate reisikuludest välisriikides ja ümberpöörduvalt ning üldse igasuguseist kapitalide paigutamist ühest riigist teise. — Riikide maksebilanss on harilikult kõikum ja nimelt kaunis tunduvalt. Kõikumus avaldub käsuveksli kursis. Kui näit. Tallinnas käsuvekslid müüakse Pariisi preemiaga, siis on Eesti maksebilanss halb, müüakse neid aga diskontoga, siis on maksebilanss hea. Esimesel juhtumusel võlgneb Eesti Prantsusmaale enam kui Prantsusmaa Eestile, mispärast raha Eestist välja voolab; teisel juhtumusel voolab aga raha Prantsusmaalt Eestisse.

Meie aja vahetusmajanduse seisukohalt on tähtis, et rahvusvaheline kaubandus ise viib tasakaalu riikide vastastikused maksed ja loob vekslite pariteedi. Välisriikide vekslkursi tõus tähendab oma riigi raha hinna langemist, mille tagajärjel väliskaupade hinnad kallinevad. Kallinenud kaupade järele väheneb muidugi nõudmine ja sellega ka nende sissevedu. Nüüd on kasulik oma maa kaupa välja vedada. Kui vekslite pariteedi puhul 100-fr. kaup maksis 100 E. marka, siis maksab sama kaup vekslkursi tõusu korral, ütleme, 101 E. marka. Samal ajal müüakse Eesti kaup Prantsusmaal endise hinna, ütleme, 100 fr. eest. Kui enne kaupmees sai selle 100 fr. eest 100 E. marka, siis saab ta nüüd 101 E. mk., sest Eesti mark on odavamaks muutunud. Väljavedu kasvab nüüd muidugi suuremaks, on ju väljaveo tingimused kasulikumad. Tekkinud seisukord ei jäta oma mõju avaldamata vekslikursisse. Väljaveo suurenemisega suureneb ka käsuvekslite pakkumine, mille tagajärjel vekslikurss langeb, kuni pariteedini. Peatume juhu, kui välisvekslite kurss langeb. Viimane tähendab õieti oma riigi raha hinna tõusu. Oma raha ostujõu kas-

vamise tagajärjel suureneb väliskaupade sissevedu ja väheneb oma maa kaupade väljavedu. Kui kaup 100 fr. väärtuses maksis siseturul 100 E. mk., siis maksab ta nüüd, ütleme, 98 E. mk. Et väliskaupade hind on langedud, siis hakatakse neid rahvastiku poolt suuremal määral ostma, mille otseseks tagajärjeks on sisseveo suurenemine. Eesti kaupa müüakse samal ajal väliseturul endiselt 100 fr. eest, kuid 100 fr. vastu saab kaupmees mitte 100 E. marka, vaid vähem, ütleme, 98 E. mk. Nüüd väheneb väljavedu paratamata, sest müügitingimused on kahjulikuks muutunud. Väliskaupade sisseveo kasvamise tagajärjel suureneb nõudmine Eesti kaupmeeste poolt käsuvekslite järele, et tasuda oma võlga välismaa firmadele. Nüüd tõuseb langedud vekslkurss kuni pariteedini.

Vabakaubandus ja proteksionism. Nagu eespool öeldud, mõistame kaubanduspolitiika all tegevust, mis riik või mõni teine ühiskondlik võim avaldab kaubanduse suhtes. Üldnimetatud tegevusest ei tohi aga mitte nii aru saada, nagu väljenduks see tingimata kaubanduse edendamises. Riik on sunnitud tihti niisuguseid samme astuma, mis kaubanduslikku edenemist takistavad, sest on ju tema ülesandeks kaitsta mitte mõne üksiku majandus-eriharu, vaid terve majanduse, kui terviku, huve. Rahva majandusliku elu huvides kaitseb ta kord põllutööstust, kord vabrikutööstust, võtab abinõud tarvitusele, et tasakaal valitseks sisse- ja väljaveo vahel, et raha ei voolaks välisriikidesse, ja et oma otseseid sissetulekuid suurendada. Kõige kujukama abinõuna üldnimetatud sihis esinevad tollid sisse- ja väljaveetavalt ja ka transiitkaubalt. Tollimaksu võetakse isesuguseis asutuses, nimelt riigi piirile ehitatud tollimajades. Kõige tähtsamana esinevad nüüdisajal tollid sisseveetavalt kaubalt; väljaveetavalt kaubalt võetakse tolli ainult erakordseil juhtumusil, kuna transiitkaubad on neist harilikult vabad. Tollimaksud sisseveetavalt kaubalt jagunevad kahte liiki: fiskaal- ehk rahatollideks ja kaitsetollideks. Esimesi võetakse riigi sissetulekute suurendamiseks, teisi aga ühe või teise omamaa tööstuseharu kaitseks. Eestis näit. võetakse tolli sisseveetava tee ja kakao-ubade pealt mitte selleks, et nende kultiveerimist siin edendada, vaid ainult riigi sissetulekute suurendamiseks. Hoopis teissugust iseloomu kannab tollimaks, mida võetakse naha, nahk-tarbeasjade, tsemendi, paberosside, riide, valmisrõivaste jne. pealt. Kõiki neid kaupu valmistatakse Eestis, ja riigi ülesanne on vastavaid tööstuseharusid kaitsetollidega toetada. Kaitsetollid teevad sisseveetavad kaubad kallimaks, mispärast oma maa kaupadel on võimalik nendega võistelda. Tegelikult pole võimalik iga kord mõlema tolliliigi piire kindlaks määrata ja üks võib kergesti aset leida teise varju all. Kui kaitsetollid on niivõrt kõrged, et nad väliskaupade sisseveo teevad võimatuks, siis kannavad nad keelutollide iseloomu. Tollimakse

võetakse harilikult kahe põhimõtte — kauba väärtuse ja välis-tunnis-märkide, nagu mõõdu, kaalu jne. järele. Tollimaksude süstemaatilist nimestikku kutsutakse tollitariifiks. Juba vana Kreeka ja Rooma aeg, niisamuti ka keskaeg tundis tollimakse. Uue aja algusel võtab kindla kuju kaitsetolli mõiste. Kaitsetollid pääsevad maksvusele ühes merkantilistliku politikaga. Viimase siht oli aktiivne kaubandusbilanss, mille teostamiseks olid tarvilikud tollimaksud sisseveetavalt kaubult. Et väljavedu suureneks, selleks edendati hoolega sisemaa tööstust. Merkantilistlik politika, s. o. kõrged (proteksionistlikud) kaitsetollid, mis tihti kandsid keelutollide iseloomu, kestsid hariliku nähtusena kuni XVIII a. s. lõpuni ja XIX a. s. aluni, mil hakati leutama masinaid. Nende tarvituselevõttuga pandi alus vabrikutööstusele. Nüüd hakati valmistama kaupu palju suuremal arvul ja odavamalt. Uued vaated rahvusvahelise kaubanduspolitiika alal — õpetus vabakaubandusest — omandavad kindla kuju ja hakkavad mõjule pääsma. Majandusteaduse isa A. Smith ja ta järglased olid proteksionistliku politika vastased ja vabakaubanduse pooldajad. Vabakaubanduse kool õpetab, et kaitsetollid kõrgendavad kaupade hindu ja takistavad sel teel vahetust. Nad lasuvad raske koormana tarvitaja õlgadel. Vaba kaubandusega teostub rahvusvaheline tööjaotus ja iga riik harrastab neid tööstuseharusid ning valmistab neid saadusi, milleks temal kõige soodsamad tingimused; kõiki teisi kaupu, mida mujal odavamalt valmistatakse, tuleb vabalt sisse vedada. Iga kaubandusliku ettevõtte tegevus-põhimõte — müüa sinna, kus kaubad kõige kallimad, osta sealt, kus nad kõige odavamad — on maksev ka riigi kohta. Üldse on vabakaubanduse puhul rahvusvaheline produktsioon suurem kui proteksionistliku politika puhul; kaubad on odavamad ja tarvitajale kättesaadavamad.

Vaba kaubandus hakkas maksma kõige pealt Inglismaal: leiu-tati ju siin masinad ja pandi alus kapitalistlikule suurtööstusele. A. 1788—1803 kasvas puuvilla-tööstus kolmekordseks, väliskaubandus kasvas sama kiiresti. Väljavedu suurenes 1793.—1800. a. 100% võrra. Inglise odavamad ja paremad kaubad voolasid teistesse Euroopa riikidesse, takistades, ja väga tunduvalt, viimaseis rahvusliku tööstuse edenemist. Nüüd tekib Euroopa manner-riikides opositsioon vabakaubanduse vastu proteksionistliku politika kujul. Proteksionism on õieti vanade merkantilistlike ideede uuestisünd. Proteksionistlikud ideed on süstemaatiliselt kokku võtnud oma töödes saksa majandusteadlane F. List. Tema õpetuse järele on proteksionismil suur kasvatuslik tähtsus, eriti tööstuse suhtes; kahjulik on rahval jääda puht-põllumajanduslikuks rahvaks, sest niisugusel korral ei saaks kõiki maa rikkusi kasutada, nad jääksid surnud väärtusiks; kapital oleks vähe produktiivne; vaimlises ja üldkultuurilises elus valitseks täieline seisak. Kõik see muutub, kui riik edendab töös-

tust: Õitseb teadus ja kunst; tarbed mitmekesisistuvad ja suurenevad arvult; kasvab rahva töö-energia; edeneb kaubandus ja mereasjandus; paraneb ühiskondlik ja poliitiline kord; põllutööstus muutub produktiivsemaks. Turu lahedus, kõrged hinnad ja kindel nõudmine põllumajanduslike saaduste järele loovad võimaluse põllukultuuri mitmekesisistamiseks. Kõik rahvad peavad oma rahvuslikku tööstust edendama, muidugi mõista sel juhtumisel, kui selleks on olemas tarvilikud tingimused (suur maa-ala ja rahva-arv, looduslike rikkuste rohkus ja mõõdukas ilmastik). Tööstus iseenesest ei edene, eriti veel niisuguses riigis, mis oma majanduslikus arengus teistest tunduvalt on maha jäänud. Odavamate ja paremate kaupade sissevedu tööstuslikult enam edenenud riikidest takistab vabrikute asutamist ja nende kasulikku ekspluateerimist. Et rahvuslik tööstus võiks edeneda, peab riik teda välisvõistluse vastu kaitsma. Selleks on kohane abinõu tollid sisseveetavalt kaubalt. Nii pooldab List merkantilistide eeskujul kaitsetolle, erinedes oma õpetuses siiski viimaseist põhjalikult. Merkantilistid pidasid tarvilikuks, et riik end segaks väliskaubanduslike suhteisse. Merkantilistliku politika siht polnud mitte riigi majanduslik iseseisvus ja noore tööstuse edendamine, vaid ühe maa rikastamine teise kulul; tollid olid tarvilikud aktiivse kaubabilansi saavutamiseks. Listile olid tollid aga abinõuks noore rahvusliku tööstuse edendamisel; ta pidas vabakaubandust otstarbekohatuks ja kahjulikuks ainult teatavil tingimustel, kuna merkantilistid olid põhimõtteliselt vabakaubanduse vastased.

Proteksionistlikud kaitsetollid on paratamata tarvilikud ainult teataval majanduse edenemise astmel. Nagu teada, jagab List majanduse arenemise viide ajajärku (v. lk. 14). Neist on tähtsamad kolm — põllumajanduslik, põllumajandus-tööstuslik, tööstuslik. Viimasel ajajärgul on juba olemas edenenud tööstus, ta suudab väliskaupade vastu võistelda ilma kaitsetollideta. Listi arvamise järele oli Inglismaa 40-dail aastail tööstuslikus ajajärgus, Saksamaa aga põllumajandus-tööstuslikus.

Inglismaale oli otstarbekohane kaitsetollide kaotamine; Saksa- maale aga mitte, sest viimane pidi Inglismaa võistluse vastu kaitsma oma rahvuslikku tööstust, mis tegi alles esimesi samme oma edenemises. Listi arvamise järele esinevad kaitsetollid ainult ajutise abinõuna, karkudena, millele tööstus tugib ajutiselt, et iseseisvalt käima hakata. On rahvuslik tööstus juba küllalt edenenud, siis võib riik vabakaubanduse peale üle minna. „Kaubanduse kitsendamine on ainult abinõu, siht aga vabadus.“ List peab kaitsetolle tarvilikuks ja kasulikuks, kuid oma õpetuse praktilises osas on ta väga mõõdukas. Kaitsetollid ei tohi kanda keelutollide iseloomu. Mitte täieline välisvõistluse hävitamine, vaid ainult viimase piiramine olgu nende sihiks, sest julge ja elav võistlus siseturul on rahvusliku tööstuse edenemise

kindlaim pant. Toetada tuleb mitte kõiki tööstuseharusid, vaid tähtsaimaid. Iseäranis tuleb tähelepanu juhtida masinate valmistamisele. Masinate sissevedu võib esialgu olla vaba või kitsendatud madalate tollidega.

Vaidlused vabakaubanduse pooldajate ja proteksionistide vahel kestavad edasi ka nüüdisajal. Esimesed ülistavad vabakaubandust ja sellega kaasas käivat laialist rahvusvahelist tööjaotust, teised kaitsevad rahvusmajanduse igakülgset arenemist. Siiski pole mõlema poole lahkuminekul mitte nii suured, nagu see vahest esialgu paistab. Vähe on majandusteadlasi, kes üht või teist õpetust kaitseksid täies ulatuses. Vabakaubanduse pooldajad tunnustavad proteksionismi teatavil tingimusil otstarbekohaseks, samas arvamises on vabakaubandusest ka proteksionistid, kui kodumaa tööstuse huvid seda lubavad.

Mõlema voolu pooldajate lahkuminekul kannavad enam praktilist kui põhimõttelist iseloomu. Praktiliste küsimuste otsustamisel on aga subjektiivsed erinevused harilik nähtus. Lahkuminekul põhjustavad muu seas ka majanduslikud vastolud üksikute rahvakihtide vahel. Kui kaitsetollid kasulikud ühtedele — ettevõtjaile, siis on nad kahjulikud teisile — tarvitajaile.

Üldtõsiasiaks tuleb pidada, et proteksionistlikud tollid on otstarbekohased tööstuslikult vähe edenenuid maile. Siit ei tohi aga järeldada, et mida kõrgemad on tollid, seda parem rahvuslike valmistasjõudude edenemisele. Liiga kõrged tollid suurendaksid ettevõtjate kasu, kuid tarvitaja kulul, mis tunduvalt riivab nüüdisaja õigusetunnet. See võiks sündida ainult äärmisel juhtumusel, kui pole teisi abinõusid ja teid rahvusliku sihi saavutamiseks. Proteksionistlik politika peab teostamist leidma minimaalsel määral. Kaitsetollid võivad nii kõrged olla, kui see on tarvilik vabaks võistluseks oma ja välismaade kaupade vahel siseturul. Tõusevad aga tollid soovitatavast tasapinnast kõrgemale, siis võib see rahvusliku tööstuse arenemist koguni takistada, mis proteksionismi sihtidele vastu käib. Kõrged kaitsetollid kindlustavad ettevõtjaile soliidse kasu ja neil pole põhjusi oma ettevõtteid tehniliselt täiendada, mis takistab ühe või teise tööstuseharu arenemist. Edasi olgu tähendatud, et üks valmistamisharu tarvitab teiste saadusi valmistamis-abinõuna; tähendab, kaitsetollid on ühele valmistamisharule kasulikud, teisele aga kahjulikud. Kui, näit. raua kõrge hind on kasulik rauavalmistamisele, siis samal ajal on ta kahjulik neile, kes rauda ümber töötavad, s. t. paljudele teistele tööstuseharudele, nagu masina- ja laeva-ehitustööstusele jne. Nagu näha, võib proteksionism valmistamisjõudude edendaja asemel saada nende takistajaks, mispärast proteksionistliku politika tarvituselevõtt nõuab riigi juhtidelt äärmiselt osavat kalkulatsiooni, kõigi majanduselu üksikasjade arvessevõttu.

Et proteksionistliku kaubanduspoliitika mõju tööstuslikku edemisse on suur, seda tõendab kõigi kapitalistlike maade majanduslik arenemine. Inglismaal, näit., valitsesid kuni XIX a. s. esimeste aastakümneteni kõrged kaitsetollid, siseturg oli väliskaubale peaaegu täiesti suletud. Võib ütelda, et Inglismaa majanduslik jõukus ja võim kujuneski proteksionismi kaitse all. XIX a. s. kahekümnendail aastail, kui Inglismaa tööstus seisis õieti juba väljaspool võistlust, hakkab Inglise valitsus oma kaubanduspoliitikat põhjalikult muutma. Kaubanduslike ringkondade petitsioonide mõjul kaotab valitsus aastasaja teisel veerandil suurema osa kaitsetollidest, alles jättes ainult mõned, mis kandsid rahatollide iseloomu. Neid võeti niisuguseilt sisseveetavailt kaubalt, nagu tee, kohv, tubakas, viin, kakao jne. Inglismaa eeskujuga ei jäänud mõjuta: XIX a. s. kolmandal veerandil leiab vabakaubandus pinda ka teisis Euroopa riikides. Nimetatud aega iseloomustab üldine proteksionistliku kaubanduspoliitika vähenemine. Paistis, nagu hakkaks terve kapitalistliku ilma kaubanduspoliitika arenema vabakaubanduse sihis. Järgnevad aastakümned pakuvad aga hoopis vastupidist pilti; proteksionistliku kaubanduspoliitika poolehoid kasvab järsult. See sündis sellepärast, et mõnes riigis omamaa tööstus ei suutnud välja kannatada võistlust välistööstuse saadustega. Pealegi seisis riikide huvides suurendada oma sissetulekuid sisseveetavailt kaubalt võetavate tollide abil. 70-daist aastaist peale paneb terve rida riike kõrgendatud kaitsetollid maksma, nagu Saksamaa, Prantsusmaa ja teised, kusjuures põllusaadusilt võetavad tollid iseäranis teravalt silma paistavad; võib ütelda, et uuem Euroopa proteksionism kannab peaaesjalikult põllumajanduslikku iseloomu. See on seletatav üldise põllumajandusliku kriisiga, mis Lääne-Euroopa üle elas Ameerikast ja Venemaalt sisseveetava odava vilja mõjul. Riiklik võim oli sunnitud tollide abil hinda siseturul tõstma, et põllupidajaile turgu kindlustada. Põhja-Ameerika Ühendriikides kandis proteksionism sellevastu puhttööstuslikku iseloomu. 90-dail aastail pandi uued tollitariifid maksma, mis märksa suurendasid tähtsamailt tööstussaadusilt võetavaid tolle. Ka Inglismaal leidis proteksionism XIX a. s. lõpul ja XX alul pinda, sest nüüd läks kaduma Inglise tööstuslik hegemoonia Ameerika ja Saksamaa võistluse tagajärjel. Kõige uuema aja proteksionism näeb kaitsetollides mitte ajutist, vaid kestvat, permanentset abinõu. Ta sarnaneb merkantilismiga, mille siht oli ühe maa rikastumine teise kulul. Nimetatud sihi saavutamiseks püüti ära kasutada riigi välispoliitilist mõju ja jõudu, peeti sõda asumaade omandamiseks ja tehti kaubalepinguid. Nüüdisajal näeme sedasama. XIX a. s. viimasel veerandil omandavad majanduslikud huvid rahvusvahelises poliitikas domineeruva koha. Üks riik katsub teise võidu majanduslike huvide sihis oma sõjalist jõudu ära kasutada. Militarism kasvab imekiiresti.

Terav vaen kaubanduse alal, tung maadevõitmisele on saanud välispoliitika põhiteguriks. Niisugune sõjakas proteksionism on aset leidnud riigitegelaste peades ja nende selja taga seisvais rahvakihtides, kuna ta väliskaubanduse teoorias seni hästi pole suutnud pinduda.

Eesti kaubanduspoliitika. Missugune on olnud meie kaubanduspoliitika, väliskaubanduspoliitika ja selle tähtsam osa — tollipoliitika? Vabariigi valitsus on lasknud end juhtida proteksionismi põhimõtteist: on toetatud nii põllumajandust kui ka tööstust.

Niipea kui 1918. a. lõpu poole Eesti Ajutine valitsus jälle võimu oma kätte võttis, hakkas ta meie kaubandust, eriti väliskaubandust korraldama, võttes viimase kindla kontrolli alla. See oli tingitud tolle aja majanduslikust ja poliitilisest olukorrast. Kontroll avaldus selles, et kaupade sisse- ja väljavedu sündis litsentsisüsteemi kaudu. Sel teel püüti takistada, esiteks, kaupade sissevalgumist, mille ostmist ei lubanud riigi ja rahva ainealine seisukord, teiseks, et siseriigist tarvilikke kaupu välja ei veetaks. Oma tööstuse kaitsepoliitika ja kaubandusbilansi tasakaalustamine olid tol korral valitsusele veel võõrad. Nende järele hakati käima hiljemini, kui selleks avanesid soodsamad tingimused.

Valitsuse tollipoliitika esimeseks sammuks oli okupatsiooniaja meile ebakohase tollitariifi kaotamine ja veneaegse maksmapanemine teatavate oluliste muudatustega. Vabastati näit. tolli alt põllu-töömashinad ja -riistad, et meie põllutöö arenemiseks kaasa mõjuda, kuna näit. riide, pesu jne. tolli tõsteti mitmekordselt. Hiljemini küll alandati tolle, et rahvale kättesaadavaks teha hädatarvilikud tarbeained. Näit. alandati suhkru, jahu, petrooleumi, lõnga jne., tõsteti aga kakao, sokolaadi, kohvi jne. tolle. Tollid jäid siin tegelikult ikkagi üsna kõrvalisteks abinõudeks, sest litsentsisüsteem püsis endiselt. Sisseveetavalt kaubalt võetavad tollid olid siiski nii madalad, et nad rahandustollidena kaotasid igasuguse tähtsuse. 1920. a. lõpul tõsteti kaubandus-tööstusministri määrusega uuesti tolle ja väga tunduvalt, näit. pesu-, pudu- ning moeasjadelt 45-kordselt, kuid õlle, austrite, puuvilja, nahkade jne. pealt isegi 120-kordselt. Uued tollimäärad on meile antud momendil tähtsad seepärast, et nendes pöördi tõsist tähelepanu juba tööstusele: kaubule, mida vajas kodumaa tööstus, määrati mõõdukad tollid. Sama tendents tuleb nähtavale ka 1921. a. tollitariifis, mis 1. mail maksmata hakkas. Näit. kakao ja tubaka tolli vähendati, sokolaadi (100% selle hinnast) ja tubakatoodete pealt aga tõsteti seda tunduvalt. Tollialandus on maksev ka soola ja vürtside kohta, mida vajas meie kalatööstus. Tollisid vähendab uus tariif veel poolfabrikaatide ja tooresainete pealt, mis tarvilikud kodumaa tööstusele. Samal ajal aga tõsteti tolle uhkus- ja ehteasjult, mille sissevalgumine ülearune. Ka selles tollitariifis võeti parandusi

ette kodumaa tööstuse seisukohalt. Alandati tolli värvainete (mis kõvakummi tööstuses tarvilikud), munavalge ja tooressiidist kangaste pealt. Viimased läksid ümbertöötamiseks kodumaa vabrikuisse. Tollidest vabastati täielikult põlevkivi-tööstuse sisseseeded, turbamasinad, plaatina jne. Teiselt poolt, et kodumaa tööstust kaitsta, tõsteti tolle pesu, pudukaupade, piirituslaki, lõngasortide (1¹/₂-kordselt) jne. pealt. Tollikõrgendus riivas ka rida toiduaineid (jahu, riis, puuvili, konserveid, austrid, kalamari jne.). Eespool-nimetatud tollitariif püsis 3 aastat. 1924. aasta annab meile uue tariifi. Ka see on kujundatud kaitsepolitika vaimus, kuid esineb vabana keelutollest ja toob vähe muudatusi tollimääradesse.

Nii on meie tollipolitika arenenud kaitsevaimus, kuid siiski mitte nii sirgjooneliselt, kui see vahest tarvilik oleks olnud. Aktiivse kaubandusbilansi loomine nõudis aastaid. Aastast aastasse veeti kaupu ikka enam sisse kui välja. 1923. a. oli sissevedu 3601 milj. marga võrra väljaveost suurem. Peeti nõu, kuidas kõrvaldada liiga suurt sisseveo ülekaalu. Viimaks jäädi siiski peatuma vana abinõu — tollikõrgenduse — juurde. Nii kõrgendati puuvilja, tubaka, nisu, kivisõe tolle 75⁰/₀ võrra. Vähemal määral (50⁰/₀) puudutas kõrgendus niisuguseid kaupu, nagu sokolaad, kohv, tee, veinid, juust, kalad, siid, pitsid jne. Tollikõrgendusest jäid puutumata nisujahu, kakao, nafta, parkimisained, tööriistad, tooresmetallid, põllutöö-masinad, tselluloos, lõng, võrgud jne. Tööstus-kaubanduslikes ringkonnis tundus kirjeldatud tollikõrgendus mõõdukana. Nõuti kodumaa tööstusele enam kaitset. Samal aastal panebki rahaminister maksma uue tollikõrgenduse. See kandis üksikute kaupade suhtes isegi keelutollide iseloomu. Näit. nisuteradelt võetavat tolli kõrgendati 275⁰/₀, jahutolliga aga tunduvalt vähem — 100⁰/₀. Saja ⁰/₀ võrra kõrgendati tolli paljudel teisel kaubul. Kanepist masinarihmade tolli tõsteti 200⁰/₀.

Meie tollipolitika sikk-sakilisusele vaatamata jõuti 1924. a. niikaugemale, et meie kaubandusbilanss kaotas ikka enam ja enam oma passiivse iseloomu. Selleks mõjus kaasa teiselt poolt meie järjekindlalt põllumajanduse ja tööstuse krediitimine, mille tulemusena näeme üldist väärtuste juurdekasvu. Kujukaks majandusarengu iseloomustajaks on väliskaubandus. Viimase suhtes pakuvad huvitavat materjali järgmised statistilised andmed:

	1921. a.	1922. a.	1923. a.	1924. a.	1925. a.
Sissevedu —	4482,2	5589,4	9332,3	8204,2	9654,6
Väljavedu —	2286,6	4811,6	5711,9	7865,8	9664,6

Nii oli meie kaubandusbilanss 1921.—1924. a. passiivne, kuid muutus 1925. a. aktiivseks. Huvitav tähele panna, et sissevedu on viie aasta jooksul kasvanud kahekordseks, väljavedu aga neljakordseks. Vaadeldes üksikute aastate väliskaubandust, eriti aga 1924. a.

oma, näeme, et Inglismaale on veetud vineeri, vineerist toolipõhju, tikke, paberit ja linu, kuna sealt on saadud riidet, kivisütt, heeringaid ja nisujahu. Saksamaale veeti võid, paberit, lina ja puuvillast riidet. Saksamaalt aga saadi suhkrut, keemiakaupu, masinaid ja riidet. Rootsi sai Eestist võid ja mune, siis paberit, tsementi, linu ja puuvillast riidet. Soome saadeti tsementi, telliskive, riidet, siis linu ja kartuleid. Sealt osteti paberit, puumassi, tselluloosi jne. Belgia ostis meilt linu ja puusaadusi, meie Belgiast aga väetusaineid ja metalle. Teisist riigest võiks veel nimetada Taanit ja Ameerika Ühendriike. Esimesse veeti Eestist laudu ja riidet, teise aga võrdlemisi vähe kaupu. Sealt osteti naftasaadusi ja vilja. Üksikute ainete väljaveo statistilisi andmeid silmitsedes näeme, et põllumajanduslike saaduste sissevedu on suurenenud, kuna tööstussaaduste sissevedu aga vähenenud. Esimene on tingitud meie loomakasvatuse kiirest arenemisest ja karjasaaduste väljaveo kasvamisest, teine aga kodumaa tööstuse tõusust ja selle kohanemisest siseturu nõudeile. Loomasaadusi (või, juust, munad) veeti välja 1923. a. 700 milj., 1925. a. aga ligi 2250 milj. marga eest. See on kiire tõus. Mis puutub sisseveetavasse põllumajanduslikesse aineisse, siis väärub siin tõsiselt tähelepanu taimsaaduste sissevedu, näit. rukkeid veeti sisse 1923. a. — 326 milj., 1925. a. 903 milj. marga eest. Sisseveetud rukkid läksid osalt loomade toiduks. Rukiste sissevedu on suurenenud ka selle tõttu, et rukkitoodang meil väheneb. Rukki asemel kasvatatakse enam tasuvat loomatoidu-vilja. Praegune majanduslik seisukord laseb julgesti arvata, et meie põllumajandus, eriti karjakasvatus, veel jõudsamini areneb ja selle saaduste väljavedu suureneb.

Mis puutub meie üldisesse majanduspoliitikasse, siis ei tohiks see puht-põllumajanduslikku iseloomu kanda. Meie tööstus on vähe arenenud, kapitalest, kvalifitseeritud töölistest ja osavaist ettevõtjast on puudus, mispärast rahvusliku tööstuse protežeerimine on paratamata tarvilik. Pealegi aitab protektsionism väliskapitale Eestisse meelitada, sest kapital voolab sinna, kus kasu suurem. Kui Eesti jääks ühekülgseks põllumajanduslikuks maaks, siis poleks võimalik kõiki ta valmistavaid jõudusid välja arendada ja ära kasutada, mis omakord vaimlise kultuuri edenemisse avaldaks eitava mõju ja teda hoiaks kammitsas. Kõige pealt tuleb muidugi neid valmistamisharusid teetada ja arendada, milleks meie kodumaal tooresainete poolest kõige soodsamad tingimused.

Tarvitajate-ühingud.

Tarvitajate-ühingute siht. Kaubandus, nagu eespool nägime, moodustab sotsiaalmajanduslikus elus tarviliku teguri. Pahe seisab aga selles, et kaupmees nõuab oma teenete eest liiga suurt tasu.

Kaupmees müüb kauba tarvitajale palju kallimalt edasi, kui ta ise maksnud. Seda võib näha koguni kaubanduse keskohtades üksikmüügil, rääkimata väiksemaist linnadest ja küladest, kus kohalikkude kaupmeeste või kaupmehe käes monopol. Pealegi pole harukordne nähtus, et kaupmehed võltsitud kaupu müüvad suurema kasu saamise otstarbel. Arusaadav, mispärast ühiskonnas on tekkinud kaubanduslikku vahetalitust eitav vool. See vool avaldub tegelikult kaubatarvitajateühingute ehk kooperatiivide asutamises. Viimased on tähtsam liik ühistegelisist asutusist. Kaubatarvitajate-ühingute siht on tarvitajaile odavat ja head kaupa muretseda. Ühistegelise liikumise isaks loetakse õigusega inglise vabrikanti Robert Owenit. Tema propageeris kommunistlike koloniide asutamist. Selleks pidid tarvitajad ühinema ja muretsema vastavad vahendid. Owenil läks tõepoolest korda luua töolistehulkades usku kommunismisse. Inglise tööline andus vaimustusega uuele õpetusele ja hakkas tarvitajate-ühingute kaudu selle teostamiseks kapitale koguma. Tarvitajate-ühingute põhimõte on järgmine: ühinedes loogu töölised oma osamaksudest kapital, et ühiselt enesele tarvilikke kaupu sisse osta. Kasu, mis seni saanud kaupmees, jääb töölistele, ja sellest moodustub aastate jooksul kommunistliku kogukonna asutamiseks tarvilik kapital. Esimene tarvitajate-ühing asutati 1828. a. Brightonis. Sellele järgnes terve rida teisi samalaadilisi. Neil kõigil polnud aga pikka iga, peasjalikult otstarbekohatu kasujagamise tagajärjel.

Uus ajajärk tarvitajate-ühingute ajaloos algab 1844. a., kui Põhja-Inglismaa Rochedale linnakeses, kus mõnikümmend kudukat, „Rochedale pioneerid“, asutasid tarvitajate-ühingu, milles kasu jaotamine rajati hoopis uuele põhimõttele. Endisis ühingu is jaotati kasu osamaksudele, siin aga kõigi ühingu liikmete vahel proportsionaalselt igaühe ostusummale, kusjuures osamaksudele määrati võrdlemisi väike protsent. Uuele põhimõttele rajatud kasu jaotamise tagajärjel leidsid tarvitajate-ühingud laialist poolehoidu. Iga ühingu liikmele oli selge, et mida enam ta ostab ja mida suurem liikmete arv, seda suurem ta kasu.

Rochedale pioneeride ühingu pood, mis asus esialgu väikeses keldriruumikeses, müüs õhtuti ainult kõige tarvilikumaid kaupu, nagu toiduaineid, riidet jne. Aegamööda kasvas ühingu poe läbimüük ja ühingu liikmete arv ikka suuremaks ja suuremaks; enne ilmasõda esines ta hiigla-ühinguna, millel suur keskpood ja 25 osakonda, 14 tuhande liikmega ja üle 12 miljoni E. k.-marga kapitaliga. Nimetatud ühingu ülesanne ei seisa mitte ainult kaupade müümisel; ta on asutanud ka kooli, raamatukogu, tulekinnitus-ühingu ja korraldab oma liikmele loenguid, näitemängu-õhtuid jne.

Tarvitajate-ühingute tegevus rajati n. n. „Rochedale põhimõttele“. Need on järgmised: 1) kapital moodustatakse võrdlemisi väikesest

osamaksudest, et ühingu liikmeks astumine võimalik oleks ka kõige vaesemal. Sealjuures on igal liikmel osadele vaatamata üks ainuke hää. 2) Et ühingu pankroti eest kaitsta, müüakse kaupa sularaha eest, aga mitte võlgu. 3) Kaupu müüakse keskmiste turuhindadega. 4) Kasu jaotamine äriaasta lõpul sünnib proportsionaalselt iga liikme ostusummale.

Esimene põhimõte annab ühinguile demokraatliku ilme. Nende elujõulisuse seisukohalt on aga iseäranis tähtsad kaks viimast põhimõtet. Kui ühingu müüks kaupu ostuhinnaga, millele juurde arvatud ühingu kulud, siis saaks ühingu liige iga ostu juures väikese, ütleme, mõnepennilise kasu. Et niisugune kasu aga vähe ostjaid-liikmeid huvitab, siis müüvad ühingu kaup mõõdukate turuhindadega ja äriaasta lõpuks kujunenud kasu makstakse välja proportsionaalselt iga liikme ostusummale. Viimane asjaolu kihutab liikmeid jääma oma ühingu alalisiks ostjaks ja uusi liikmeid juurde muretsema: mida suurem liikmete arv ja mida enam igaüks ostab, seda suurem jagatav kasu. Niisugune müügi ja kasu jaotamise viis on väga praktiline, sest iga liige saab, õieti kogub, enesele aasta lõpuks kaunis kena summakese. Näit., tarvitaja-ühingu liige Inglismaal kogub enesele aasta lõpuks kirjeldatud teel umbes 5 ja enam naelsterlingit, mis on 9000 — 10 000 Eesti marka.

Mida suuremaks kasvas ühingu liikmete arv ja iga-aastane läbimüük, seda tungivamalt andis end tunda võimalus alata ka kooperatiivset valmistamist: moodustavad ju ühingu liikmed kindla ja alalise tarvitajate ringkonna. Esialgu asutasid tarvitajate-ühingud hulgisisseostu-liidud; viimased ostsid oma liikmete-ühingute ülesandel kaupu. Selle ülesande teostamiseks omandasid nimetatud liidud Inglismaal enesele kaupade vedamiseks laevad, asutasid pangad ja ka tulekinnitus-ühingud. Hiljemini organiseerisid samad liidud ka valmistamise. Nad asutasid riide-, valmisrõivaste-, pesu-, jalanõude-, seebi ja kuivikutefabrikud, trükikojad, pagari-ärid, omandasid kivisõe kaevandused ja tee-istandused Hiinas. Tarvitajate-ühingute poodidest võib saada kõiki igapäevaseiks tarbeiks vajalikke kaupu, nagu kivisüsi, riideid, jalanõusid, mööblit, nõusid, liha, piima, kala, juustu, kaaviari, kuivatatud aed- ja puuvilja jne.

Tarvitajate-ühingute poolt asutatud ettevõtteid ei tohi sarnastada valmistamisühingutega, millest eespool oli juttu. Viimaseis puudub palgatöö ja töölised on valmistamisvahendite omanikud, kuna esimesis töötab palgatööline ja kasu läheb tarvitajate-ühingule. Tähendab, ühingu esineb ettevõtjana, kapitalistina, muidugi mõista selle vahega, et ta tööliste huve kaugelt enam arvestab kui harilik kapitalist. Tarvitajate-ühingute poolt asutatud ettevõtted on elujõulised, kuna valmistamisühinguist ei või seda öelda. Pealegi saab tööline, kui ühingu liige, aasta lõpul osa lisaproduktist tagasi. Tarvitajate-ühin-

gute kasulikkus vaesemaile rahvakihtidele seisab väljaspool kahtlust: Ühingu liige 1) kogub aasta lõpuks kaunis suure summakese ja 2) on kaitstud alaväärtuslike kaupade eest; viimased on sage nähtus harilikkudes poodides, eriti neis, kus peaostjana esinevad vaesemad rahvakihid.

Tarvitajate-ühingud mujal ja Eestis. Tarvitajate-ühingud on jõudsasti edenenud. A. 1861 ulatus ühingute liikmete arv Inglismaal kuni 48 tuhandeni ja läbimüük $1\frac{1}{2}$ miljoni n. st., 1907. a. lõpul oli tarvitajate-ühinguid Inglismaal üle 1500 ligi 2 500 000 liikmega, osamaks ulatus 32 miljoni n. st. ja puhtkasu 12 miljoni n. st., mis liikmete vahel ära jaotati; kaupade läbimüük oli samal aastal ligi 106 000 000 n. sterlingit. Nimetatud ühingud on majanduslikult rühmitatud kahe sisseostu-liidu ümber, üks neist on Inglismaal, teine — Šotimaal. Vaimliseks keskkohaks tarvitajate-ühinguil on aga „Ühistegeline liit“, mis asutati 1869. a. Ta siht on ühistegeliste ideede propageerimine. Inglismaa eeskujul levisid tarvitajate-ühingud ka teisis Euroopa mais, nagu Saksamaal, Prantsusmaal, Belgias, Itaalias, Venemaal ja ka Eestis. Inglismaa tarvitajate-ühingud, kooperatiivid, on poliitiliselt täiesti erapooletud. Teiste maade kohta seda ütelda ei saa. Saksamaal, näiteks, hoidsid tarvitajate-ühingud esialgu kinni poliitilise erapooletuse põhimõttest. Kuid 1902. a. peale näeme siin pööret: osa neist sümptiseerib kodanlikele erakondadele, osa aga sotsiaaldemokraatiale, viimaste liikmeist kuulub ligi 80% töölisile. Veel ligemalt on seotud tööliste erakonnaga kooperatiivne liikumine Belgias. Kui Saksamaal tööliste erakonnast osavõtt väljendub sotsiaaldemokraatlike kandidaatide poolt hääletamises riigipäeva valimistel, siis näeme Belgia töolist töötamas sotsialistlikes kooperatiives; mis temale mitte ainult majanduslikku toetust ei anna, vaid on ka seltskondliku kasvatuskooliks: Nimetatud kooperatiivid arendavad töölises solidaarsusetunnet ja algatusvõimet ning loovad temale võimaluse osa võtta majandusliku ettevõtte juhtimisest ja sel alal saavutada kogemusi. Huvitav on tähele panna Belgia kõige suuremat tarvitajate-ühingut, nimelt Brüsselis „Rahvamaja“, mille tegevus avaldub mitte ainult kaupade müümises, vaid ka valmistamises. Temal oli XX a. s. alul üle 20 000 liikme ja ta etendas töölise ühiskondlikus ja vaimlises elus iseäranis silmapaistvat osa. „Rahvamaja“ poodides müüakse valmisrõivaid, kivisütt, liha, manufaktuur- ja mitmesuguseid teisi kaupu. Suur osa puhtkasust läheb sotsialistliku erakonna tarbeiks. Rahvamajaga on ühenduses palju asutusi, mille ülesanne on abiandmine töölistele haiguse ja õnnetuste kordadel; ühenduses viimaste ülesannetega on „Rahvamaja“ käsutada mitukümmend arsti, rohu-teadlast ja ämmaemandat. „Rahvamaja“ juures on aset leidnud koorid ja orkestrid, tihti korraldatakse ka näitemänge, milles näitle-

jatena üles astuvad tööliselised ise. Siin esinevad ka paljud profes-
sorid loengutega, käsitades neis mitmesuguseid ühiskondlikke ja loodus-
teaduslikke küsimusi.

Belgias oli kooperatiivides XX a. s. alul üle 400 000, Saksa-
maal üle miljoni, Prantsusmaal umbes sama palju, Inglismaal aga
2¹/₂ miljonit liiget. Viimaste arv ulatub terves kapitalistlikus ilmas
kuni 8 miljonini. Inglismaa, kooperatiivse liikumise isamaa, esineb
ka nüüdisajal nimetatud liikumise suhtes eeskujuna: on ju siin tarvi-
tajate-ühingud kõige enam edenened ja samal määral leidnud rahvas-
tiku poolehoidu.

Eestis asutati esimene tarvitajate-ühing Antslas 1902. a. Kahe-
kümne aasta jooksul on nimetatud ühingute arv jõudsasti suurenenud
ja operatsioonid laiened, kuigi sõja ja okupatsiooni ajad seda tun-
duvalt takistasid. A. 1922 oli Eesti tarvitajate-ühinguid kaugelt üle
200. Nad on ühinenud Eesti Tarvitajate Keskühinguks (1917. a.),
mis esineb nii tarvitajate-kui ka majandusühingute ja teiste samalaa-
diliste ühistegeliste ettevõtete kaubandusliku ostu-müügi ja omatöös-
tuste keskkohana. Keskühingu ülesandeist olgu nimetatud järgmised:

- 1) asutada kaupade valmistamiseks, hoidmiseks ja müümiseks omi
ettevõtteid, ladusid ja jaoskondi;
- 2) avada omi agentuure ja kontoreid sise- ja välismaal kaupade
ostmiseks keskühingusse kuuluvaile ühinguile;
- 3) muretseda ning korraldada õigusteaduslikku abi teatud ühinguile,
anda neile nõu ja juhatust;
- 4) toime panna ettelugemisi, kursusi, näitusi ja kongresse tarvitajate-
ühingute asjus;
- 5) koguda ja avaldada teateid, mis puutuvad tarvitajate-ühingute
tegevusse.

Keskühingu juures teotsesid 1922. a. kaupade ostu-müügi alal
mitmesugused osakonnad, näit. põllumajanduse, toiduainete, riide ja
pudukaupade, naha ja tubakakauba ja keemiakauba osakond;
tööstusosakond korraldas oma tööstust; oma tööstuse suhtes olgu
nimetatud saeveski Tallinnas ja kalakonservimis-asutused Tallinnas,
Paldiskis, Pärnus ja Saaremaal; räime- ja kilusoolamist toimetatakse
mitmel pool mujal. Viljandimaal Vana-Põltsamaa mõisas on kesk-
ühingu kasutada põllumaad ja viinavabrik. Siin valmistatakse piiri-
tust ja veine ning on korraldatud aiapidamine, karjakasvatamine ja
turbatööstus. Keskühingu läbimüük oli 1918. a. 4 269 700 mk.,
1924 a. aga 1 215 266 540 mk. Põltsamaal uueaegne kartulikuivatus-
tehas; sinna ehitatakse ka juurvilja kuivatustehas.

Keskühingu liikmeiks oli 1922. a. augustikuul 254 ühingut 100
tuhande liikmega. 1925. a. tõusis keskühingu liikmete arv 268-ni.

Ühistegevus Eestis. Eestis on käesoleval ajal olemas järgmised ühistegeliste ettevõtete tüübid: 1) ostu-müügi-ühingud, kuhu kuuluvad tarvitajate- ja majandusühingud, põllumeeste-seltside kaubandusosakonnad ja teised samalaadilised ühingud. Kuni 1920. a. olid o.-m.-ühingud ainult sisseostu- ja jaotusühinguiks. Viimaseil aastail võtsid nad oma peale nii maal kui ka maakonnalinnades ühismüügi korralduse. Lina ja linaseemne müük oli esimene operatsioon, mis tarvitajate-keskühingu kaudu teostati. 1920. a. lõpul ja 1921. a. alul hakati ka liha ja munade ühismüüki korraldama. 1921. a. suvel sündiski seemnerukki müük Venemaale peajaslikult ühistegeliste asustuste kaudu. Olgu tähendatud, et mõne saaduse müügiletoimetamiseks on üksikuis maakonnis ka põllumeeste-kogude esindused kaasa aidanud.

2) Ühispannad, mille juures peatusime juba eespool.

3) Piimatalitus-ühingud. Piimatalitus-ühingud kannatasid tunduvalt sõja ajal. 1921. a. võis juba teatud edu märgata: piima hulk kasvas ligi paari miljoni naela võrra. Kui ennemalt enam tähelepanu pühendati juustu, kohupiima ja presskoore valmistamisele, siis on nüüd, viimaseil aastail, see osaks saanud võile. Üleminek või valmistamisele sündis sellepärast, et väljaveo-võile läks korda välis-turgu muretseda. Muude produktide müügi kohaks jäi endiselt siseturg. Välisuru leidmine võile suurendas tunduvalt ühingute sissetulekuid ja võimaldas piima eest ka kõrgemat hinda maksta. Piimatalitus-ühinguid oli 1922. a. lõpuks 72.

4) Masinatarvitajate-ühingud. Neid oli juba enne ilmasõda, kuid jõudsasti kasvasid nad arvuliselt 1920. a. mõisade jaotamise tagajärjel; nimelt, likvideeritud mõisade põllutöö-masinad ja muud suuremad põllutöö-riistad müüdi vastavaile ühinguile. Nende siht on võimaldada põllumeestele ühiselt põllutöö-riistade, -masinate ja -sisse-seadete omandamist ja tarvitamist. 1921. a. lõpu poole ulatus ühingute arv üle 300, 1925. a. aga 669-ni.

5) Kartuli-ühingud. Neid hakati asutama 1920. a., kui riigistatud mõisad jaotati ja päevakorrale kerkis mõisade piiritusevabrikute käimapanek. Ühingute siht on kartulikasvatajaid ühendada ühiseks kartulimüügi ja -ümbertöötamise korralduseks. 1920. a. lõpuni asutati neid 22. Suuremal osal ühinguist läks korda vabrikuid omandada või rentida. Neis valmistati peajaslikult piiritust; mõnes valmistati ka siirupit ja tärklis. 1922. a. suveks tõusis kartuli-ühingute arv kuni 64, kuna 1925. a. oli neid juba 160. Organiseerimistööd korraldab „Kartuli-ühingute liit“, mis asutati 1921. a. jaanuarikuul. Ta omakapitalide summa oli 1. jaan. 1925. a. 7 500 000 mk.

6) Turba-ühingud. Nad tekkisid juba ammu enne sõda, suuremalt osalt aga 1920. a. jooksul. Ühingute tekkimine on ligemas ühenduses küttekriisiga. Turbatööstuse ajakohane sisseseade vajab

suuremaid kapitale, mispärast see tööstus leiabki teostamist ja arendamist ühingute kaudu. Ühingute arv ulatus 1920. a. lõpul 32, 1921. a. — 66, 1922. a. — 109-ni.

7) Põllumajanduslik Keskühing „Estonia“. Ta on välja kujunenud ühis-piimatallituste keskühingust „Estoniast“, mis oli tegev 1912. a. peale ja mille eesmärk oli korraldada üksikute piimatallituste-ühingute asju, nendele juhatust anda ametisse kutsutud eriteadlaste kaudu ja nende kui produtseerijate ja tarvitajate vahel vahemeheks olla nii sise- kui ka välisturul. 1921. a. muudetakse ühingu põhikiri ja piimatallituste keskühing „Estonia“ hakkab töötama Põllumajandusliku Keskühingu „Estonia“ nime all. Nüüd koonduvad keskühingu ümber juba kaugel mitmekesisemad ühingud, nagu põllumeeste-kogud, põllumeeste-ühingud (-seltsid), majandusühingud ja paljud teised ühingud, üksikud põlluharijad ja põllumajanduse alal töötavad isikud. Laieneb ka keskühingu tegevus. Keskühingu päralt on mitmed kauplused, keskmeierei, kuhu kokku tulevad renditud ja ostetud piimad, vorstivabrik ja lihasuitsutamise-tehas, külmetusasutus eksportkaupade alalhoidmiseks. On kavatsus ise oma eksport-tapamaja ehitada.

Peale nimetatud ettevõtete on keskühingul rendile võetud Õisu mõisas eeskujuline majapidamine, kus aset leidnud kahe kursusega töötav piimaasjanduse-kool. Samas mõisas on avatud ka kodulindude sugujaam haudumismasinatega. 1921. a. tehti algust munade väljaveoga, peajasjalikult Rootsi ja Inglismaale. Käesoleval ajal on üle maa olemas kanamunade kogumispunktid, mis edukalt töötavad. 1921. a. aruande järele on liiklemine välismaaga kaunis elav olnud: aastane läbimüük oli 142 000 000 mk., välismaale saadetud põllu- ja karjasaaduste koguväärtus 72 756 704 mk. „Estonia“ üheks tähtsamaks väljaveo-aineks on või. 1922. a. langes üldisest Eesti või väljaveost „Estoniale“ 46,2% (466 000 kg), 1925. a. aga — 58,7% (6 208 700 kg).

Eestis kuuluvad kõige suuremate ja elujõulisemate ühistegeliste ühingute hulka Eesti Tarvitajate Keskühing ja Põllumajanduslik Keskühing „Estonia“.

8) Lõpuks olgu nimetatud, et kõiki meie ühistegelisi asutusi ja ettevõtteid ühendab 1919. a. asutatud Eesti Ühistegelise Liit. Liidu sihiks on ühistegeliste põhimõtete arendamine ja levitamine, ühistegeliste asutuste huvide kaitsmine ja juhtimine. Nimetatud ülesannete täitmiseks Liit

- a) asutab ja peab ülal Tallinnas bürood, kus ühistegevusse puutuvate asjade ja küsimuste kohta antakse teateid, juhatust, nõu ja õigusteaduslikku abi;
- b) astub riigi võimude ees samme ühistegeliste ettevõtete asutamist ja edenemist takistavate tõkete ja asjaolude kõrvaldamiseks;

- c) kogub ja avaldab statistilisi teateid ühistegeliste ettevõtete kohta ;
- d) annab välja ühistegelise sisuga käsiraamatuid, lendlehti, ajakirju, juhatuskirju ja hoolitseb nende levimise eest ;
- e) korraldab ühistegelisi nõupidamisi, kongresse, loenguid ja kursusi.

Liidu liikmeiks võivad olla kõik registreeritud ühistegelised asutused, mille juhatus asub Eestis. Peakoosoleku nõusolekul võivad Liidu liikmeks olla ka välismaal asuvad Eesti ühistegelised asutused. 1925. a. oli liidu liikmeiks 517 ühingut, mille hulgas esimesel kohal asusid tarvitajate- ja masinatarvitajate-ühingud, majandusühingud, ühispannad ja ühis-piimatallitused.

Kui mitte arvesse võtta sõja ja okupatsiooni aegu, siis võime ütelda, et meie ühistegelise liikumine on jõudsasti edenenu ja meie majanduslik elu eriti põllumajanduse tõstmiseks tunduvalt kaasa mõjunud.

- Teed ja teadete saatmine.

Teed ja nende iseloom enne raudteid. Teatavasti jaguneb rahvamajandus üksikuiks majandusiks, mis üksteisest territoriaalselt lahutatud. Majandustevaheline liiklemine ja vahetus on võimalik ainult teede abil. Kaupade liikumist ühe või teise maa territooriumil nimetatakse *t r a n s p o r d i k s*. Et võiks sündida transport, selleks on tarvilikud: 1) tee ise — maantee, kivitee, rööpad, jõgi, kanal, meri või õhk — mida mööda kaubad liiguvad ; 2) liiklemisvahendid, nagu vanker, rong, automobiil, lootsik, lodi, aurik, lennuk, mille abil võiks sündida kaupade ümberpaigutamine ; 3) liigutav jõud, nagu inimese, looma, tuule, vee, auru, elektri jõud. Üldkultuurilise edenemisega paralleelselt sünnib ka transport-teede ja liiklemisvahendite täienemine. Viimase astet loetaksegi üheks tsivilisatsiooni tasapinna näitajaks igal antud ajajärgul.

Eelajalooliste rahvaste juures puudusid teed peaaegu täiesti : olid olemas ainult jalgteed, mis tekkisid alalise käimise tagajärjel. Võib ütelda, et inimene tol ajal üldse vaenuline oli teede vastu : ta katsus nad läbipäästamatuks teha, et end enam kaitstud tunda vaenuliste suguharude eest.

Ka puudusid keskajal soodsad tingimused kaubitsemiseks. Kaupade vedu sündis harilikult koormakandjate loomade, näit., hobuse ja eesli abil. Muidugi mõista, et neid tuli iga õhtu vabastada kauba-koormast. Vankrite tarvitamine oli raskepärane või koguni võimatu. Mispärast ? Korralikud teed puudusid, kaubavoorid liikusid põldusid, heinamaid ja teisi kohti mööda, mis enam-vähem võimaldasid läbipääsmist. Harukorral tarvitati kahe rattaga kaarikuid, mis suuremate koormatega seesuguseil vähe soodsail teil kergesti purune-

sid ja käänakuil ümber läksid. Iga aasta tuli rajada uus tee, kusjuures ta kasutamine toimus suvel ja pealegi siis, kui ilmad seda soodustasid; talvel ja vihmarikkal ajal muutusid niisugused teed läbipäästamatuks. Niisuguste veotingimuste puhul omasid kohalikud kaubad monopolset seisukohta ja olid hinnas kallid. Paremais tingimusi toimus kaupade vedu merel, kuigi siin alatasa tuli kokku puutuda meriröövlitega, kellena esinesid koguni Hansa lepingu madrused tööpuuduse ajal. Esimesed kavakindlad sammud transpordi hõlbustamise alal astutakse XVII ja XVIII a. s. Siis ehitati terve rida laevasõiduks kohaseid kanaleid, samuti ka kiviteed, chausseed. Täielise pöörde elab üle transport XIX a. s., kui tarvitusele võetakse aurutransport (aurikud, raudteed). Viimane annab liiklemisele hoopis teise kaju ja kaupade vedu muutub kaugelt odavamaks.

Raudteed. Juba varakult tehti katseid isesõitvat sõiduriista, voorivankrit luua, mis liiguks inimese, tuule või aurujõu abil. Tagajärgi polnud aga mingisuguseid, sest teed olid vähe soodsad selleks. Ka rööbastee oli tuntud (hobu-raudtee), kuid rööbasteed ja auru ei mõistetud veel mitte ühendada. Seda tegi Inglismaal Stephenson 1812 ja pani niiviisi aluse raudteele. Esimene raudtee ehitati Newcastle'i kivisõe-raioonis. Esimene kontsessioon raudteede ehitamiseks anti välja 1826. a., nimelt Liverpool — Manchesteri vahelise liini ehitamiseks.

Esiialgu valitses Inglismaal mingi vaenulisus raudteede vastu, kuna viimaseile eelistati hobu-raudteed. Ajaleht „Quarterly Review“ kirjutas: „Mis võib veel rumalam ja naeruväärsem olla, kui ehitada vedur, mis kaks korda kiiremini liigub kui postvanker. Niisugusele transportmasinale oma elu usaldada tähendaks sedasama, mis tähendab sõita kahurikuulil.“ Mõned arvasid, et 15-kilomeetrilise kiiruse puhul tunnis vagunid äärmisel hõõrumisel lähevad põlema; karjad sureksid hirmu kätte, mida tekitab rongi liikumine, samal põhjusel jätaksid kanad munemise; hobusekasvatamine häviks, kaerad ja hein langeksid hinnas. Leidus ka neid, kes raudteede ehitamist teritasid. Kahe esimese raudtee avamise puhul Prantsusmaal (1843) tähendas kirjanik Heine, et nüüd muutub terve meie elu; koguni aja ja ruumi mõiste on saanud kõikuvaks — ruumi mõiste on täiesti kadunud, järele jäänud on ainult aeg. Edasi tähendas sama kirjanik, et tema, olles Pariisis, juba nüüd tunneb Saksa pärnapuude lõhna ja kuuleb Põhjamere kohisemist. Huvitav, et samal ajal raudteede suhtes eitaval seisukohal püsis kuulus Prantsuse riigi- ja politikamees Thiers. Eitav vaade raudteele, mis esialgu avaldus, esines ainult ürikest aega kestva reaktsioonina. Selgusid ju raudtee jaatavad omadused peagi. Need on järgmised: 1) Liiklemise kiirus. Liiklemine raudteedel sünnib keskmiselt viis korda kiiremini kui maanteedel.

2) Transpordi odavus. Näit., enne raudteede ehitamist oli Venemaal kaupade vedu 8—20 korda kallim kaupade veost, mis hiljemini toimus raudteil.

3) Kaupade hulgaline transportimine, mis samal määral maanteedel võimatu.

4) Korralik ja täppis liiklemine. Rongide sisse- ja väljasõit sünnib kindlaksmääratud ajal. Kõrvalekaldumised on võrdlemisi väikesed. Saksamaal, näiteks, ei ulatunud keskmiselt üle 1⁰/₀ ajast, mis sõiduplaani järele ette nähtud.

5) Raudteil liikudes on inimene õnnetute juhtumuste eest enam kaitstud kui teisel teil. Ka kaupade hävimise ja rikundumise ⁰/₀ on väike.

Kui Prantsusmaal, näit., 1835.—1875. a. tuli 5 miljoni reisija kohta raudteedel üks surnu (raudtee-õnnetuse läbi) ja 580 tuhande kohta üks haavatu, siis 1846.—1855. a., mil reisimine toimus peaaegjalikult postvankritega, tuli üks surnu 355 ja üks haavatu 30 tuhande reisija kohta. Tähendab, raudteedel on surmasaamise võimalus 25 ja võimalus haavatud saada 20 korda vähem.

6) Kaupade liikumine saatekohast kuni vastuvõtu-kohani toimub ilma ümberladumiseta, mispärast veokulud ja kaupade rikundumise ⁰/₀ on väiksem.

Raudteede tehniliste paremuste mõju majanduslikku ja sotsiaalsesse ellu on suur.

Raudteed, laiendades turgu, mõjuvad hindade tasandamiseks kaasa: nende mõjul langevad ühes kohas hinnad, teises aga tõusevad. Tähendab, raudteede mõjul lähevad hinnad keskmiselt odavamaks. Hindade alanemine on aga rahvastikule suureks hüveks: kaubad muutuvad kättesaadavamaks ja toitlusküsimuse lahendamise — lihtsamaks, kergemaks. Turu laienedes suureneb ka valmistamine. See asjaolu võimaldab rajada täielikumaid ettevõtteid, tekitab kontsentratsiooni tööstuses, mis omakord aitab alandada kaupade hindu. Pealegi tekitavad raudteed, ühendades lähemad ja kaugemad maad, otstarbekohasema territoriaalse jaotuse valmistamises: ettevõtteid ei ehitata enam jõgede ja järvede äärde, vaid sinna, kus nende arenemiseks kõige kohasemad loomulikud tingimused. Ka see mõjub kaupade odavnemiseks kaasa. Ka ühiskondliku sissetuieku jagunemisse avaldavad raudteed oma mõju. Kui enne raudteede ehitamist turu lähedal olevate maaomanikkude sissetulekud olid õieti suured, turust kaugel asuvate maaomanikkude omad aga liiga väikesed, siis näeme, et ühes raudteedega esimeste sissetulekud vähenevad ja teiste omad suurenevad. Ka teravad vahed töötasu alal vähenevad raudteede mõjul.

Täielikumad teed, eeskätt raudteed, ei avalda oma mõju mitte ainult majanduslikku, vaid ka sotsiaalsesse ja üldkultuurilisse ellu. Uued teadmised, leiutused, vaated ja harjumused levivad kergemalt; uuendused sotsiaalses elus leiavad kiiremini järeleaimamist. Sotsiaalse edu tähtsam tegur — järeleaimamine —, millele Prantsuse sotsioloog Tarde annab eriti suure tähtsuse, omandab laialise tegevusvõimaluse. Riigil, kui suuremal ühiskondlikul organisatsioonil, avaneb võimalus iga moment ja igas oma osas kiiresti oma mõju avaldada soovitavas suunas.

Raudteede majandus-politilised süsteemid. Nüüdisajal on kõige enam levinud kolm järgmist raudteede süsteemi:

1) Riigi-raudteede süsteem. Siin on raudteed riigi omad ja riik neid ekspluateeribki, nagu seda näeme Preisimaal, Šveitsis ja Eestis.

2) Era-raudteede süsteem. Siin kuuluvad raudteed eraühinguile, kes neid ka ekspluateerivad, nagu seda näeme Inglismaal ja P.-A. Ühendriikides.

3) Segasüsteem. Siin on osa raudteid riigi, osa aga eraühingute käes, nagu Prantsusmaal ja Belgias.

Peale nimetatud süsteemide on olemas veel kaks süsteemi:

1) Raudteed on valitsuse omad, kuid eraisikud ekspluateerivad neid.

2) Raudteed on eraisikute omad, kuid teede ekspluateerimine on valitsuse käes. Need süsteemid on vähe levinud.

Riiklikku raudteede süsteemi loetakse kõige paremaks (õieti teoreetiliselt, sest ta pole seni igal pool leidnud vastuvõtmist. Selle süsteemi paremused on järgmised.

1) Eraühing ehitab raudtee siis, kui on kindel küllalt soliidne kasu. Riik, kui kõigi huvide kaitsja, ei käi nimetatud põhimõtte järele. Ta ehitab raudteed siis ja sinna, kui ja kus nad majanduslikult, kultuuriliselt ja riiklikult (ka strateegiliselt) tarvilikud. Pealegi on riigil harilikult selleks tarvilikud kapitalid soovitavas ulatuses käepärast.

2) Era-raudteede süsteem on rahvastikule kahjulik, sest raudteed kannavad monopolset iseloomu. Eraühingud võivad rahvastikult nõuda liiga kõrget kaubaveo- ja sõidutasu. Mõnikord juhtub, et kahe rahvarikka punkti vahel kahe paralleelse raudtee-liini ehitamine, mis suurte kuludega seotud, end siiski ära tasub, kuid rahvamajanduslikult oleks see ikkagi kahjulik. Niisuguste raudtee-liinide ehitamine oleks ülearune töö ja kapitali kulutamine, mida riik ei või lubada. Sellepärast on loomulik, et raudteed riigi käes peavad olema.

3) Riikliku raudtee-süsteemi puhul on võimalik säästmise valitsemise kuludes. Edasi võib riiklik raudtee, nagu suur tsentraliseeritud ettevõtte, materjale, masinaid, tööriistu jne. osta, tellida või valmistada hulgi ja ka sel teel säästa.

4) Riikliku raudteede-süsteemi kasuks räägivad paljud andmed ka raudtee-tariifi alalt. Viimase all mõistetakse tasu inimeste ja kaupade veo eest. Tegelik elu on näidanud, et tariifide määramisel era-raudteede ühingud toimetavad väga omavoliliselt. Kaubalt, mis liiguvad teatavas suunas, võivad nad kõrget veotasu nõuda ja sel teel koha peal tööstusliku võistluse täiesti hävitada. Samuti võivad era-raudteede ühingud teha lepingu ühe ettevõtjate rühmaga ja temale teatava aja jooksul lubada kaupu vedada soodsail tingimusil ja siis ootamata teisile ettevõtjate rühmale tariifi seevõrra tõsta, et esimesed saavutaksid monopolse seisukoha turul. Niisuguste võtete suhtes sammusid P.-A. Ühendriikide era-raudteede ühingud esimeses reas. Siin oli raudtee-ühinguga läbi rääkimata koguni kardetav üht või teist ettevõtet asutada. Seesuguste kuritarvitustega võib ju valitsus võitlust alata ja nõuda tariifide alandamist, kuid see on seotud mitmesuguste takistustega. Näit. võivad era-raudteede ühingud esineda nõudmisega, et valitsus kataks kahjud, mis ühing on saanud tariifi alandamise tagajärjel. Kui raudteed riigi käes, siis puudub nimetatud kuritarvitusteks pind täiesti.

Riikliku raudtee-süsteemi puhul jagab valitsus kaubad üksikuiks liikideks; kallimate pealt võetakse kõrgemat, odavamate pealt aga madalamat veotasu. Turu laiendamise otstarbel paneb ta maksma differentsiaaltariifi, nimelt, mida pikem tee, seda vähem tasu, mis võetakse kauba veo eest iga kilogramm-kilomeetri pealt. Eesti raudteedel pole differentsiaaltariif tarvitusel. Raudtee-tariifi väljatöötamine on keerukamaid ülesandeid, sest siinjuures tuleb arvesse võtta raudtee enese, rahva ja riigi huve.

Eestis on maksev riigi-raudteede süsteem. Eesti raudteede võrk, mis osa endisest Vene riigi raudtee-võrgust, on ehitatud XIX a. s. teisel poolel. Raudteede üldine pikkus Eestis oli 1922. a. 1201 km, sellest 973 km laiarööpalist või venesüsteemilist ja 228 km kitsarööpalist või meetrilaiust süsteemi raudteed. Eesti raudteed on riigi omandus, sealjuures ka kitsarööpaline, mis hiljuti läks riigi kätte.

Post. Nüüdisaja keerukas majanduslik elu on loonud enesele ka vastavad vahendid — posti, telegraafi, telefoni, traadita telegraafi — teatete edasiandmiseks.

Post oli esialgu ainult riigi teenistuses. Erasisikuil polnud õigust ta kasutamiseks. Prantsusmaal Louis XI aegu oli erakirjade saatmine isegi surmanuhtluse ähvardusega keeldud. XVII a. s. alul näeme juba postitariife, mis tunnistavad, et erasisikuil oli õigus kirjade saatmiseks posti tarvitada. Hiljemini hakkab post ka kaupu ja inimesi vedama; viimaseid esialgu ratsa, hiljemini aga postvankreis. Posti tähtsus tuli ilmsiks iseäranis ruttu kaubanduses. Nägid ju

kaupmehed peagi, et posti abil on väikese tasu eest võimalik kaupade hindu ja vekslkurssi teada saada. Isiklik ilmumine kaubandusekeskkohtadesse, nagu Antwerpeni ja mujale, niisamuti ka aastalaatadele, muutus seega ülearuseks. Post ilmus kaks korda nädalas, neiks päeviks määrati ka börsi-istungid.

Ühenduses raudtee-võrgu kujunemisega kaotab post aegamööda XIX a. s. osa oma funktsioonest, nimelt inimeste ja kaupade veo; viimased lähevad raudteede kätte üle. Mis puutub väiksemasse pakkidesse, siis jääb nende edasitoimetamine ikkagi posti ülesandeks. Nii omab post funktsioone, mis temale ka nüüdisajal omased.

Venemaal tuli 1905. a. iga inimese kohta $7\frac{1}{2}$, Eestis aga 1921. a. — $29\frac{1}{2}$ kirja. Viimane arv pole sugugi suur, sest Saksamaal tuli enne ilmasõda iga inimese kohta 85, Inglismaal aga 100 kirja.

Telegraaf. Ka telegraaf on raudteega ligemalt seotud. Ta edeneb ühes raudee-võrgu laienemisega, sest liiklemise reguleerimine raudteedel vajab telegraafi. Nagu post, nii oli ka telegraaf esialgu ainult riiklikkude huvide teenistuses. Hiljemini omandavad ka eraisikud ta kasutamiseks õiguse. Peale üldkultuurilise tähtsuse on telegraafil veel suur tähtsus majanduslikus elus. Kaubavahetus leidis temas uue abinõu oma operatsioonide kergendamiseks ja kiirendamiseks.

Eesti telegraafiliinide pikkus oli 1921. a. 1390,84 km ja iga 2 inimese kohta tuli 1 telegramm.

Kõige uuemal ajal on laialist tähelepanu enese peale tõmmanud traadita telegraaf, mille tähtsus üldkultuurilises ja majanduslikus elus selgub täielikumalt tulevikus.

Telefon. Lõpuks olgu nimetatud telefon. Ta ei anna edasi kirjutatud sõnu, nagu seda teeb telegraaf, vaid inimeste kõnet. Esialgu oli telefon ainult linna elu teenistuses, nüüd on ta aga muutunud linnadevaheliseks, ühendades viimased ka mõisadega, valdadega jne. Telefoni abil on kerge tutvuda kaubahindadega, teadetega poliitilisest ja majanduslikust elust. Tunduvalt väheneb tarve käskjalgade ja kullerite järele.

Eesti telefoniliinide pikkus oli 1921. a. 5 660 119 km ja iga inimese kohta tuli 5 kõnet.

Nii on aurutransport (raudteed, aurikud), post, telegraaf ja telefon tegurid, mis üldkultuurilise ja majandusliku elu panevad kiiremas tempos liikuma. Iga uus mõte levib nüüdisajal kiiresti üle ilma. Laiemad rahvahulgad saavad kergemini kultuurvarade osaliseks, inimkond sammub julgemini paremasse tulevikku.

Varade jagunemine.

Sissetuleku mõiste.

Varanduse mõiste. Üld- ja puht-sissetuleku mõiste. Majandusliikude varade kogusummad, mis ühe või teise majanduse pä-ralt, nimetatakse varanduseks. Varandus, ükskõik kelle oma ta ka poleks, muutub oma suuruselt: ta võib aja jooksul väheneda ja suureneda. Ühes või teises majanduses teatava aja jooksul valmistatud varade kogusummat nimetatakse üld-sissetulekuks. Kui üld-sissetulekust valmistamiskulud (uute hoonete ehitamine ja vanade parandamine, tooresmaterjalid, masinad, tööpalk jne.) maha arvutame, siis saame puht-sissetuleku. Viimane esinebki ühes või teises majanduses varanduse juurdekasvuna.

Üld- ja puht-sissetuleku mõiste rahvamajanduse seisukohalt. Üld- ja puht-sissetuleku mõisted on aset leidnud ka rahvamajanduses. Rahvamajanduse üld-sissetuleku all mõistetakse varade hulka, mis rahvas teatava aja jooksul loonud. Kui üld-sissetulekust maha arvutame varad, mis selle saamiseks tarvitatud ja ühegi teise majanduse sissetulekuks pole olnud, siis saame rahvamajanduse puht-sissetuleku. Kulutatud varad, s. o. kulutatud liikuvkapital ja põhikapitali kulutatud osa moodustavad valmistamiskulu rahvamajanduses. Mida väiksem valmistamiskulu, seda suurem on *ceteris paribus*, rahvamajanduse puht-sissetulek, ja seda parem rahva seisukord. Mis puutub valmistamiskulusse, siis tuleb vahet teha valmistamiskulu vahel rahvamajanduse ja eramajanduse seisukohalt. Iga üksik ettevõtja loeb valmistamiskulu hulka peale valmistamises ära kulutatud varade ka veel tasu teisile majandusile kapitali laenamise ja töölisele tööjõu andmise eest. Rahvamajanduse seisukohalt ei kuulu nimetatud tasu valmistamiskulu, vaid puht-sissetuleku alla. Kui näit. ettevõtja alandab tööliste töötasu, siis ei tähenda see rahvamajanduse seisukohalt mitte valmistamiskulude vähendamist, vaid ainult teissugust sissetuleku jagunemist, mis tööliste kahjulik, kuid ettevõtjale kasulik.

Rahva ehk ühiskondliku sissetuleku väljaarvutamine on raske-
maid statistilisi ülesandeid. Juba kakssada aastat tagasi tehti selles
sihis katseid, kuid ka käesolev aeg ei paku täpsaid, vaid ainult umb-
kaudseid andmeid.

Rahva sissetuleku suurus ei tähenda veel rahva üldist jõukust.
Kui me tahame üht või teist rahvast jõukaks lugeda, siis vajame
selleks mitte ainult rahva suurt sissetulekut, vaid ka viimase õiglast
jagunemist mitmesuguste ühiskondlikkude rühmade vahel. Kõige õig-
lasemaks tuleb lugeda niisugust rahva ehk ühiskondliku sissetuleku
jagunemist, kus iga osavõtja varade valmistamisest saab niipalju, kui
palju ta ise loob. Nüüdisaja majanduslik kord ei võimalda kaugeltki
niisugust jaotust.

Maarent, kapitali kasu ja tööpalk. Teatavasti luuakse pea-
aegu kõik varad, millega inimene oma tarbeid rahuldab, töö abil.
Tööline ei saa kaugeltki kõiki neid varu, mis ta loob, enesele. Mis-
pärast? Valmistamise põhitegur — töö — on kahe teise valmista-
misteguriga — looduse ja kapitaliga — kõige lähemalt seotud. Mui-
dugi mõista nõuavad viimaste — loodusvarade ja kapitalide — oma-
nikud enesele osa ühiskondlikust sissetulekust. Nii jaguneb rahva
ehk ühiskondlik sissetulek kolme ossa: maa ja loodusjõudude oma-
nikud saavad maarendi, kapitalide omanikud kasu ja töölised töötasu.

Tegelikus elus ei lähe maarent, kasu ja töötasu alati nimeta-
tud kolme erilise majandusliku subjekti kätte. Näit. saab meie ta-
lupoeg, väikekoha-omanik, kes põldu harib palgalisteta ja oma töö-
riistadega, maarendi, kasu ja ka töötasu enesele. Kui aga maaoma-
nik maa rendile annab, nagu see Inglismaal harilik nähtus, ja rentnik
vajaliku kapitaliga varustatult maad harib palgalistega, siis saab maa-
omanik maarendi, rentnik kasu ja tööline töötasu. Meie riigirentnik,
kes maad harib palgalisteta ja sealjuures on varustatud tarviliku kapita-
liga, saab endale kapitali kasu ja töötasu, kuna maarendi omandab riik.

Maarent.

Maarendi mõiste. Maarendi tekkimine. Maarent on
maaomaniku sissetulek, mis tingitud tema maa eri-
listest loomulikkudest paremustest.

Maarendi tekkimise küsimus on keerukamaid ja raskemaid
majandusteaduses. Võtame seepärast nimetatud küsimuse lahenda-
miseks lihtsustatud andmed. Oletame, et meil on mitu maatükki,
mis üksteisest erinevad ainult oma headuselt; edasi oletame, et töö
ja kapitali kulu kõigil maatükkidel on samuti ühevõrdne.

Ütleme, et esialgu võetakse harimisele vilja kasvatamise otstar-
bel kõige viljakandvam maatükk. Kui selle maa harimiseks kuluta-

takse tööd ja kapitali 1000 marga ulatuses, siis annab ta sügise 500 puuda vilja. Nii läheb puud vilja maksma 2 marka. Aja jooksul kasvab rahvastik, tarbed rohkenevad ja ühiskond vajab juba enam vilja. Nüüd võetakse harimisele järgmine vähem viljakas maatükk. Ta ei anna samasuguse töö ja kapitali kulu puhul (1000 mk.) mitte 500 puuda vilja, vaid vähem, ütleme 250 puuda vilja. Nii läheb 1 puud maksma 4 marka. Ainult selle hinna eest on põllupidaja nõus viimasel maatükilt saadud vilja müüma: vastasel korral kannaks ta kahju. Kui halvema maatüki harija müüb oma vilja 2 marka puud, siis teeb sedasama ka parema maatüki harija. Teatavasti pole kahesugused hinnad turul võimalikud ja parema maatüki harija, kasutades juhust, ei jäta kõrgemat hinda oma vilja eest võtmata. Ta müüb oma vilja 500 puuda à 4 mk. ja saab selle eest 2000 mk. Kui töö ja kapitali kulu 1000 mk. maha arvutame, siis jääb temale lisa-sissetulekuna üle 1000 marga, mis tingitud vilja hinna kallinemisest: võeti ju harimisele halvem maatükk, millelt viljasaak väiksem. Nimetatud lisa-sissetulek ei lähe töö ega kapitali kasuks, sest need mõlemad on oma osa töö ja kapitali kulust (1000 mk.) juba saanud, vaid läheb maaomaniku kätte maarendi kujul. Nii annab maarenti mitte halvem, vaid parem maatükk; halvemalt maatükilt saadud sissetulek katab ainult töö ja kapitali kulu.

Mõne aja pärast võetakse harimisele kolmas, nimelt veel vähem viljakandev maatükk, kui tarve vilja järele rahvastikus tunduvalt on suurenenud. Kolmas maatükk annab samasuguse töö ja kapitali kulutusel (1000 mk.), ütleme, ainult 125 puuda. Nii läheb puud maksma 8 marka. Sama hinna eest müüakse ka esimeselt ja teiselt maatükilt saadud vilja. Esimeselt maatükilt saadav maarent kasvab nüüd tunduvalt, ka teine maatükk hakkab maarenti andma, sest vilja müüakse mitte enam 4, vaid 8 mk. puud. Teiselt maatükilt saadav maarent oleks antud juhul 1000, esimeselt aga 3000 marka.

Nii võime öeldu põhjal järeldada:

1) vilja hinna määrajaks on selle valmistamiskulu kõige kehvemal maatükil, mis ise mingisugust maarenti ei anna, vaid ainult katab kulud ühes hariliku kasuga kulutatud kapitalilt;

2) antud maatüki rent võrdub kõige kehvemalt ja paremalt maatükilt saadud vilja hindade vahega;

3) maarent kasvab, kui ikka kehvemad ja kehvemad maad harimisele võetakse, s. t., mida kõrgemad vilja hinnad, seda suurem maarent, aga mitte ümberpöörduvalt.

Maarent tekib veel olenedes haritava maa geograafilisest asendist turu suhtes. Ütleme, et kõik maatükid on oma viljakandvuselt ühesugused ja nende harimiseks kulutatakse ühevõrra tööd ja kapitali. Loomulikult võetakse kõige pealt harimisele turule kõige lähem maatükk. Ütleme, et ta annab 500 pd. vilja, kusjuures töö ja kapitali

kulu ulatub kuni 1000 margani. Aja jooksul võetakse harimisele ka kaugemad maad. Need annavad samade kulude puhul ka sama palju vilja. Vilja vedu kaugemalt maatükelt turule on aga seotud teatavate kuludega. Ütleme, et veokulu on 50 penni puudalt. Nii läheks siis iga puud vilja kaugemalt maatükelt maksma 2 mk. 50 p. Linna läheduses olevate maade omanikud müüvad oma vilja sama hinna eest, saades sel teel renti 250 marga ulatuses. Kui harimisele võetakse veel kaugemad maad, siis kasvab rent esimesilt maatükelt ja renti hakkavad andma ka teised maatükid.

Maarent tekib kolmandaks veel, olenedes täiendavaist töö ja kapitali kuludest, mis põllumees ette võtab samal maatükil. See sünnib isesuguse seaduse mõjul põllumajanduses, mis kannab pinnase langeva viljakuse seaduse nime. Selle seaduse olemus on järgmine: iga täiendav töö ja kapitali kulutus põllutööstuses ei suurenda vastavalt saaduste hulka; näit. kui kulusid suurendada kahekordselt, siis saaduste hulk ei kasva mitte kahekordselt, vaid näit. ainult $1\frac{1}{2}$ korda.

Ütleme, et meie antud maatüki harimiseks kulutame 1000 mk. ja saame vilja 500 puuda. Aja jooksul suureneb tarve vilja järele. Selle asemel, et võtta harimisele kehvemad või kaugemalseisvad maatükid, võib vilja hulka suurendada veel järgmisel teel: näit., võib kahekordselt põldu väetada, põhjalikumalt künda, põlluharimiseks tarvitada täielikumaid tööriistu, masinaid jne. Kui näit. täiendavalt veel 1000 marga ulatuses tööd ja kapitali kulutada sama maatüki harimiseks, siis ei suurene saaduste hulk mitte 500 puuda, nagu seda võiks arvata, vaid, ütleme, 400 pd. võrra. Tähendab, puud vilja läheb teisel juhtumusel maksma 2 mk. 50 p., mille eest, kahju kandmata, on põlluharija nõus saadud vilja (400 pd.) müümagi. Sama hinna eest müüb ta ka esimese töö ja kapitali kulutuse tagajärjel saadud vilja (500 pd.), mis temale annab maarendi 250 marga suuruses.

Iseäranis kõrge on maarent kiiresti kasvavais linnades, olles siin tingitud ainult maatüki asukohast, näit. makstakse kesklinnas asuva maa kasutamise eest alatasa kõrgenevat tasu; võib ütelda, et maarendi kasvamine linnades toimub peaaegu piirita; mida kaugemal aga maa kesklinnast, seda väiksem ta kasutamistasu, ja linna piiridel ei lähe ta palju lahku harilikust põllumajanduslikust rendist. Maarendi kasvamine, eriti linnades, on L.-Euroopas ja Ameerikas tekitanud liikumise, mille sihiks on maa natsionaliseerimine (maa eraomanduse kaotamine maa ühiskonna omanduseks võtmise teel). Selle liikumise silmapaistvamaks teoreetikuks oli ameeriklane Henry George. Tema arvamise järele peitub sotsiaalse pahe juur maarendi progressiivses tõusus, mille tõttu tunduv osa ühiskondlikust sissetulekust läheb ühe kibi, maaomanikkude, kätte, kes ise selle (sissetuleku) loomisest pole osa võtnud. Et seda pahet kaotada, võetagu maa

pealt maarendiga võrdset maksu. Tegelikult pole nimetatud liikumine suuremaid tagajärgi annud. Ainult Austraalia asumais, näit. Uuel Meremaal ja teisis, on Henry George ideed leidnud osalist teostamist, nimelt progressiivse maamaksu kujul: mida suuremad maad, seda suurem maks, kusjuures väiksemad maatükid maksust vabastatakse.

Maarenti ei tohi ära vahetada rendimaksuga, mida rentnik maksab maaomanikule. On harilik nähtus, et maa antakse rendile ühes vajalikkude ehitustega, mõnikord koguni ühes tööloomadega ja tööriistadega, mispärast rendimaks on maarendist suurem, s. t. rendimaksus peab peituma peale maarendi veel tasu kapitali eest, mis omanik renditud talusse või mõisasse on paigutanud. Rendimaks langeb ühte maarendiga siis, kui rentnikul enesel on olemas põlluharimiseks vajalik kapital täieliselt või kui renditakse välja täiesti kultiveerimata maa (näit. mets-heinamaa). Renti ei anna mitte ainult viljakasvatuse otstarbel haritav põllumaa, vaid ka mäe- ja söekae- vandused, kivimurrud, nafta-allikad, veed j. m. Üldse annavad renti igasugused paremustega valdused, millest nende omanikud isikliku tööia ja kapitali kuluta saavad sissetulekut.

Niisugune on õpetus maarendist. Ta isaks loetakse Inglise majandusteadlast David Ricardot, kuid maarendi teooria oli üldjoontes tähistamist leidnud juba varemini, nimelt W. Petty ja Boisguilbert'i poolt. XVIII a. s. lõpul töötasid Anderson ja Malthus ta ümber ja ainult Ricardo uurimustes omandas ta lõpliku ja plastilise kuju. Maarenti, millest räägib Ricardo ja millest oli eespool juttu, nimetatakse differenttsiaalrendiks, sest ta tugib maa omaduste ja tingimuste vahele (differentstile). Ricardo õpetus differenttsiaalrendist on nüüdisaja majandusteaduse poolt enam-vähem vastu võetud. Ainult üksikud majandusteadlased, nagu Rodbertus, tegid katset uut õpetust luua ja seda Ricardo omale vastu seada. Ka Karl Marx oma „Kapitali“ III osas peatub maarendi juures. Ta väidab, et ka kõige vähem viljakad maatükid annavad renti, nimelt, maa omandusõiguse mõjul. Maarendi tõusu ja langemist tekitavaks teguriks on turg oma hindadega. Silmas pidades seda asjaolu võib maaomanik oma maad niikaua kasutamata hoida, kuni vilja hinnad turul nii kõrgele tõusevad, et ka kõige kehvem harimisele tulev maa teatavat renti hakkab andma. Arusaadav, mispärast koguni kultuurmaades kuni viimase ajani suured maatükid põllumajandusliku kultuuri alla pole võetud. Maarenti, mida annavad ka kõige vähem viljakad maad, nimetab Marx absoluutrendiks.

Maarendi abil on võimalik seletada XIX a. s. teise poole põllumajanduslikke majandus-politilisi nähtusi. Euroopa suurriigid (näit. Inglis-, Saksa- ja Prantsusmaa) olid varemini puht-põllumajanduslikud riigid ja rahvastik elas neis peasjalikult omast viljast; vili oli kallis ja maarent, mis osaks sai suurmaa-omanikkudele, kõrge.

Teatavasti tegi aurutransport XIX a. s. hiigla-edusamme; ja suured ookeani-aurikud ühendasid meretagused maad Euroopaga, tuues odavat vilja P.-A. Ühendriikidest, Ida-Indiast, Argentiinast ja mujalt, mis asjaolu tõttu maarent langes, s. o. maaharijad olid sunnitud vilja hindu alandama. Üldse algas Lääne-Euroopa riikides põllumajanduslik kriis, millele maaomanikud juhtisid valitsuse tähelepanu. Maaomanikud seletasid, et põllumajandus on langemas, ja nõudsid valitsuselt kaitse-abinõude tarvituselevõttu. Maaomanikkude nõudmised leidsid täitmist: riikide valitsused hakkasid tollimaksu võtma sisseveetavalt viljalt, mille tagajärjel sisemaa vili kallines ja maarent hoidis kunstlikult maaomanikkude huve rahuldaval kõrgusel. Nagu näha, võib riik oma mõju avaldada maarendisse, sest välisvilja sisseveo kitsendamine suurendab nõudmist sisevilja järele, mille tagajärjel viimase hinnad tõusevad, harimisele kehvemad maatükid võetakse ja maarent suureneb.

Maa hind. Inimene pole maa valmistamiseks, õieti loomiseks, kulutanud tööd ega kapitali, sest maa on ju looduseanne. Selle peale vaatamata on maal oma turuhind, mis kord kõrgem, kord madalam ja mõnikord koguni äärmiselt kõrge. Maa hinda ei saa töökuluga seletada, siin tuleb teisi asjaolusid arvestada. Nüüdisaja majandusteadus ütleb, et maa hind on kapitaliseeritud maarent. Mis see tähendab? Iga haritav maa annab teatava sissetuleku, sedasama annab ka kapital. Näit. Inglismaal andis kapital enne ilmasõda $2\frac{1}{2}$, Eestis ja Venemaal 4% . Nii sarnaneb maa isesuguse sissetulekallikaga, kapitaliga. Ütleme, et antud maatükk annab aastas 1000 mk. renti; võtame selle summa protsendina otsitavalt kapitalilt. Nüüd pole raske välja arvutada kapitali, millelt saab protsenti 1000 marga ulatuses. $2\frac{1}{2}\%$ puhul on see kapital 40 000, 4% puhul 25 000 marka. Niisugusel teel otsustatakse maa hinna ja ta kõrguse üle.

Siit selgub, et maa hinna tõus oleneb, ühelt poolt, maarendi tõusust, ja teiselt poolt, kapitali protsendi langemisest. XIX a. s. teisel poolel, kui Ameerikast ja Ida-Indiast odavat vilja Euroopasse hakkas voolama, langes siin maarent ja samuti ka maa hinnad. Toome teise näite meie ligemast minevikust. Väga mitmesuguseil põhjusil tõusid Eestis 80. aastail vilja ja lina hinnad. Setvert rukkeid maksis 15 rubla ja lina kaalust pakuti 120 ja enam rubla. Pere-mehed rikastusid tunduvalt ja tasusid talu ostuvõlad. Et rahva rikkus kasvas, sellest annab tunnistust juba Aleksandri kooli ja „Linda“ laevaseltsi asutamine: toetas ju rahvas viimaste asutamist rahaliselt küllaldaselt. Et vilja hinnad tõusid ja maarent kasvas, siis ei jätnud mõisnikud talude ostuhindu tõstmata. Ostuhinnad tõusid äärmiselt kõrgele, olles mitu korda kõrgemad kui Sise-Venemaal. Tähendab, maa hind muutub ühes maarendiga.

Lõpuks olgu tähendatud, et maarent puhtal kujul on olemas ajast, mil kaotati pärisorjus. Siit peale tugisid maaomaniku ja ta maa tegelikkude harijate, olgu need rentnikud või põllutöölised; suhted vabale lepingule. Näit., pärisorjuse aja Eesti maaomaniku sissetulekus ei peitunud mitte ainult maarent, vaid harilikult koguni maa-harija talupoja isiklik töö ja töövili, mis temale enesele tööpalgana pidi jääma. Tegi ju talupoeg mõisale tegu, maksis maksu jne., jne. Kõikide talupoja kohustuste määramine sündis mõisniku poolt täiesti omavoliliselt, nii et talupojal tuli kõrgemat renti maksta, kui lubas maa. Nüüdisajal pole see enam võimalik, sest majanduslik elu tugib vabale võistlusele. Kuid olgu tähendatud, et näit. XIX a. s. viimasel veerandil kordusid meil tihti nähtused, kus tegelik põlluharija oli sunnitud renti maksma osalt oma isikliku töötasu arvel.

Kapitalikasu.

Kapitalikasu mõiste ja jagunemine. Kapitalikasu on sissetulek, mis saab kapitalist-ettevõtja, kui maha arvutada ta ettevõtte puht-sissetulekust maarent ja töötasu. Kapitalikasu jaguneb kahte ossa. Esimene osa moodustab kapitali protsendi, mille saab kapitalist masinate, tööriistade jne. ostmiseks teistele väljalaenatud kapitali eest. Kapitali protsent jääb aga ettevõtjale enesele, kui ta laen töötab kapitalita. Teine osa kapitalikasust on ettevõtja kasu, mis jääb ettevõtjale enesele. Peatume esialgu kapitalikasu juures üldse.

Kõige pealt tõmbas majandusteadlaste tähelepanu enesele laenuprotsent. Keskajal loeti laenuprotsenti ebaõiglaseks. Siis räägiti, et raha ei või sünnitada raha nii, nagu näit. lehm vasika. Arvati, ja täie õigusega, et laenuprotsendi teel rikas rikastub vaese kulul. Arusaadav, et sellepärast keskajal protsent oli keelatud, kuigi sealjuures keelust alatasa mööda mindi. Uue aja alul, s. o. XVI a. s., tekib kindel opositsioon nimetatud keelu vastu. Nüüd väidetakse, et võlauskuja võib ju oma kapitali, raha, ühte või teise ettevõttesse paigutada ja sel teel veel suuremat kasu saada kui annaks laenuprotsent. Kui nii, siis peab laenuprotsent olema täiesti lubatud. Niisugune arvamine võtab ikka enam maad ja laenuprotsendi keeld kaotatakse. XVII—XVIII a. s. määratakse kindlaks ainult laenuprotsendi kõrgus. Teoreetiline küsimus, kas kasu õiglane või mitte, nihkub nüüd hoopis teisele alusele. Päevakorrale kerkib küsimus: kuidas tekib kasu, kus peitub kasu allikas?

Kapitalikasu allikas. Viimane küsimus, nii lihtne kui ta ei paistagi olevat, on majandusteadlaste keskel tekitanud lahkhelisid. Ka käesoleval ajal ei loeta seda veel täiesti otsustatuks. Kui küsi-

must — kus peitub kasu allikas — võtta pealiskaudselt, siis pole raske talle leida vastust. Üks või teine ettevõtja või kaupmees saab kasu sel teel, et ta oma kauba kallimalt müüb, kui see temale enesele maksma läinud. Põllupidaja müüb vilja pagarile kasu saades, viimane leiva kaupmehele ka kasu saades, kaupmees müüb leiva juba tarvitajale jällegi teatava kasuga. Tähendab, kasu allikas peitub vahetuses. Niisuguse seletuse puhul jääb täiesti tähele panemata lihtne tõde, et iga vahetus on kahekülgne tehis: ostetakse ja müüakse. Kes täna ostis, on homme müüja, kuna jälle tänane müüja homme võib esineda ostjana. Muidugi mõista saavad mõlemad sealjuures kasu, mille pärast nad õieti teotsevadki. Kui vahetuse korral müüja saab kasu, siis peab ju keegi selle kasu looma. Igatahes müüja seda ei loo, vaid ainult omandab selle. Järjekult ei või varade vahetusprotsess olla kasu tekitajaks. Kui kasu allikas ei peitu vahetuses, siis peab ta igatahes peituma mujal, ja nimelt valmistamises, õieti töö produktiivsuses. Kasu on siis võimalik, kui töö produktiivsus seisab niivõrra kõrgel, et tööline enam valmistab kui ise saab tööandjalt. Võtame näitena ürginimese majanduse. Terve tööpäev kulub temal selleks, et muretseda kõige tungivamate tarvete rahuldamiseks vahendeid. Mis ta päeva jooksul loob, selle tarvitab ta ka ära. Ülejäägist, mis võiks moodustada kellegi teise sissetuleku, ei ole juttugi. Seni kui töö produktiivsus püsib nii madalal, pole mingisuguseid võimalusi kapitalikasu tekkimiseks. Tähendab, kapitalikasu saab alles siis võimalikuks, kui töö produktiivsus tõuseb niivõrra kõrgele, et tööline rohkem loob kui ta ise tööpalgana omandab. Kui nii, siis on kapitalikasu töö ekspluateerimise tagajärg ja kannab sellepärast sotsiaalset iseloomu. Sellega pole kapitalikasu küsimus kaugelki otsustatud. Tarvis on leida veel need tegurid, mis määravad kapitalistlikus majanduses kasu kõrguse. Kui arvesse võtame, esiteks, et töö on väärtuste looja ja kapitalikasu allikaks töö produktiivsus, teiseks, et tööline töösaadusi ei saa täielikult enesele, siis võime ütelda: kapitalisti kasu suuruse määrajaks on, ühelt poolt, töö produktiivsuse, teiselt poolt aga töötasu kõrgus. Mida kõrgem töö produktiivsus ja madalam töötasu, seda suurem kapitalikasu. Olgu tähendatud, et kasu suurenemine ei eelda paratamata iga kord töötasu alanemist. Kui näit. võetakse tarvitusele uued masinad, tööriistad jne., mis töö produktiivsust suurendavad, siis kasvab tööliste ning kapitalistide vahel jagamisele tulevate varade hulk, mille tõttu ühiskondliku sissetuleku osad — töötasu ja kapitalikasu — võivad suurenedagi ühel ja samal ajal. Arusaadavasti ei tule kapitalikasu suurenemist antud juhtumisel mitte panna töötasu, vaid ühiskondliku töö produktiivsuse arvele. Kapitalikasu me ei võta aga mitte absoluutselt, vaid võrdselt, s. t. protsentides suhtuvalt ettevõttesse paigutatud kapitalisse. Kasuprotsent on kapitalikasu ja ette-

võttesse mahutatud kapitali jagatis. Mida kiiremini ringib kapital, millesse suhtuvalt me arvutame kasuprotsenti, seda suurem on kasuprotsent ise. Nii on kapitali ringimise kiirus kolmas tegur, millest oleneb kapitalikasu.

Kapitali protsent. Kapitali protsent on, nagu öeldud, sissetulek, mis saab kapitalist ettevõtjalt viimasele kasutada antud kapitali eest.

Kapitali protsendi suurus oleneb igas riigis kahest tegurist: nõudmisest vabade kapitalide järele ja nende pakkumisest. Mida suurem nõudmine ja vähem pakkumine, seda kõrgem kapitali protsent, ja ümberpöörduvalt. Protsendi kõikumisel on aga piirid. Protsept ei tohi nii madalale langeda, et kapitalistil kaob igasugune huvi oma kapitali laenata majanduslikuks kasutamiseks. Kui see tegelikult sünnib, siis eelistavad kapitalistid ise asutada üht või teist ettevõtet, kui oma kapitali välja laenata. Enne ilmasõda loeti kapitali protsendi langemise alammääraks umbes 2%. Teiselt poolt ei tohi kapitali ülemäär tõusta üle kapitalikasu kogusumma, sest viimasel juhtumisel kaotaks ettevõtja igasuguse huvi ettevõtte juhtimiseks. Protsendi ülemäär ei ole võimalik konkreetselt kindlaks määrata. See võib nii kõrge olla, et ettevõtjale enesele jääks küllaldane tasu ettevõtte juhtimise ja organiseerimise eest. Ülalnimetatud piires võib kapitali protsent kõikuda, olenedes nõudmisest ja pakkumisest. Neis riikides, kus majanduslik edenemine alles algastmel ja kapitalidest tuntakse puudust, on kapitali protsent kõrge, kuna majanduslikult arenenud riikides, nagu kapitalirikkal Inglismaal, kapitali protsent seisab võrdlemisi madalal. Et vabade kapitalide hulk üldiselt võttes alatasa kasvab, siis on ajaloos märgata ka protsendi tasapinna langemist. Kreekamaal ja Roomas võeti vanal ajal 24—36% aastas. Keskajal suureneb kapitali protsent tunduvalt. Näit. võeti Karl Suure ajal 40—50% aastas. Alates uue ajaga, mil kiirenes kapitali kuhjumine, langeb ka kapitali protsent märksa. Euroopa rikkamais mais, Inglismaal ja Hollandis, kõikusid arvud enne ilmasõda 2—3%, Prantsusmaal 3—4%, Eestis ja Venemaal 4—6% vahel. Kõrge protsent kapitalikehvis mais pole põline nähtus, sest kapital on väga kosmopolitiline ja voolab sinna, kus protsent on kõrgem, mispärast viimane avaldabki kalduvust rahvusvaheliselt ühetaostuda. Samasuguseil põhjusil ühetaostub protsent ka mitmesuguseis tööstuseharudes ja ettevõtteis.

Midagi sarnast pole hariliku kommertsprotsendiga, millest eespool oli juttu, n. n. liigkasu-protsendil. Viimane ei kõigu ülalnimetatud piires, vaid oleneb võlauskaja jultumusest ja laenusoovija rahalisest kitsikusest. On inimene, näit., mingisse õnnetusse langenud ja vajab paratamata rahalist abi, siis ei tõrgu liigkasu-võtja koguni kuni

100 või isegi enam 0/0 võtmast ja laenusoovija on sunnitud seda ka maksma, kui temal pole ühtki teist väljapääsu-teed. Mõnes riigis on katseid tehtud võidelda liigkasu-protsendi vastu maksimaalse protsendi (näit. 12⁰/0) kindlaksmääramisega. Niisugune abinõu on siiski leitud ebakohane olevat, sest ka kommertskrediidi puhul võib protsent ulatuda kaugelt üle 12, kui ühe või teise ettevõtte kaubanduslik tegevus on seotud suure riisikoga, näit. kaugete meretaguste maadega kauplemise alal, — siin võib kaupmees saada hiiglakasu kui ka -kahju. Seesugusel juhtumusel ei saa ka 50⁰/0 liigkasu-protsendiks lugeda. Seda silmas pidades on uuema aja seadusandlus loobunud katseist kindlaks määrata maksimaalset protsenti. Ta keelab küll niisugused laenutehised, mis ekspuuteerivad laenusoovija kitsikust või teadmatust, rumalust.

Ettevõtja kasu. Ettevõtte kasu on jääk ettevõtte puht-sissetulekust, kui viimasest maha arvutame maarendi, töötasu ja kapitali protsendi. See on tasu ettevõtja, vabrikandi töö eest. Ettevõtja töö nõuab suurt hoolt, mis seotud ettevõtte asutamise ja juhtimisega; iga tööstur peab hästi tundma valmistamis- ja turutingimusi. Kes selles suhtes enam ette valmistatud ja varustatud põhjalikumate kogemustega, see saab oma töö eest ka kõrgemat kasu. Üldse suurte ettevõtte juhatamine nõuab laialisi teadmisi ja kogemusi, leidlikkust ja osavust, tähelepanu ja ka ausust.

Kapitalikasu ühetaostumine ja kõrgus. Nüüdisaja majandusteadus tõendab, et kapitalikasu, kasuprotsentides arvatuna, tungib mitmesuguseis mais ja tööstuseharudes ühele üldisele tasapinnale, seda tegelikult mitte täieliselt saavutades. Kapitalikasu ühetaostumine sünnib vaba võistluse tagajärjel: igaüks paigutab oma kapitali sisse tööstusharru, kus kasu on suurem, sealt ära võttes, kus kasu võrdlemisi vähem. Samasugusel teel toimub kasu ühetaostumine ka rahvusvahelisel areenil. Kapitalikasu ühetaostumine ei sünni mitte nii täieliselt ja kiiresti kui kapitali protsendi ühetaostumine, võib ütelda, et see sünnib märksa aeglasemalt: on ju nüüdisajal kapital niisugusel kujul olemas, nagu vabriku hooned, masinad jne.

Teatavasti jagatakse kapital põhi- ja liikuvkapitaliks. Nüüdisaja majanduslik edenemine näitab, et esimene kasvab teise arvel, mispärast ühiskondliku kapitali käive avaldab kalduvust aeglasemaks muutuda. Teiselt poolt näeme, et ühiskondliku töö produktiivsus kiiresti kasvab. Tähendab, nüüdisaja majanduslikus edenemises peitub kasuprotsendi suhtes kaks tendentsi, nimelt, kasuprotsent avaldab ühelt poolt kalduvust alaneda, teiselt poolt aga tõusta. Kumb nimetatud kalduvusist ülekaalu omandab, seda on praegu raske en-

nustada. Kasuprotsent võib küll ajutiselt tõusta või langeda. Kui üldist seadusepärast tendentsi ta alanemiseks pole märgata, sest tegelik elu eitab niisuguse tendentsi olemasolu. Näit. A. Smithi järele langes juba XVIII a. s. laenu protsent Inglismaal kuni 3 ja Hollandis koguni 2⁰/₀; keskmist kasu, mis tol ajal kaks korda suurem oli laenu protsendist, loeti harilikuks. Keskmine kasu XIX a. s. esimesel veerandil tõusis küll, nagu võib arvata, kuid hiljemini ei paku kasuprotsendi muutumine enam niisugust pilti. Kuulus Saksa majandusteadlane Schmoller väidab, et ettevõtja kasu XIX a. s. lõpul olnud sama suur või koguni suurem kui näit. kahe- ja kolme- ja kuuekümnendail aastail. Ka teised Saksa majandusteadlased pooldavad väidet kasuprotsendi tõusu kohta, tõendades seda osalt sellega, et 1875. — 1890. a. on Saksa aktsiaühingute dividendid suurenenud, aga mitte vähenenud. Viimaseist olgu eeskätt nimetatud tuntud teadusemees, Leipzigi professor Eulenburg.

Tööpalk.

Tööpalga mõiste ja liigid. Tööpalk on sissetulek, mis tööline saab selle eest, et ta annab oma tööjõu ettevõtjale kasutada. Näit. on tööpalgaks tasu, mis palgatööline saab, töötades vabrikus, mõisas, talus jne.

Tööpalk jaguneb mitmesse liiki.

1) **Naturaal- ja rahapalk.** Naturaalpalka makstakse saadustega (vili, liha, rasv, riie, korter) jne. Niisugune palga maksimine oli loomulik naturaalmajanduse aegu. Nüüdisajal on naturaalpalk haruldane nähtus; ta aset täidab segapalk, s. t. osa palka makstakse rahas, osa aga saadusis. Seda näeme harilikult põllumajanduses. Ka vabrikutööstuses makstakse kohalikkude elutingimuste sunnil segapalka, kuigi harukorral.

2) **Nominaal- ja reaalpalk.** Esimene väljendub rahasummas, mis tööline saab ettevõtjalt. Kahjuks ei anna see rahasumma veel kindlat ettekujutust töölise ainelisest seisukorrast. Peame välja arvutama, kui palju saadusi saab tööline antud rahapalga eest. On see tehtud, siis teame ka, kui suurel määral rahuldatakse töölise tarbed, kui suur on töölise reaalpalk. Viimasel ajal näeme alatasta, et rahapalk tõuseb, reaalpalk aga väheneb, sest tarbeainete hinnad on kallinenud.

3) **Aja- ja tükipalk.** Esimese järele makstakse töölisele palka aja pealt (päeva-, nädala-, kuu-, aastapalk); teise järele aga „tükitöö“ pealt, s. o. töösaaduste üksuste pealt, mis tööline loob. Valmistab tööline niisuguseid enam, siis saab ta ka enam palka, ja ümberpöörduvalt.

4) Aja- ja tükipalgaga on ligidalt seotud preemia süsteem. Viimase järele määratakse kindlaks ajapalk ja keskmine töö norm. Kui tööline on enam saadusi valmistanud, kui seda keskmine töö norm nõuab või sama suure saaduste hulga loonud vähema ajaga, siis saab ta ettevõtjalt lisatasu ehk preemia. Toome näite ühest Ameerika põllutöö-riistade vabrikust. Seal on kindlaks määratud, et iga tööline peab valmistama 2500 töötunni jooksul teatavaid tööriistu 316 tükki, saades selle eest 650 dollarit. Valmistab tööline aga sama hulga tööriistu lühema ajaga, siis läheb pool kokkuhoitud ajast, mis raha peale välja arvutatakse, töölisele preemiaks. Näit., kui tööline nimetatud arvu tööriistu on valmistanud 1770 tunniga, siis teeb säästetud aeg 190 dollarit ja tööline saab 1770 tunni eest 460 dollarit, millele preemia 95 dollari ulatuses juurde arvutatakse.

Mõlemal tööpalka maksmise põhisüsteemil (aja- ja tükipalk) on oma jaatavad ja eitavad omadused. Ajapalka puhul töötab tööline täpsamalt, rahulikumalt ja käib temale usaldatud masinate ja tööriistadega ettevaatlikumalt ümber; ka materjalide tarvitamises on ta säästlikum. Eriti tähtis on ajapalk niisuguste tööde juures, kus tarvatakse kalleid ja peeneid masinaid, kus valmistamine nõuab väga täpsat tööd ja kus töö saadust pole võimalik jagada kindlaks üksuksiks, nagu seda nõuab tükitöö. Ka töölisele enesele on ajapalk kasulik. Seega on tööline kindlustatud teatavaks ajaks kindla sissetulekuga, mis asjaolu temas tekitab rahuliku meeoleu. Ajapalka pahe seisab selles, et ta ei võimalda nii suurel määral töö intensiivsust, nagu tükipalk. Tööline töötab niivõrra intensiivselt, kui võrra see selleks tarvilik, et mitte teenistust samas ettevõttes kaotada, võib ütelda, et ajapalk mõjub koguni demoraliseerivalt paremaile töölistele; nad näevad, et halvemad töölised saavad samasugust tasu, mis asjaolu neis vähendab hoolsust ja huvi töö vastu.

Tükitöö paremus seisab selles, et ta võimaldab maksimaalse töö intensiivsuse, mis kasulik nii ettevõtjale kui ka töölisele. Mida suurem töö intensiivsus, seda suurem loodavate varade hulk ja ettevõtja ja tööliste sissetulek. Pealegi jaotatakse töötasu tükitöö puhul õiglasemalt ära: iga tööline saab tasu vastavalt oma osavusele ja hoolsusele. Ka tükitööl ei puudu oma pahed. Tööline, soovides saavutada maksimaalseid tagajärgi oma töös, töötab rutates, mispärast töö saadused omaduslikult võivad tunduvalt kannatada. Selle pahega võitlevad ettevõtjad töö saadusi praktilises. Prakkimist toimetatakse tihti väga nõudlikult; kõige pisemagi puuduse eest kärbitakse tööpalka. Edasi esinevad ettevõtjad kindlate nõudmistega valmistatavate saaduste omaduste kohta või määravad valmistatavate saaduste ülemmäära kindlaks. Viimane kitsendus, samuti ka prakkimine, tekitavad tihti kokkupõrkeid ja tülisid tööliste ja ettevõtjate, eriti aga tööliste ja prakkijate vahel. Ka materjali ja tööriistade kulutamises on tööline tükitöö puhul vähem säästlik. Edasi tuleb kaaluva pa-

hena võtta asjaolu, et esiteks tükitööl tööline oma jõudu ja energiat äärmiselt pingutab, hävitades seega oma organismi enneaegu, ja et teiseks ettevõtjad aja jooksul ei jäta tööhindu alandamata, kui selleks olemas vastavad tingimused, et sel teel töolist sundida ikka intensiivsemale tööle, mis ettevõtjale ikka suurema kasu kindlustaks.

5) Osa saamine ettevõtte kasust. See palgamaksmise süsteem seisab selles, et töölisile ja ka teisile ettevõtte palgalisile antakse osa ettevõtte kasust. Muidugi mõista ei moodusta makstav osa ettevõtte kasust mitte täit tööpalka, vaid esineb ainult mõnesuguse lisatasuna alalisele tööpalgale. Selle süsteemi siht on töölise sissetulekut teataval määral sõltuvaks teha ettevõtte valmistamise tulemusist ja sellega avaldada mõju töö produktiivsusse. Esi- algu arvati koguni, et kasust osasaamise teel on võimalik lahendada töolisteküsimust, viies tasakaalu ettevõtjate ja tööliste huve.

Kasust osasaamine esineb tegelikult kahel kujul: 1) määratakse kindlaks teatav osa ettevõtte kasust, mis tööliste vahel ära jaotatakse; 2) töölisile antakse ühel või teisel teel võimalus omandada ettevõtte osatähti või aktsiaid ja tehakse töölised sel teel ettevõtte osanikeks. Viimaseil on samasugused õigused, nagu teiselgi osanikel ettevõtte juhtimises ja kasust osasaamises igale osanikule makstava dividendi kujul. Paljudes riikides — Prantsusmaal, Inglismaal, Sak- samaal j. m. — on niisuguse palgamaksimis-viisiga katseid tehtud, kuid suurt poolehoidu pole ta leidnud. Ühelt poolt ei taha ettevõt- jad hea meelega näha töölise mõjulepääsu oma ettevõttes, teiselt poolt on töölised ise asunud kasust osasaamise vastu tihti eitavale seisukohale, kartes rikkuda töölisteklassi huvide ühtlust ja takistada ametiühingute arenemist. Pealegi ei anna osasaamine ettevõtte ka- sust mingisuguseid kindlaid lootusi lisa-sissetulekule, sest ettevõtte võib töötada kasuga, kuid ka kahjuga või ainult omaga välja tulla.

Kasust osa andmine on kõige otstarbekohasem ettevõtte juhti- vaile jõududele. Neist oleneb suurel määral ettevõtte edu, mis pärast tarvis on neid ettevõttega ligemalt siduda.

Õpetus tööpalgast. Tööpalk on töölisteklassi sissetulekuna osa ühiskondlikust sissetulekust. Teatavasti oleneb ühiskondliku sisse- tuleku üldsumma ühiskondliku töö produktiivsusest. Mida suurem viimane, seda suurem ka ühiskondlik sissetulek, mis tuleb jagamisele valmistamisest osavõtivate ühiskondlikkude eriklasside vahel. Tähen- dab, tööpalka määratakse on, ühelt poolt, ühiskondliku sissetuleku summa, teiselt poolt see osa ühiskondlikust sissetulekust, mis langeb töölisteklassile.

Mis määrab siis tööpalka, kui ühiskondliku sissetuleku osa, kõrguse?

Teatavasti pole töölisel mingisuguseid teisi ta olemasolu kind- lustavaid sissetuleku-allikaid kui tasu, mis ta ettevõtjalt saab selle

eest, et ta oma tööjõu annab temale kasutada. See tasu peab nii kõrge olema, et tööline suudaks rahuldada enese ja oma perekonna kõige tungivamad tarbed. Langeb aga tööpalk sellest paratamata vajalikust tasapinnast allapoole, siis hakkab tööline kiratsema; haigused võtavad maad, surevus kasvab ja tööliste arv väheneb. Tähendab, tööpalk peab töölisele paratamata elatismiinimumi kindlustama.

Kui tööpalga alammääraks on elatismiinimum, kus peitub siis ta ülemmäär? Võttes küsimust teoreetiliselt, võib ütelda, et tööpalga ülemmääraks on ettevõtte puhtkasu tervelt. Kapitalistliku korra puhul pole see tegelikult aga võimalik, sest vastasel korral kaotaksid ettevõtjad ja kapitalistid oma sissetuleku ja neil kaoks igasugune huvi olemasolevate ettevõtete juhatamiseks ja uute asutamiseks (õieti tähendaks see terve kapitalistliku majanduskorra kokkuvarisemist). Kui nii, siis peab tööpalga ülemmäär tunduvalt vähem olema ettevõtte puht-sissetulekust ja piirduma jäägiga, mille saame, kui maha arvutame puht sissetulekust kapitalisti ja ettevõtja kasu, kusjuures kasu suurus peab ettevõtjate huvi ettevõtte vastu küllaldaselt kindlustama.

Kui töötasu kõigub ülalnimetatud piires, siis tekib paratamata küsimus, millisel tasapinnal püsib tööpalk igal antud momendil? Elus tööjõud on samasugune vara, nagu iga teinegi, mida turul ostetakse ja müüakse. Tööline pakub tööd otsides oma tööjõudu ettevõtjale müüa. Ta nõuab võimalikult kõrgemat tööpalka, ettevõtja aga katsub võimalikult vähem pakkuda. Nii tekib mõlema poole vahel tõsine majanduslik võitlus tööpalga tasapinna pärast, mis nii tihti lõpeb kokkuleppega ühel või teisel kujul. Tähendab, tööpalga tasapind oleneb töölise ja ettevõtja kokkuleppest. Mida nõrgem üks või teine pool, seda vähem kasulikkudel tingimustel läheb temal korda töölepingut sõlmida. Kui tööline tööturul esineb üksinda, siis on ta alati kaugelt nõrgem tööjõudu ostvast ettevõtjast. Enese alalhoiu tungi tagasihutusel on tööline sunnitud oma tööjõudu müüma hinnaga, mis ettevõtja temale pakub. Viimane ei maksa aga vabatahtlikult kunagi enam kui see on tarvilik töölise kõige hädalisemate tarvete rahuldamiseks. Nii võiksime ütelda, et tööliste (organiseerimatute) tööpalk avaldab kindlat kalduvust jõuda tasapinnani, mis vajalik kõige hädalisemate tarvete rahuldamiseks.

Nüüdisajal on aga harilik nähtus, et töölised ei esine tööturul kunagi üksinda, vaid organiseeritult ametiühinguiks, mis tunduvalt kindlustavad töölise majanduslikku positsiooni. Ühingul on liikmeks maksudest kogutud kapital, mille arvel tööta töölistele abi antakse. Pealegi esineb ühing, mille liikmeiks hulk erilise oskusega töölisi, suure jõuna, ja ettevõtjad peavad sellega rehkendama. Mida paremini võrreldiselt on töölisteklass organiseeritud ja mida tugevam ta jõud, seda agaramalt ja tagajärjekamalt peab ta võitlust ettevõtjatega, seda suurema osa ühiskondlikust sissetulekust saab ta tööpalga

kujul enesele. Lühidalt — tööpalga kõrguse määrajaks igal antud momendil on tööliste sotsiaalne jõud.

Ametiühingud. Tööliste ametiühingute all mõistetakse ühinguid, mil sihiks kaitsta tööliste majanduslikke huve ja kätte võita paremaid töötingimusi. Juba keskaja lõpul leidsid tööliste, õieti käsitöö-sellide, ühingud. Nende siht oli käsitöö-sellide huvide kaitsmine ja võimalikult kõrge töötasu saavutamine. Moodsad ametiühingud tekivad alles XVIII a. s. peale, mil kujunes kapitalistlik suurtööstus. Inglismaal, kapitalistliku tööstuse kodumaal, olid töölisteühingud XVIII a. s ja XIX a. s. alul valitsuse poolt keelatud, mispärast nad pididki teotsema salaühinguina. Nähes, et keeluseadused ei anna soovitavaid tagajärgi, andis valitsus 1824. a. töölisile loa asutada avalikult ühinguid, kuigi mõnesuguste kitsendustega. Sama õiguse omandasid töölised Euroopa mandril alles XIX a. s. teisel poolel.

Kõige enam on tööliste ametiühingud arenenud Inglismaal, kus nad kannavad trade-unionide nime.

Trade-unionide siht on kahesugune:

- 1) vastastikune abiandmine haiguste, õnnetusjuhtumuste, tööpuuduse, töövõimetuse ja surma korral;
- 2) ettevõtjailt paremate töötingimuste kättevõitlemine töölisile.

Esimene siht teostatakse vastastikuse kinnitamise abil ühingu summadest, teine aga järgmisel teel: trade-unioni esindajad astuvad läbirääkimisse ettevõtjatega, et kokku leppida oma ühingu liikmete töötingimuste suhtes; harilikult langeb läbirääkimiste pearaskus küsimusile, mis ühenduses tööpalga ja tööaja pikkusega. Kui mingisuguseil tingimusil pole võimalik kokku leppida, siis kuulutab ühing streigi, tööörkumise, välja ja toetab osavõtjaid rahaliselt.

Nüüdisajal on ametiühingute liikmete arv üsna suur. Inglismaal ulatus see arv 1923. a üle 5 milj., Saksamaal üle 11 milj., P.-A Ühendriikides ligi 4 miljonini, teistes maades on ta aga kaugelt vähem. Eestis ulatub organiseeritud tööliste arv kuni 20 000-ni.

Streigid, lokavid ja lepitusasutused. Nagu eespool kuulsime, tarvitavad ametiühingud äärmisel juhtumusel streiki kindla võitlus-abinõuna. Streigi all mõistetakse hulgalist kollektiivset töö lõpetamist tööliste poolt, mille suhtes enamalt kokku on lepitud. Streigid jagunevad, üldiselt võttes, kahte liiki. Esimesel juhtumusel võetakse nad ette selleks, et ettevõtjailt saada paremaid töötingimusi, näit. tööpalga kõrgendust või tööpäeva lühendamist, teisel juhtumusel aga selleks, et mitte lasta ettevõtjaid töötingimusi halvendada, tööpalka vähendada või tööpäeva pikendada. Täheandab, ühed streigid kannavad pealetungimise (offensiivset), teised aga kaitse (defensiivset) iseloomu.

Kui töölised enestele löid ühinged ja kindlad võitlus-abinõud, siis tegid ettevõtjad sedasama. Viimased võtsid võitlus-abinõuna lokaudi (lock-out) tarvitusele, mis sarnaneb streigiga. Lokaut on tööliste massiline lahtilaskmine. Ettevõtjad teatavad töölisile, et nad lahti on lastud ja et vabrik oma tegevust algab ainult siis, kui töölised nende nõudmised vastu võtavad. Lokaudi teostamine sünnib kas enne streigi väljakuulutamist või vastusena juba väljakuulutatud streigile. Hariliku nähtusena esineb nimelt viimane.

Streigid ja lokaudid on mõlema poole suhtes suurte kahjudega seotud ja esinevad seepärast äärmiste abinõudena majanduslikus võitluses. Missugused on need kahjud? Ettevõtjad kaotavad, näit., kasu streigi vältusel ja uued tellimised, nad peavad, selle peale vaatamata, et ettevõtte seisab, laenatud kapitalide eest % maksma, samuti ka renti ja vabriku administratsioonile palka, tähtajaliste tellimiste mittetäitmise eest peavad nad tellijaile kahjutasu maksma, ja lõpuks tekitab streik ettevõttes korralageduse. Mis puutub töölisisse, siis on streik neilegi suurte kahjude allikaks: nad jäävad ilma tööpalgast. Töölised saavad küll abi ametiühinguilt, kuid see kestab harilikult üürisest aega, on ju ametiühingute summad piiratud.

On ühing oma abiandmise lõpetanud, siis algab äärmine puudus ja viletsus. Laenatakse siit ja sealt, kuid ka see ei aita. Pealegi, kui streik lõppenud ja töö alanud, tulevad laenatud summad tagasi maksta. Viimane sünnib muidugi hariliku päevapalga arvel, mis õnnetu streigi järel pahatihti veelgi väiksem on kui enne. Streikide ajalugu näitab, et mõlema poole kahjud ulatuvad sadade ja tuhandete miljoniteni.

Võib ütelda, et ilmasõja-eelsel ajal vähenes huvi streigi ja lokaudi vastu. Peale Versailles'i rahu tõusis see mõnes riigis aga tunduvalt. Näit. Saksamaal ulatus 1922. a. streikijate arv kuni 1604 tuhandeni, kusjuures streik puudutas 41 775 ettevõtet. Streigiti tööpalga, tööaja ja muil põhjusil. Streigid lõppesid samal aastal tööliste võiduga 679, ettevõtjate — 781 ja kokkuleppega 2613 korral. Ei saa tähendamata jätta, et streigid lõppesid Saksamaal enamasti vabrikantide kui tööliste täielise võiduga. Lokaute tuli ette Saksamaal 1922 a. 437, kusjuures lahtilastud tööliste arv ulatus kuni 220 000. Lokaudi põhjuseks olid peasjalikult tööpalgasse puutuvad küsimused. Ettevõtjate võiduga lõppesid neist 68, tööliste — 92 ja kokkuleppega 277. Eelmisel aastail lõppes aga kaugelt suurem osa lokaute ettevõtjate võiduga. Sama tõde on maksev ka Prantsusmaa kohta. Mis puutub Inglismaasse, siis lõppes siin võrdlemisi suur % konfliktidest tööliste võiduga. Tööpäevi läks Saksamaal 1922. a. kaotsi streikide kaudu 24 543 tuhat, lokautide kaudu 4 351. See on suur kaotus, mis mõlemaid võitlejaid pooli sunnib tõsiselt järele mõtlema.

Väga iseloomulik, et üsna suur on nende konfliktide arv, mis lõppesid kokkuleppega. Ikka enam ja enam jõutakse otsusele, et töö-

liste ja ettevõtjate vahelised konfliktid peavad lahendamist leidma rahulikul teel. Selleks on meie aeg loonud uued vahendid — vahekohtud ja lepituskogjad. Nad kannavad kahesugust — nii vabatahtlikku kui ka sunduslikku — iseloomu. Esimesel juhtumusel võivad vastased pooled lepitusasutuste poole pöörduda, kuid võivad seda ka tegemata jätta, teisel juhtumusel on lepitusasutuste vahetalitus seaduse põhjal sunduslik. Suuremas osas Euroopa riikides on maksev vabatahtlik vahetalitus. Lepitusasutusse valivad nii ettevõtjad kui ka töölised omalt poolt ühevõrra esindajaid ja peale selle ühe erapooletu isiku, kes läbirääkimisi juhatab ja mõlema poole vahel kokkuleppe sobitab. Kaunis tihti läheb korda lepitusasutusil sihile jõuda, eriti juhtumusel, kui asi puutub endisesse töölepingusse ja selle teostamisse. Kui päevakorral on tööliste või ettevõtjate uued ja tähtsad nõudmised, siis on kokkuleppe saavutamine juba raskem. Lepitusasutuste pahe seisab selles, et nende otsused pole sunduslikud.

Esimesed katsed sunduslikku vahetalitust luua tehti Inglise asumais. Näit., Uuel Meremaal peavad vastased pooled lepitus-nõukogude ja vahekohtute poole pöörduma. Esialgu läheb vahekorra lahendamine lepitus-nõukogu kätte. Kui viimase ettepanekud ei leia vastuvõtmist, siis läheb asi vahekohtusse, mille otsused on mõlemale poolele sunduslikud. Kui konflikti lahendamine juba on läinud lepitusasutuste kätte, siis pole streik ja lokaut enam lubatud. Mitte ainult Uuel Meremaal, vaid ka teisis Austraalia asumais, nagu Lääne-Austraalias ja mujal, on teostatud tööliste ja ettevõtjate vaheliste konfliktide sunduslik lahendamine.

Kollektiivsed töölepingud. Ametiühingute arvu suurenedes ja nende ühiskondliku mõju kasvades tekkisid võimalused kollektiivsete lepingute tegemiseks. Endiste individuaalsete lepingute asemele astuvad nüüd kollektiivsed, mis reguleerivad tuhandete ja miljonite tööliste töötingimusi. Nad on saanud tähtsamaks muudatusist, mis töö ja kapitali suhteis on aset leidnud viimaseil aastakümneil. Kollektiivlepingud domineeruvad tööjõu palkamisel Saksamaal, Inglismaal ja vähemal määral ka teisis mais. Need sõlmitakse ametiühingu ja ettevõtjate liidu või üksiku ettevõtja vahel, kusjuures mõlema poole esindajad astuvad kokku võrdsel arvul, et kokkuleppele jõuda tööliste palkamise tingimuste kohta. Pearaskus langeb siin muidugi niisugusele küsimusile, nagu tööpalk, tööpäeva pikkus, töö vaheajad, palgamaksmise tähtajad. Väljatöötatud tingimused on mõlemale poolele tööliste palkamise korral sunduslikud, kuid siiski mitte juriidiliselt, seadusandlikult. Nimetatud lepingute sunduslikkus aseneb peaaesjalikult majanduslikul pinnal, sest nad on pooltele kasulikud: töölised kindlustavad enam-vähem enesele teatavaks ajaks tuleviku, kuna ettevõtjad vabanevad streigi kartusest lepingu kestuse ajal.

Kollektiivsete lepingute süsteem on kõige enam välja arenenud ja statistiline materjal hästi läbi töötatud Saksamaal. Seepärast peatume peajasjalikult viimase andmeil. 1923. a. sõlmiti Saksamaal 2028 tariiflepingut (Tarifvertrag), millele allusid 562 235 ettevõtet 7 381 681 töölisega. Kollektiivlepingule alluvad piirkonnad olid mitmesugused: 1) üksik ettevõtte, 2) kogu linna ettevõtted, 3) linnade rühm, 4) kogu riik. Kõige enam lepinguid sõlmiti linnade rühmiga. Erilist huvi pakuvad nimetatud lepingute tekkimise tingimused. Nad sõlmiti 1) streigi või lokaudi tagajärjel, 2) ilma töö seisakuta läbirääkimiste tulemusena. Kaugelt suurem osa kollektiivlepinguid sõlmiti viimasel kujul. Lepingute kestus ulatus kuni 3, 3—6, 6—12 kuuni ja isegi 1—2 aastani.

Inglismaal tehti algus kollektiivlepingutega juba 70-dail aastail. Need sõlmiti enamasti kas streigi järel või streigi eel. Kollektiivleping oli maksev mitte ainult organiseeritud, vaid tihti ka organiseerimatute tööliste kohta, kui nad esimestega ühes vabrikus töötasid. Peale ilmasõda on trade-unioonid hakanud käima põhimõtte järele, et kollektiivlepingute tingimused oleksid maksivad ainult organiseeritud tööliste kohta, kannavad ju viimased oma õlgadel kogu võitluse raskust tariifide eest. Niisuguse taktika peapõhjus peitub muidugi selles, et võimalikult rohkem töölisi sundida ametiühingu liikmeks astuma. Kuidas sõlmitakse kollektiivlepingud? Selles suhtes pakuvad P.-A. Ühendriigid erilist huvi. Toome näite rauatööstuse alalt. Siin äetakse iga aasta 1. juulil nimetatud tööstuseharus töö seisma. Nüüd astuvad ettevõtjate liidu ja tööliste ühingu või ühingute esindajad kokku, kes on varustatud nõudmistega töölepingu muutmise suhtes. Läbirääkimised kestavad niikaua, kuni saavutatakse täieline kokkulepe. Samal ajal on ka vabrikuis kibe töö käimas, nimelt, remonditakse hooneid, puhastatakse ja parandatakse masinaid jne. On kokkulepe saavutatud, siis teatatakse sellest telegraafi teel igasse riigi ossa ja töö algab vabrikuis uuesti.

Kollektiivse lepingu puhul sünnib palgamaksmine kahe põhisüsteemi järele. Esimene on rajatud põhimõttele, et tööline saaks niisuguse palga, mis temale kindlustaks korrapärased elutingimused (living wages) või oleks õiglaseks tasuks tema töö eest (fair wages). Inimese tarbed, nagu eespool kuulsime, mitmekesisustuvad aja jooksul. Ülalnimetatud süsteemi alusel makstav tasu peab nii suur olema, et tööliste tarbed rahuldamist leiaksid ulatuses, mis töölisteklassi poolt igal antud ajal harilikuks ja üldiseks tunnustatud.

Teise süsteemi lähtekohaks on õpetus nõudmisest ja pakkumisest. Tööpalk viiakse ligemasse ühendusse valmistatavate kaupade hinnaga. Kui kaupade hinnad tõusevad või langevad, siis muutub automaatselt ka tööpalk. Sellele vastavalt töötatakse välja n. n. „liikuv skaala“, mille järele igale kauba hindade tasapinnale vastab

tööpalk teatavas suuruses. Edasi määratakse kindlaks tööpalga alamäär, niisamuti ka tasapind, millest üle jõudes tööpalk enam ei suurene vastavalt hindade tõusule.

Tööpalga suurus mitmesugusels tööharudes. Tööpalga kõrgusesse avaldavad mõju veel mitmed erilised asjaolud, millest sõltuvad tööpalgad ühes või teises tööharus. Olgu neist nimetatud järgmised:

1) Mida raskem tööõppimine ja mida kauemat aega ta nõuab, seda kõrgem on hiljemini ka töötasu. Näit. saab insener kaugelt kõrgemat tasu, kui sama vabriku lihttöoline, sest peavad ju esimese palgas peituma tema hariduse omandamisega seotud kulud ja ka tasu ajakulutuse eest (samal ajal, kui lihttöoline juba kindlat tasu saab oma töö eest, peab insener ennast oma kutseks ette valmistama, mis sünnib mitte ainult tasuta, vaid on koguni seotud suure kapitalikuluga.

2) Töö raskus ja hädaohtlikkus. Mida suurema riisikoga ja töökuluga on seotud üks või teine töö, seda kõrgem on loomulikult ka tööpalk. Näit. saavad merisõitjad, mäekaevanduste töölised, lendurid eriti sõja ajal võrdlemisi üsna kõrget tasu oma töö eest. Samuti saavad kõrgemat töötasu ka töölised, kes töötavad niisugusels tööstuseharudes, nagu rauavalamine, kus töö raske ja seotud suure jõukulutusega.

3) Tööpalk oleneb veel usaldusest. Neis tööharudes, kus vaja suurt usaldust töötaja enese vastu, tasutakse töö paremini, et sel teel võimalikult vähe pinda anda kuritarvitustele. Näit. saavad töölised väärtasjade vabrikuis võrdlemisi kõrget palka. Seda sama võib ütelda ka kassahoidjate kohta, kel on alatasa tegemist suuremate summadega.

Töökaitse-seadused. Töökaitse-seaduste mõiste. Töökaitse-seadusteks nimetatakse seadusi, mis välja antakse riikliku võimu poolt töötingimuste parandamise otstarbel. Enne kui asume töökaitse-seaduste juurde, peatume oludel, mis nende väljaandmise tegid paratamata vajalikuks. Teatavasti kutsus masinate leiutamine Inglismaal XVIII a. s. teisel poolel kapitalistliku suurtööstuse ellu. Kiiresti edenev suurtööstus vajas suurel määral elusat tööjõudu. Seda võimaldasid põhjalikud muudatused Inglise agraaroludes. Talumaade koonduimine suur-maaomanikkude kätte, mida Inglismaal juba ammu võis märgata, omandas iseäranis terava kuju XVIII a. s., kui rahvaarv kiiresti kasvas, linnad suurenesid ja karja- ning põllusaadused kallinesid. Suur-maaomanikud andsid oma maad jõukamaile kapita-

liomanikele — farmereile — rendile, kes hakkasid põhjalikumalt põldu harima ja paremat karja kasvatama, eriliselt aga lambaid. Koh- tadelt väljatõrjutud talupojad hakkasid osalt põllutööliseks, osalt asusid linnadesse, lootes teenistust leida algavas ja edenevas vabrikutööstuses. Nii andsid muudatused agraaroludes vabrikutööstusele arvurikka tööjõu. Et suurkapitalistlik valmistamisviis tõstis töö produktiivsust mitmekord- selt, vähendas varade valmistamiskulusid ja sellega tunduvalt kaasa mõjus varade odavnemiseks, ei suutnud endised tööstusvormid — kodu- ja manufaktuurtööstus ja käsitöö — enam elujulisina püsida. Nad olid sunnitud maad andma vabrikutööstusele. Ühes sellega vabanes ka palju elusat tööjõudu, töölisi. Ka nemad püüavad nüüd teenistust leida vabrikutööstuses. Viimane hakkab tarvitama ka oda- vatnaisterahva ja laste tööjõudu, mis asjaolu võistluse tööturul veel terava- maks teeb. Pealegi kasvab XVIII a. s. teisel poolel ja XIX a. s. alul rahvaarv kiiresti. Et tööjõu pakkumine kirjeldatud teel kujunes nõudmisest suuremaks, ja töölised ise veel ei olnud jõudnud organi- seeruda, siis langesid loomulikult ka tööpalgad. XVIII a. s. lõpul hakkas küll nominaalpalk tõusma, kuid veel kiiremini tõusid tarbe- ainete hinnad, mis tähendas reaalpalka vähenemist. Mõnede majan- dusteadlaste arvamise järele langes reaali-tööpalk, s. t. tarbeainete hulk, mida teatud rahapalgaga võimalik omandada, umbes $\frac{1}{3}$ võrra. Kuigi masinad töö produktiivsust märksa tõstsid, jäi tööpäeva pikkus endi- seks, nimelt töötati 13—14 t. päevas. Ka töö ise muutus nüüd väsitavamaks ja ühetoonilisemaks: inimese töö polnud vabrikus enam seda vaimlist sisu kui enne, näit. manufaktuuris või kodutööstuses. Töölise enese „mina“ ei maksa nüüd enam palju, ta on vabrikus nagu elutu ja automaatselt töötava mehhanismi elus ja liikuv osake. Ka vabriku distsipliinile peab ta täpsalt alluma, kui tahab teenistuses püsida. Nii muutsid väsitav ja kurnav töö, pikk tööaeg, reaalpalka langemine, naiste ja laste töö vabrikus, mis perekonnaelu hävitas, töölise seisukorra vabrikutööstuses endisest halvemaks. Arusaadav, et niisuguseil asjaoludel töölises tekkis äärmine viha vabriku ja masina vastu, avaldades kõige kujukamalt masinate purustamises ja hävita- mises, milleks koguni salaühinguid asutati. Vabrikuhoonete ja masi- nate kaitseks seati mõnes kohas isegi kahurid üles. Valitsus andis vabrikantidele sõjaväelist abi, määras masinate hävitajaile surmanuht- luse ja kõvendas töölisele ühingute asutamise keeldu.

Nii algas uuemale ajale iseloomulik klassivõitlus töötavate ja kapitalistlikkude rahvakihtide vahel ning kerkis vaatepiirile uus sotsia- alne probleem, nimelt töolisteküsimus.

Tööaja pikkus. Valitsus asus esialgu töolisteküsimuse suhtes eitaval seisukohal, millelt ta aga lõpuks oli sunnitud lahkuma, et juh- tida töolisteliikumist loomulikesse radadesse. Selle sihi saavutami-

seks pannakse maksma töökaitse-seadused ja antakse töölisile õigus end avalikult organiseerida. Olid ju parlamendi ja kuninglikud komisjonid ja ka erauurimised selgeks teinud, et tööliste seisukord on äärmiselt vilets. Esimene töökaitse-seadus ilmus Inglismaal a. 1802 ja puudutas ainult lastetöö tingimusi. Seadus määras laste tööpäeva pikkuse ülemmäära 12 t. peale kindlaks, keelas neile öötöö ja nõudis lastele ka kooliharidust. 1819. a. ilmus uus seadus, täiendusena esimesele. Kahjuks polnud neil seadusil peaaegu mingisuguseid tegelikke tagajärgi, sest puudusid asutused, kes seaduse täitmise järele oleksid valvanud. 1824. a. saavad töölised õiguse asutada ühinguid oma huvide kaitseks. 1833. a. luuakse vabriku-inspeksioon, mille ülesanne valvata töökaitse-seaduste elluviimise järgi. See seadus jagas kaitsele alluvad töölised kahte rühma: lapsed 9—13 ja alaealised 13—18 aastani. Esimeste tööpäev oli kindlaks määratud 8, teiste oma aga 12 tunni peale. Nimetatud seadus oli maksev ketramis- ja kudumistööstuses. Neljakümnendail aastail teeb Inglise töökaitse seadusandlus uue edusammu, nimelt võtab parlament 1847. a. seaduse vastu, mille järele piiratakse alaealiste ja naisterahvaste tööaeg kudumis- ja ketramistööstuses 10 tunniga. Muidugi mõista alanes ka täiskasvanute meesterahvaste tööpäev 10 tunni peale neis vabrikuis, kus ühes nendega suuremal arvul töötasid ka naisterahvad ja alaealised. Hiljemini alistatakse töökaitse-seadustele ka teised tööstuseharud. Käesoleval ajal on töökaitse-seadused maksivad mitte ainult vabrikutööstuses, vaid ka väiketööstuses ja osalt kodutööstuseski. Lastele, kes alla 12 a. vanad, on töö ettevõtteis täiesti keelatud; 12—14-aastaste töö on piiratud $6\frac{1}{2}$ tunniga, alaealiste 14—18. a. ja naisterahvaste töö 56—60 tunniga nädalas. Öötöö, samuti ka töö pühapäeviti on kõigile töökaitse-seadusile allujaile keelatud.

Mäetöölise kohta Inglismaal on välja antud erilist iseloomu kandvad seadused. Olgu neist nimetatud ainult 1908. a. seadus, millega täiskasvanud töölisile maksma hakkas $8\frac{1}{2}$ -tunniline tööpäev. Teisis tööstuseharudes (kuigi mitte kõigis) pandi 1901. a. seadusega maksma $55\frac{1}{2}$ -tunniline töönädal. Hiljemini väheneb töötundide arv järjekindlalt ja kollektiivsete tariiflepingute kaudu. 1913. a. kõikus töötundide arv paljudes tööharudes nädalas $46\frac{1}{2}$ — $56\frac{1}{2}$ tunni vahel. Nii oli Inglismaal enne ilmasõda 48-tunniline töönädal tegelikult päevakorralt kerkinud. 1920. a. oli Inglismaal tööministeeriumi andmete järele maksev paljudes tööstuseharudes juba 47—48-tunniline töönädal. Kaheksatunnilise tööpäeva kujunemine sündis aegamööda ja tariiflepingute kaudu. Viimaste kaudu teostatud 47—48-tunniline töönädal oli 1921. a. maksev 10—12 milj. töölise ja teenija kohta.

Inglise töökaitse seadusandlus ei reguleeri mitte ainult tööaega, vaid ka teisi töötingimusi, näit., vabrikutöö sanitaarolusid. Töökaitse-seadused nõuavad, et tööhooneis oleks küllaldaselt õhku (kuup-

üksustes), et oleksid abinõud tarvitusele võetud õhu ventilatsiooniks, tolmude, kahjulikkude gaaside ja aurude kõrvaldamiseks. Samuti nõutakse perioodilist ruumide puhastamist, värvimist ja abinõude tarvituselevõtmist õnnetusjuhtumuste ärahoidmiseks.

Saksamaal oli enne ilmasõda lastele alla 13 aasta vabrikutöö täiesti keelatud, 13—14-aastastele piiratud — 6 ja 14—16-aastastele 10 tunniga. 1918. a. hakkas maksma määrus, mille põhjal tööpäev ei tohi kesta täiskasvanuil üle 8 tunni.

Eestis on käesoleval ajal vabrikutööstuses maksev 8- ja põllutööstuses 9-tunniline tööpäev. Sealjuures on ületunni-töö vabal kokkuleppel lubatud.

Tööpäeva lühenemine sündis eriti kiiresti peale ilmasõda, mis seletatav osalt asjaoluga, et töölised siit peale hakkasid energilisemalt osa võtma nii poliitilisest kui ka majanduslikust võitlusest. Tööpäeva lühendamise küsimus võeti päevakorda ka Rahvasteliidus, nimelt Rahvusvahelisel konverentsil Washingtonis 1919. a. Siin vastuvõetud otsuste järele ei pea tööpäev kestma üle 8 tunni, s. o. üle 48 tunni nädalas. See otsus on ühtedes riikides juba teostatud, teistes aga teostamisel.

Tööliste kinnitamine. Teatavasti võivad mitmesugused juhuslikud asjaolud (haigused, vigastused jne.) töölise tööpalgasse suuremat või vähemat mõju avaldada ja töölise koguni äärmisse viletsusse viia. Et tööpalga kõrgus oleneb harilikult tööandja ja töölise vabast kokkuleppel, siis on riikide valitsused abinõud tarvitusele võtnud, et vähendada nimetatud juhuslikkude asjaolude mõju. Viimase sihi saavutamiseks on olemas mitu töölise kinnitamise süsteemi. Saksamaal loetakse tööliste kinnitamise suhtes klassiliseks maaks. Peale Saksa-Prantsuse sõda (1871) kasvas proletariaat Saksamaal ikka enam ja enam ning omandas kindla poliitilise ilme. Valitsus Bismarckiga eesotsas ja jõukam kodanlus lõi tõsiselt kartma. Pika rea ettevalmistuste järel jõutakse lõpuks niikaugele, et riigipäev 1878. a. vastu võtab seaduse, mis sihitud sotsiaaldemokraatia vastu. See seadus keelas kõik ühingud, mil on sotsiaaldemokraatlikud ja kommunistlikud sihid ja mis ei tunnusta maksvat korda; samuti keelas seadus koosolekud ja igasugused trükitööd, mis samasuguse sihiga kokku kutsutakse ja välja antakse; isikud, kes nimetatud sihis töötavad, saadetakse välja neist raioonest, kus nende tegevus kõige kardetavam; sotsialistlikud trüki-kojad suletagu jne.

Nüüd algasid sotsiaaldemokraatidel mustad päevad. Administratiivseil karistustel polnud piiri. 47 sotsiaaldemokraatlikust ajalehest, mis kandsid poliitilist iseloomu, suleti 45. Sellele järgnesid alalised maalt väljasaatmised. 12 aasta jooksul (1878—90) saadeti välja

900 ja heideti vangikotta 1500 inimest. Repressioonidele vaatamata kasvas sotsiaaldemokraatia pooldajate arv. See asjaolu sundis valitsust oma seisukohta revideerima. Valitsuse juht Bismarck sai väga hästi aru, et ainult repressioonide abil pole võimalik saavutada soovitavaid tagajärgi. Ta hakkas abinõusid otsima, et töölisi sotsiaaldemokraatia mõju alt vabastada ja suurendada valitsuse mõju tööliste liikumisse. Niisuguse abinõu nägi ta sotsiaalses seadusandluses. Viimasele juhtisid ta tähelepanu mitmed teadusemehed, nagu Adolf Wagner, Schmoller, Brentano, Schönberg ja Schäffle, eriti aga Wagner ja Schäffle.

Pidades ühelt poolt võitlust sotsiaaldemokraatia vastu repressioonide abil, viib valitsus teiselt poolt ellu 1883. a. kinnitamise haiguste, 1884. a. õnnetusjuhtumuste, 1889. a. aga invaliidsuse ja vanaduse korraks.

Kinnitamis-asutustest haiguste vastu on kõige enam poolehoidu leidnud haigekassa d. Viimaste abiandmis-summad moodustatakse järgmiselt: töölised maksavad $\frac{2}{3}$ ja ettevõtjad $\frac{1}{3}$ haigekassa maksudest ehk kinnituspreemiast. Haiged saavad kassadelt 1) hinnata arstlikku abi ja ka rohte, kui tarvis, siis ka hospitalset ravitsemist, 2) rahalist toetust teatava aja jooksul 75—50% ulatuses tööpalgast.

Kinnituse korral õnnetusjuhtumuste vastu langeb kinnituspreemia ainult ettevõtjate kanda. Saksamaal saab tööline, kui ta oma töövõime on kaotanud õnnetusjuhtumuse tagajärjel, 60% endisest tööpalgast toetusrahana ehk paiukina. Enne ilmasõda kulus Saksamaal toetusrahaks ligi 130 miljonit marka iga aasta. Kinnituspreemiat ei maksa iga ettevõtja üksikult, vaid ühiselt. Teatava tööstuseharu ettevõtjad asutavad ühingu ja maksavad viimasele liikmemaksu. Ühing maksab kannatada saanud töölisile paiukeid. Et ettevõtjad ühiselt maksavad paiukeid, on arusaadav. Õnnetusjuhtumuste põhjus peitub valmistamisprotsessis eneses, mispärast vastutus peab langema ka tervele tööstuseharule, aga mitte üksikule ettevõtjale. Pealegi võib juhtuda, et töölisel tasu maksmine võib ühele või teisele ettevõtjale täiesti üle jõu käia. Ettevõtjad on vabad tasu maksimisest niisugusel korral, kui õnnetusjuhtumus on tekkinud tööliste enese süü läbi.

Kinnitamise korral invaliidsuse ja vanaduse vastu (kui kinnitav üle 70 a.) saab paiukit iga tööline, 110—120 margani aastas. Kinnituskulud langevad võrdselt töölisile ja ettevõtjale, kusjuures riik lisab juurde igale paiukile omalt poolt 50 marka, mis keskmiselt on niisama palju, kui tööliste ja ettevõtjate poolt makstavad osad.

Ka lesed ja lapsed saavad paiukit peale oma kinnitatud mehe ja isa surma. Üldse olgu tähendatud, et Saksamaa sunduslikud kinnitusasutused mõistavad oma ülesandeid väga laialt, asudes seis-

kohal: kasulikum on toetada terveid, kui arstida juba haigeks jäänud inimesi. Nad on pühendanud kümned miljonid võitlusele tiisikusega ja kulutavad veel suuremad summad töölistele kõlvuliste korterite, samuti ka sanatooriumide, haigemajade, varjupaikade jne. ehitamiseks.

Inglismaal hakkas 1. jaanuaril 1909. a. maksma seadus, mille järele saab paiukit 5 šillingi ulatuses nädalas iga kodanik, kes üle 70 a. vana ja kelle nädalane sissetulek pole üle 10 šillingi. Sel seadusel on suur tähtsus, sest ta tugib põhimõttele, et igal kodanikul on õigus olemasolu peale ja et riik peab kindlustama selle õiguse teostumise. Selles sihis on veel kaugemale arenenud sotsiaalne seadusandlus Austraalias.

Inglismaal hakkas 1912. a. maksma riiklik kinnitamine ka haiguste vastu. Sellele seadusele alluvad kõik palgalised, kelle aastane sissetulek alla 160 n. st. Kinnitusraha maksavad töölised nädalas 3—4, ettevõtjad 3 ja riik 2 penni¹⁾.

Viimasel ajal on katseid tehtud ühiskondlikkude võimude poolt ka tööpuuduse aegadel töölistele abi anda, kui tööline oma tööpuuduses pole ise süüdi. Harilikult said töölised niisugustel kordadel abi ametiühingult, viimased muretsesid neile ka tööd. Sajangu alul leidis elavat poolehoidu Genti (Belgia) süsteem, mille järele riik ja linna omavalitsus maksavad teatavad summad tööliste-ühingule ja ka teistele ühingule, kes eneses organiseerinud abiandmise tööta töölistele. Nii on abiandmine korraldatud Belgias, Prantsusmaal, Norras ja Taanis.

Eesti töökaitse-seadused nõuavad, et töölised tehaseist, kus töötavad vähemalt 5 töolist, peavad olema haigekassa liikmed. Kassa abiandmisfond moodustub ettevõtjate ja tööliste käest kogutavaist maksudest. Makstakse iga liikme pealt 1—3% tema palgast, kusjuures ettevõtja maksab $\frac{2}{3}$, tööline aga $\frac{1}{3}$. Abi antakse liikmeile haiguse kestusel $\frac{1}{4}$ — $\frac{2}{3}$ nende palga suurusest. Sünnitajad saavad abi 2 näd. enne ja 4 näd. pärast sünnitamist $\frac{1}{2}$ kuni terve palgani. Liikme surma puhul katab haigekassa kadunu matusekulud, näit. kuni 30-päevase palgani. Riigiasutuste ja ettevõtete ametnikud ja töölised saavad haiguse korral palka edasi, kusjuures nad saavad ka prii arstiabi ja rohud.

Töölised peavad olema ka kinnitusseltsis kinnitatud õnnetute juhtumuste vastu. Kinnitamine sünnib ettevõtjate kulul, kes kinnitusseltsile iga töölise pealt maksu maksavad. Õnnetuse korral tehakse arstide poolt kindlaks, kui palju on tööline protsendiliselt (näit. 25, 50, 100%) oma töövõimest kaotanud. Töövõime kaotanud töölisle

¹⁾ Abiandmine ühel või teisel juhtumusel oli Inglismaal seni ametiühingute ülesandeks.

maksab kinnitusselts pensioni kuni surmani vastavalt töövõime kaotusele. Kui tööline õnnetu juhtumuse tagajärjel sureb, siis saavad paiukit ta naine ja lapsed, viimased kuni 15. aastani. Naise paiuk on aastas $\frac{1}{3}$, lastel $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{4}$ kadunu aastapalgast. Töökaitse-seaduste täitmise järele valvavad meil töökaitse-komissarid.

Mis puutub hoolekandesse, siis alluvad sellele nii lapsed ja alaealised kui ka täiskasvanud, kui nad vajavad abiandmist ja hoolekannet. Hoolekannet ja abiandmist korraldavad meil omavalitsuslikud üksused ja ka riik. Kõigi hoolekande-asutuste järele valvab töö- ja hoolekande-ministeerium. Ainelist abi antakse nii vaeslastele kui ka vaestele töövõime kaotanud täisealisile kodanikele. Antav abi pole käesoleval ajal küll kuigi suur, siiski antakse seda jõudu mööda. Asutused, mis meil hoolekande alal ellu kutsutud, on väga mitmesugused, näit. lastekodud ja -aiad, suvekoloniid, rinnalaste- ja emadekodud jne. Lastekodudes antakse lastele algkooli-haridust ja õpetatakse mingisugune nende vaimuandeile ja kalduvusile vastav elukutse. Kõige suurema tähelepanu osaliseks on meil saanud senini just lastekodud.

Riigi- ja omavalitsuse-teenijail on õigus paiukit saada, kui nad on teeninud 25 aastat ja saanud 60 a. vanaks. Paiukit makstakse 55⁰/₀ viimasest aastapalgast 25-aastase teenistuse korral. On viimane 30 või üle selle, siis tõuseb makstav paiuk kuni 70⁰/₀ aastapalgast. Surma korral saavad paiukit kadunu naine ja lapsed, esimene kuni uue abieluni, teised kuni 18 aasta vanaduseni, kooliskäimise korral aga kuni 20. aastani.

Tööpalga riiklik reguleerimine. Mis puutub tööpalga suurusesse, siis on see seni (XIX a. s. vältusel) sõltunud tööliste ja ettevõtjate omavahelisest kokkuleppest. Tegelikult pole see aga kõigil ajal alati nii olnud. Keskajal, näit. XIV ja XV aastasajal, reguleerisid tööpalka linnavõimud, kusjuures silmas peeti mitte tööliste, vaid tarvitaja huve, sest määrati ju kindlaks tööpalga ülemmäär. Uuel ajal näeme sedasama; näit. ilmus Elisabethi ajal Inglismaal seadus, mille järele maksimaalse tööpalga määramine kuulus rahukohtunikude ülesannete hulka. See seadus oli maksev kuni 1814. a., mil ta ära kaotati.

XIX a. s. lõpul hakatakse jälle tööpalka reguleerima, kuid mitte enam tarvitaja, vaid tööliste huvides. Esimese katse sel alal tegid Inglise asumaad Austraalias. Näit. reguleerivad Uuel Meremaal tööpalka 1894. a. peale vahekohtud, kuhu kuuluvad tööliste, ettevõtjate ja riigi esindajad. Vahekohtu otsused on mõlemale poolele sunduslikud. Pisut teisiti on tööpalga reguleerimine korraldatud Victoria osariigis. 1896. a. ilmus siin seadus, mille järele valitsus määrab tööpalga reguleerimiseks isesugused komisjonid, kus tööandjad ja töö-

lised on võrdselt esindatud. Komisjonid määravad kindlaks tööpalga alammäära, mis ettevõtjatele sunduslik. Kuigi tööpalga reguleerimine on seotud raskustega, on ta Austraalias siiski annud võrdlemisi häid tagajärgi ja leidnud avaliku arvamise pooldamist.

Tööpalga riiklik reguleerimine on ka Inglismaal tekitanud vastu-kõla. Siin ilmus 1909. a. seadus, mis tunnustas minimaalse töö-palga kindlaksmääramise mõnes kodutööstuse-harus. Seesama sündis ka söekaevandus-töölise suhtes 1912. a., nimelt ühe suurema streigi tagajärjel. Söekaevajate minimaalse tööpalga kindlaksmääramine kuu-lub komisjonidele, kus töölised ja ettevõtjad on võrdselt esindatud. Nende esindajad valivad erapooletu juhataja. Kui viimase suhtes kokkuleppele ei jõuta, siis määrab kaubandusministeerium juhataja. Huvitav on tähele panna, et Inglise parlament juba 90-dail aastail vastu võttis seaduse, mille põhjal riiklikud asutused on kohustatud oma tellimised andma ainult niisuguseile ettevõtjatele, kes maksavad oma töölisile korralikku ülespidamist kindlustavat tööpalka (living wages).

Tööpalga tõus. XVIII a. s. lõpul ja XIX a. s. esimesel poolel õpetasid mitmed majandusteadlased, nagu Turgot, Malthus ja Ricardo, et tööpalk ei tõuse üle töölise ja ta perekonna kõige tungivamate tarvete rahuldamiseks vajaliku miinimumi. Lassalle nimetas seda teesi „raudseks tööpalga seaduseks“. Ka Karl Marx asus peajoontes nimetatud õpetuse seisukohal. Kui me heidame pilku tööpalga aja-lukku, siis näeme, et Lassalle'i seadus ei vasta tegelikule elule. Toome näite Inglismaalt, on ju seal tööpalga ajalugu kõige täieliku-malt majandusteadlaste poolt läbi töötatud. Mulhalli järele on töö-palk 1400.—1880. a. Inglismaal näidanud alalist tõusu. Näit. said karjane ja põllutööliline 1400. a. rahapalka aastas 16 ja 12, 1880. a. aga 720 ja 600 šillingit. Sama aja jooksul tõusis nende reaalpalk 118 ja 88 šillingi pealt 720 ja 600 peale, kusjuures reaalpalk on arvatud 1880. a. hindade alusel. Tuntud Inglise uurija Bowley järele on Inglismaal keskmine tööpalk XIX a. s. teisel poolel järg-miselt muutunud:

1860. a. — 38 n. st. 4 š.

1870. „ — 43 „ 4 „

1883. „ — 49 „ 9 „

1891. „ — 53 „ 8 „

Nagu näha, on tööpalk 30 a. jooksul väga tunduvalt suurenenud. Ka reaalpalk suurenes, kuigi mitte ühesugusel määral rahapalgaga, sest sama aja jooksul tõusis ka elukallidus, eriti aga kallinesid korterid.

Üldiselt võime tähendada, et paljudes Euroopa riikides muutus XIX a. s. esimesel poolel reaalpalk vähe. Ta järjekindel tõus algab sajangu keskpaigu. Saksamaal võime näha reaalpalka tunduvat tõusu 60. aastaist peale. Reaalpalka tõusu mõjutas XIX a. s. teisel poolel

ühelt poolt hea majanduslik konjunktuur, teiselt poolt töolisteliikumise järjekindel kasv.

Veel suuremal määral on kasvanud Ameerika tööliste sissetulekud. Tuntud Ameerika teadusemehe ja statistiku Wrighti väljaarvutamiste järele on tööliste rahapalk Ameerikas XIX a. s. teisel poolel ligi kahekordseks kasvanud, reaalpalk sama aja eest aga 130% võrra.

Nii ei leia õpetus „raudsest tööpalga-seadusest“ tegeliku elu poolt kinnitust.

Tekib küsimus, kas suureneb ühel ajal töolisteklassi sissetuleku kasvamisega ka teiste ühiskondlikkude klasside sissetulek. Vastuse küsimusele annab tuntud Saksa majandusteadlane prof. Sombart. Ta võrdleb ühiskondliku sissetuleku jagunemist Preisimaal XIX a. s. alul 30. ja 40. aastail ja aastasaja lõpul ning tuleb väga huvitavaile otusile. XIX a. s. alul olid ainult üksikud miljonärid, aastasaja jooksul kujunes aga uus väga rikaste inimeste, miljonäride rühm. Samal ajal kadus nälgiv osa rahvastikust ja vaesus, kui massiline nähtus, kadus ka krooniline nälg, mis valitses 30. ja 40-dail aastail. Kasvas ka keskmise sissetulekuga inimeste rühm ja koguni kiiresti, kusjuures endiste iseseisvate valmistajate ja kaupmeeste asemele astuvad proletariaadi kõrgemad kihid, näit. kvalifitseeritud töölised. Terve rahvastik on nii majanduslikult mitme astme võrra kõrgenenud. Kui sealjuures vaesemate ja enam rikaste rahvakihtide sissetulekute vahe on suurenenud, siis on see sündinud sel teel, et viimaste rikkus on kasvanud kiiremalt kui esimeste oma.

Huvitavaid andmeid samas suunas pakub juba nimetatud inglise uurija Bowley. Tema järele oli Inglismaal:

Tööpalga üldsumma.	Teiste rahvaklasside sissetulek.
1860. a. — 392	440 (n. st miljonites)
1877. „ — 591	782 „ „ „
1891. „ — 699	912 „ „ „

Nagu näha, tööpalga üldsumma on suurenenud 30 a. jooksul 78%, teiste rahvaklasside sissetulek aga 107% võrra. Täheandab: 1) töolisteklassi sissetulek suureneb, kuid vähemal määral võrreldes teiste rahvaklasside sissetulekuga, 2) töolisteklassile langeb ikka väiksem osa ühiskondlikust sissetulekust. Arvesse võttes seda asjaolu arvavad mõned majandusteadlased, et tööliste kapitalistlik ekspluateerimine pole mitte vähenenud, vaid koguni suurenenud.

Kui silmitseda tööpalgasse puutuvaid andmeid ka hilisemast ajast, nimelt 1891.—1914. a., siis näeme samuti reaalpalka tõusu. Viimane suureneb üksikuis tööharudes isegi peale ilmasõda. Samal ajal leiame ka tööstusharusid, kus reaalpalk väheneb. Tõsiasi jaks jääb siiski, et reaalpalk on üldiselt tõusnud 1871. a. kuni käesoleva ajani.

Järelsõna.

Kodanikuõpetusel on silmapaistev koht teiste ühtluskooli õppekavasse võetud õppeainete keskel. Ta peab andma õpilasile rea teadmisi nii õigusliku kui ka majandusliku korra alalt. Kuid sellega pole kodanikuõpetus kaugeltki veel täitnud oma kõrgeid ülesandeid. Ta peab meie noorsuga ka kasvatama. „Kooli ülesanne on kasvatada väärtuslikke kodanikke; kodaniku kasvatamisel seisab esimesel kohal aga tahtejõu, iseloomu kasvatamine“ — nii deklareerib algkooli kodanikuõpetuse õppekava seletuskiri.

Kodanikuõpetus jaguneb keskkoolis õppekava järele kahte peaossa. Esimene käsitleb peasjalikult riigiõigust, teine aga rahvamajandust. Majandusteaduslikule osale pole kahjuks tegelikult seni väärilist kohta antud. Ta erikaal on võetud, tahaksin ütelda, liiga väike. Sellega on patustatud üldiselt tunnustatud tõe vastu, et majandusteadus, käsitledes rahvamajandust, valmistab noorsugu elule enam kui ükski teine õppeaine, on ju rahvamajandusega kõige lähemalt seotud nii ühiskondlikud kui ka kogu meie kultuurelu nähtused. Õigus on saksa majandusteadlasel prof. W. Sombartil, kui ta nõuab, et majandusteadust peab tundma iga kodanik, alates kirikuõpetajaga ja lõpetades kõige väetima mustatöölisega. Majandusteadus on veel seepärast tänuväärne õppeaine, et ta loob hea pinna õpilaste iseseisvaks vaimliseks tööks, kogu klassi ja õpetaja ühistööks. Tegelik koolielu on näidanud, et õpilastel on enam huvi majanduslike kütide kui juriidiliste küsimuste vastu ja ka enam teadmisi sellelt alalt. Välja minnes viimaseist on õpetajal võimalus heuristlikul teel viia õpilasi uutele tõetsustele, neid lähendada oma rahva oleviku ja tuleviku ülesandele ja tahet luua üldiseks väärtuste juurdekasvatamiseks, mis kindlustab nii üksiku kodaniku kui ka kogu rahva hüve. Püsin veendumuses, et eksivad need, kes arvavad, nagu peaks kodanikuõpetuse tundidel tungima juriidiliste keerdküsimuste sügavusse, anduma võimalikult rohkem teoreetilisile arutusile ja tungima üksikasjusse ning kõigele sellele pühendama kas või kõik tunnid. Kodanikuõpetuse majandusteaduslikule osale peaks pühendama poole või kolmandiku ühele või teisele koolitübile määratud kodanikuõpetuse nädalatundi-

dest. Kodanikuõpetusse kuuluvad materjali, nii riigiõiguslikku kui majandusteaduslikku, käsitletes peaks kõige pealt rõhutatama mitte kodaniku õigusi, vaid kohustusi, on ju loomulikult igale inimesele arusaadavamad ta õigused kui kohustused. Pealegi astub inimene oma kohuste tundmise kaudu lähemale ka oma õiguste tundmisele.

Käesolev töö astub lugejate ette teises trükis. Ta süsteemis pole ette võetud olulisi muudatusi, kuid on tehtud küll osalisi parandusi ja täiendusi, peaaesjalikult Eesti majandusellu puutuvate küsimuste suhtes. Raamat on trükitud kahesuguse kirjaga. Peenkirjaga osad vääriivad tähelepanu neis kooles, kus majandusteadusele pühendatud tundide arv suurem, näit. kommertskoolides. Teisis koolitüübes võivad need osad välja jääda. Õpetajal jääb muidugi võimalus õppe- raamatus leiduvat materjali ühes või teises osas (näit. pangad) oma heaksarvamise järele vähendada. On ju käesolev töö määratud eeskätt kommertskoolidele. Ülalkirjeldatud jaotust ei suutnud ma siiski kavatsetud määral teostada. See oleks vajanud suuremaid täiendusi ja ümberpaigutusi materjalis, milleks aja nappus andis vähe võimalusi. Loodan seda teostada lähemal aastail.

Aine valikul ja käsitusel olen võimalikult püüdnud jääda keskkooli õppekava piiridesse, teadlikult hoidudes kaugeleminevast teoretiseerimisest ning püüda pakkuda konkreetset ja elavat materjali. Kui klassi huvi ja arenemis-tasapind lubab lähemalt peatuda ka raskemal ja keerukamail küsimusil (näit., vahetusväärtuse õpetustel), siis olen selleks tarviliku pinna loonud oma töös. Üldiselt jäägu niisuguste küsimuste lähem arutamine täiskasvanuile. Ülikool pakub selleks paremaid võimalusi ja tingimusi.

Oma raamatu kokkuseadmisel tarvitasin nii paremaid välismaade õppe- ja käsiraamatuid kui ka üksikuile küsimusile pühendatud monograafilisi töid. Mõjutada lasksin end (näit., definitsioonid, osa näiteid ja mõningad erilaadilised küsimused) peaaesjalikult Adleri, Bulgakovi, Conradi, Davidi, Frese-Pöntši, Kulišeri, Liefmanni, Lexise, Mengeri, Sobolevi, Sombarti ja Tugan-Baranovski töist. Õeldust järgneb, et käesolev töö ei pretendeeri iseseisvusele: ta on komplatsioon, millena esineb suurem osa õpperaamatuid.

Palun õpperaamatu lugupeetud tarvitajaid, eriti õpetajaid, ta puudusist ja väärtusist mulle lahkesti teatada aadressil: Tartu, Poeglaste Reaalgümnaasium, Riia t. 121.

J. Adamson.

Tartus, 5. sept. 1926. a.

Sisu.

Sissejuhatus.

Lk.

Algmõisted. Majanduslugu	3 — 17
Tarbed. Varad. Kasulikkuse tingimused. Varade liigid. Majandus ehk majanduslik tegevus. Majandus ja tehnika. Rahvamajandus. Majandusteaduse mõiste. Majandusteaduse tähtsus. Majandusteaduse jagunemine. Majanduslugu.	

Varade valmistamine.

Valmistamise olemus ja tegurid	18 — 22
Valmistamismõiste. Valmistamisliigid. Valmistamistegurid. Tööstusevormid.	

Loodus valmistamistegurina	22 — 25
Looduse mõju inimese majanduslikku tegevusse. Inimese mõju loodusesse.	

Töö valmistamistegurina	25 — 44
Töö mõiste. Produktiivne ja mitteproduktiivne töö. Töö produktiivsus. Töö hulk. Õpetus rahvastikust. Malthus. Töö intensiivsus. Töösavus. Hariduse toime töö produktiivsusse. Ühistöö.	

Kapital valmistamistegurina	44 — 73
Kapitali mõiste ja liigid. Kapitali koosseis. Kapitali tähtsus. Kapitali tekkimine. Kapitali kuhjumine ajalooliselt. Kapitali ringimine. Kriisid. Kriisi pilt. Tööstuslike kriiside põhjused. Masin. Masina majanduslik tähtsus. Masina tarvituselevõtu pahed. Suur- ja väiketööstus. Suur- ja väikepõllupidamine. Maa-uuenendus Eestis.	

Ettevõtete kujud	73 — 88
Ettevõtte mõiste. Isiklikud ettevõtted. Täisühingud. Piiratud ühingud. Aktsiaühingud. Sündikaadid. Ühistege- lised valmistamis-ühingud. Ühiskondlik-riiklikud ettevõtted.	

Varade vahetus.

Vahetuse elemendid. Õpetus vahetusväärtusest	89 — 95
Vahetuse ja turu mõiste. Õpetus vahetusväärtusest. Töö- väärtuse õpetus. Piirkasulikkuse õpetus	

Hind	95 — 98
Hinna mõiste. Hindade kõikumine. Monopolhinnad.	

Raha	98 — 123
----------------	----------

Raha mõiste. Väärismetallid rahana. Raha väärtus. Rahasüsteemid. Rahalõomine ja -üksus. Vahetusraha. Nüüdisaja riikide rahasüsteemid. Raha tähtsus majandus- likus elus. Paberraha mõiste ja tekkimine. Paberraha väärtus ja liikumiskuju. Ümbervahetamata paberraha kahjulikkus. Üleminek paberiselt valuutatalt kuldvaluutale. Paberraha ajalugu Venemaal ja Eestis.

Krediit	123—128
Krediidi mõiste. Krediiditehiste jagunemine. Krediididokumendid. Krediidi tähtsus. Krediidi edenemise tingimused.	
Pangad	128—151
Pankade mõiste ja liigid. Pankade operatsioonid Passiivsed operatsioonid. Hoiusummad. Tšekk. Arvekojad. Pangatähed. Aktiivsed operatsioonid Vekslite diskonteerimine. Laenud vallasvara kindlustusel. Eri jooksev arve. Pankade iseseisvad operatsioonid. Pankade komisjoni-operatsioonid. Vastastikused krediitühingud. Linnapangad. Hüpoteekpangad. Väikelaenu-asutused. Hoiukassad. Ühistegelised väikelaenu-asutused. Pankade ajalugu.	
Kaubandus	151—170
Kaubanduse mõiste ja edenemise tingimused. Kaubanduse liigid. Kaubanduse tähtsus. Börsid. Kaubanduspolitiika. Sisekaubandus-politiika. Väliskaubandus-politiika. Vekslikurss ja selle kõikumuse tagajärjed. Kaubandus- ja maksebilanss. Vabakaubandus ja proteksionism. Eesti kaubanduspolitiika.	
Tarvitajate-ühingud	170—177
Tarvitajate-ühingute siht. Tarvitajate-ühingud mujal ja Eestis. Ühistegevus Eestis.	
Teed ja teadete saamine	177—182
Teed ja nende iseloom enne raudteid. Raudteed. Raudteede majanduspoliitilised süsteemid. Post, telegraaf, telefon.	
Varade jagunemine.	
Sissetuleku mõiste (brutto ja netto)	183—184
Varanduse mõiste. Üld- ja puht-sissetuleku mõiste. Üld- ja puht-sissetuleku mõiste era- ja rahvamajanduse seisukohalt. Maarent, kapitalikasu ja tööpalk.	
Maarent	184—189
Maarendi mõiste. Maarendi tekkimine Maa hind.	
Kapitalikasu	189—193
Kapitalikasu mõiste ja jagunemine. Kapitalikasu allikas. Kapitali protsent. Ettevõtja kasu. Kapitalikasu ühetaotumine ja kõrgus.	
Tööpalk	193—209
Tööpalga mõiste ja liigid. Õpetus tööpalgast. Ametiühingud. Streigid ja lokaudid ja lepitusasutused. Kollektiivsed töölepingud. Tööpalga suurus mitmesuguseis tööharudes. Töökaitse-seadused. Töökaitse-seaduste mõiste. Tööaja pikkus. Tööliste kinnitamine. Tööpalga riiklik reguleerimine. Tööpalga tõus.	
Järelsõna	210—211

Trükivead.

On trükitud	Peab olema
Lk. 90 — majandusteaduslikud	majanduslikud
„ 94 — Böhm-Bowerk	Böhm-Bawerk